

MAGYAR HISTÓRIA

Barta Gábor

AZ ERDÉLYI
FEJEDELEMSÉG
SZÜLETÉSE

GONDOLAT

[Erdélyi Magyar Adatbank]

MAGYAR HISTÓRIA

[Erdélyi Magyar Adatbank]

BARTA GÁBOR

Az erdélyi fejedelemség születése

2. kiadás

GONDOLAT 1984

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A sorozat szerkesztésében közreműködött
az MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztő
Heckenast Gusztáv

Lektor
Péter Katalin

ISSN 0324-7716

ISBN 963 281 222 0

© BARTA GÁBOR 1979

*Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak,
ideje az ültetésnek, ideje annak kiszaggatásának₃ ami
ültetett.*

*Ideje van a megölésnek és ideje a meggyógyításnak,
ideje a rontásnak és ideje az építésnek.*

(Prédikátor könyve 3/2—3)

A magyar nép történetének egyik legszomorúbb fejezete az a másfél évszázad, amely – 1526 és 1686 között – a török hódítás jegyében telt el. Emberi életek milliói, anyagi javak fölbecsülhetetlen tömege, a kultúra megannyi pótolhatatlan alkotása ment veszendőbe az örökkön megújuló háborúk poklában. A tragikus korszak kezdete a középkori Magyarország pusztulásának ideje. Ugyanakkor ugyanez az idő látja a romokból kiemelkedni az erdélyi fejedelemséget. A magyar 16. század középső két negyedét két olyan esemény jelzi tehát, amelyeknek mindegyike önmagában is hosszú, a közérdeklődést mélyen megmozgató vitát kavart.

Elkerülhetjük-e a második, az erdélyi kérdéskör szemrevételezésénél az elsőt, a mohácsit? Ha abban mindenki egyet is ért, hogy a fejedelemség születése összefügg a régi magyar királyság széthullásával – a kulcsévek egymástól való távol-sága azt látszik sugallni, ez az összefüggés csak áttételes, nem maga a széthullás, hanem az annak nyomán támadó hosszas zűrzavar, nemzetközi és hazai politikai kötélhúzás hozza világra az önálló Erdélyt. (Magyarországnak már 1526 decemberében két királya van – a fejedelemséget legkorábban 1541-től, de többnyire csak 1556-tól szokás számítani.)

Meggyőződésem szerint azonban a Moháccsal meginduló folyamatot nem lehet darabjaira vágni. Amit az ekkori eseményekről tudok, számomra mind azt bizonyítja: az 1529–32 közöttre már visszavonhatatlanul kialakult két államtorzó közül a keletitől, János királyétól egyenes út vezet az erdélyi országalapításhoz. Vállalnom kell tehát a kockázatot, hogy

munkám, akarva-akaratlan, része lesz a másfél évtizede föl-föllángoló Mohács-vitának. Aki erről az oldalról nézi majd mondandómat, ne tekintse azt többnek, mint aminek magam is szánom: újabb kísérletnek 16. századi történelmünk súlyos ellentmondásainak föloldására.

Amíg az idő kínálta lehetőségeket és azok kihasználását több éves kutatásaimon fölbátorodva mertem a saját véleményem szerint vizsgálni – a másik csomóponthoz már csak a szakirodalom áttekintésével közelíthettem. Az erdélyi társadalom szerkezetét, önmozgását, ezek hatását az országrész önállósulására legalább oly heves – és régebbi – polémia illeti, mint 1526 ügyét. Vajon Erdély csak megerősítette eredendő különállását e drámai 16. században, vagy ez az elkülönülés addig sem volt jelentős, s a változás gyökeresen új fejlemény a tartomány életében? Azokról a belső erőkről, amelyek a Királyhágón túli sokszínű társadalmat mozgatták, sok-sok részadatot tártak föl az elmúlt évtizedekben – itt én csak azt tekinthettem feladatomnak, hogy a lehetőségekhez képest összefüggő egyenletbe állítsam mindazt, amit a szemben álló felek meggyőző bizonyítékok alapján állítottak. Mindenképpen biztatónak találtam, hogy a magyar, román és szász történetírás legújabb eredményei a legtöbb ponton erőltetés nélkül közös nevezőre hozhatók. Ha a vita folytatódni is fog, Erdély múltját, e három nép közös örökségét van lehetőség mind jobban és jobban megismernünk.

Az események leírását az eddigiek értelmében 1526-tal s Magyarországgal egészével kell kezdenem. Hogy jobban megérthessük azt a szerepet, ami e folyamatban Erdélyre várt, vessünk még egy futó pillantást annak állapotára – a 16. század első két évtizedében. A Királyhágó és a Kárpátok között elterülő, közel 60 ezer négyzetkilométer kiterjedésű földön három, egymástól élesen elütő közösség jelentette a feudális rendi társadalmat: a nemesi megyék, a szászok és a székelyek. Együttműködésüket az 1437-es jobbágyfelkelés óta meg egyezés szabályozta, a „három nemzet” uniója. Közös tartományi gyűléseket is tartottak s noha ennek elsősorban igazság-

szolgáltatási szerepe volt, az egyes „natiók” közötti tárgyalások révén egyfajta belpolitikai funkciót is szerzett. E rendszerből természetesen kimaradtak a jobbágyok; a népesség jelentős hányadát kitevő románság pedig nem kapott saját képviselőt, vezetői a magyar nemességbe emelkedve, népük-től elszakadva jutottak csak be a rendiség sáncai mögé.

E hármas tagolású szerkezet kétségtelenül egyfajta különállást biztosított a tartománynak – de ez nem változtatott azon a tényen, hogy Erdély a magyar királyság szerves része volt. A kormányzó, a vajda a király által kinevezett, annak felelősséggel tartozó, visszarendelhető tisztviselő volt, akinek ítéletei ellen fellebbezni lehetett az uralkodóhoz, s akinek a szász nemzet fölött csak katonai hatalma volt – közigazgatási és bírói nem. Maga a „három nemzet” pedig, habár törekedett önkormányzata megerősítésére, soha nem adta jelét annak, hogy elszakadni kívánna Magyarországtól. Még a horvátok, szlavónok „társország” státusát sem követelték maguknak. Éppen ellenkezőleg, hangsúlyozottan a magyar rendiséghez tartozónak vallották magukat.

A fogantatás

Egy ország – két király

A régi görögök az emberi életet fonalhoz hasonlították, melyet a sors istennői, a Párkák fonnak, s vágnak el, ha kedvük tartja. A történelem valamennyi emberi élet szövevénye, melynek felszínén a milliányi fonal közül hol ez, hol az tűnik szemünk elé hosszabb vagy rövidebb időre. Hogy mikor kinek a sorsát emeli a többiek fölé az idő örök mozgása, sokszor csak a véletlen mülk. A legnagyobb tehetségű hadvezér pályáját is félbeszakíthatja egy eltévedt ágyúgolyó, a legközépszerűbb államférfi is hatalomra kerülhet, ha a politikában kedvez neki a szerencse. A Párkák fonadékában a rend rejtett. Az emberi sorsok összessége folyamatot alkot, s ez a folyamat az emberiség fejlődése. E fejlődés irányát a társadalom életének törvényei szabják meg, de ezek a törvények sok-sok ember életútjának véletlenein keresztül érvényesülnek. Egy-egy életfonál néha önmagában hordoz mindent, ami a közösség számára is elkerülhetetlen, olykor viszont emberek millióinak sorsa mülk a véletlenen.

1526 őszen egyetlen ember sorsa vetíti elénk Magyarország végzetét és véletlenét. Szapolyai János volt ez, Erdély vajdája, az ország legnagyobb földbirtokosa, a II. Lajos halálával megüresedett trón első számú várományosa.

Tegyünk úgy, ahogyan azt ősidők óta cselekszi a múltjára kíváncsi ember. Ragadjuk meg a Párkák fonta szövevényben azt a szálát, amelyik a minket érdeklő pillanatban legfőlü van. Ha elég figyelmesen szemléljük János vajda életének fonalát, ha követjük, hogyan simul ahhoz, vagy hogyan igyekszik eltávolodni attól megannyi másik szál – megismerhetjük

a Mohács utáni évek egészét, esetlegességeivel, elkerülhetetlen változásaiival, minden fontosabb mozzanatával.

Szapolyai János 1526. augusztus 29-én tartománya teljes hadi erejével Szeged alatt állott. A félmillió lakosúra becsülhető Erdély talán 10 ezer embert állított fegyverbe. Magyarország többi része, a maga hárommilliót jóval meghaladó népességével, ugyanezen a napon 26 ezer főnyi sereget indított rohamra I. Szulejmán táborá ellen. Jelentős különbség, s arról árulkodik: a vajda sokkal jobban, sokkal erősebb kézzel kormányozta a reá bízott földeket, mint a Budán székelő kormány az anyaországot.

Mindenki ismeri ennek az augusztus 29-ének tragikus történetét. A mohácsi síkon a nyomasztó túlerőben levő török másfél óra leforgása alatt megsemmisítette II. Lajos király seregét. Maga az uralkodó is odaveszett, s vele legalább 15–16 ezer katona. Magyarországot a tatárjárás óta nem érte ilyen katasztrofális vereség.

A tragédia bekövetkeztének okairól köteteket írtak már. A heves, sokszor szenvedélytől fűtött vita részleteit hadd ne kelljen fölidézni – a lényegét úgyis össze lehet foglalni néhány mondatban.

Hazánk a 16. század elejére gyakorlatilag magára maradt a törökkel folytatott évszázados harcban. Magára, akkor, amikor az állandó hódításokból élő oszmán birodalomé volt a kor legerősebb, legjobban szervezett és irányított hadserege. Ezzel a fenyegetéssel szemben Magyarország még akkor is nehezen állhatott volna meg, ha erőforrásait Mátyás király szellemében hasznosítják. A mátyási kísérlet, a királyi hatalom szinte korlátlan tétele azonban elbukott, mert a magyar társadalom még nem volt elég fejlett annak fenntartásához. S ez a bukás magával rántotta azt az erős, korszerű hadsereget is, amely egyedül lehetett volna képes a török feltartóztatására.

A vereség tehát elkerülhetetlen volt. A Mohács előtti évek szomorú belső küzdelmei, az egyes nagyurak közötti vagy a kismemesi rend részvételével folyó állandó viszálykodások az erején fölüli harcra kényszerült magyar társadalom kezdődő

válságát jelzik. A katasztrófát legfeljebb siettették, de nem előidéztek.

Az a Szapolyai János, aki most Szegednél állt katonáival, egyik legfőbb részese volt ezeknek a viszályoknak. Mint a legnagyobb birtokos, kora ifjúságától igényt tartott a hatalomban való részesedésre. Igényt tartott rá, s gyakorolta is. 1513-tól kezdve meghatározó figurája volt Magyarország kormányzásának, 1521-től pedig Mária királynéval folytatott küzdelme szabta meg hazánk politikájának fordulatait.

Nem tudjuk, mikor érkezett meg az augusztus 29-i csatavesztés híre a szegedi táborba. Azt sem tudjuk, hogyan fogadta János úr a rettenetes újságot. Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy mihelyt a szultán hada 1526 októberének első napjaiban kivonult Magyarországról, Szapolyainak azonnal eszébe jutott, hogy az ország veresége egyben politikai ellenlábásainak veresége is.

János urat családja, különösen nagyra törő anyja, Hedvig tescheni hercegnő, kiskorától kezdve jövődő királyként nevelte. Helyzete most sok tekintetben Mátyáséhoz hasonlított. Nemcsak elképesztően nagy birtokai szóltak mellette. A török hadjáratban sértetlenül maradt országrészek többségében – a Dunántúl északi felén, a Felvidéken, a Tiszántúl északi megyéiben, a Maros mentén – ő volt a legbefolyásosabb nagybirtokos; Erdélynek pedig a kormányzója. A köznemesség benne látta azt az embert, aki megfelelő uralkodója lenne az országnak, az 1514-es parasztháború leverése óta megmentőjének tartotta; az arisztokraták közül pedig többen rokoni vagy baráti kapcsolatban álltak vele.

Ugyanakkor azonban azzal is tisztában kellett lennie, hogy nem ő az egyetlen jelöltje a magyar koronának. Habsburg Ferdinánd, V. Károly császár öccse, Mária özvegy királyné testvére, az osztrák tartományok ura, a Jagelló-királyokkal kötött, de a magyar országgyűlés által soha meg nem erősített örökösödési szerződésekre hivatkozva, szintén bejelentette igényét.

János vajda azonban hamarosan arról is meggyőződhetett,

hogy a Habsburgok idehaza nem számítanak különösebb támogatásra. A legtöbb főúr és főpap, aki eddig Mária királyné támasza volt, ott feküdt Mohács halottai között. A maradék ugyan hamarosan szervezkedni kezdett, de nem sok eredménnyel. Mária a közeledő törökök elől Pozsonyba futott, s az elkövetkező hónapokban ki sem mozdult onnan. Köréje gyűlt hívei egyrészt magukkal hurcolták a csatavesztés szörnyű felelősségét, másrészt ugyanúgy cselekvésképtelennek bizonyultak, mint úrnőjük. S hogy hátrányuk még nagyobb legyen, maga a királyjelölt, Ferdinánd sem törődött különösebben Magyarországgal. II. Lajos cseh trónját ugyan megszerezte, de magyar híveit legfeljebb szavakkal segítette.

Egyetlen olyan szempont létezett, amely meggondolásra kellett hogy készítse Szapolyait. Ferdinánd arra hivatkozott, hogy Magyarország egymagában többé nem tud ellenállni a török hódítóknak, ha viszont ő lenne a király, a Habsburg-dinasztia segítsége megállíthatná a „hitetlen” oszmánokat, ígéretét nem kisebb személy, mint tulajdon bátyja, V. Károly császár, a német birodalom, Spanyolország, a nápolyi királyság és a születőben levő amerikai spanyol gyarmatbirodalom mérhetetlen hatalmú ura támasztotta alá. „Mert ha kitűnő fejedelmeteket élete s ereje virágában elvesztettétek – írta a magyar rendeknek –, ott van a fenséges Ferdinánd... ausztriai főherceg úr, a mi kedves öcsénk, ki azon országokat mind természetes örökség jogán, mind a korábbi szerződések és egyezségek erejével öröklötte, ki soha semmit el nem mulaszt, mi egy jó fejedelem kötelessége... és akit mi, erőnkkel, tekintélyünkkel, sőt saját személyünkkel soha el nem hagyunk,... s magunk és alattvalóink erejét arra kezdjük előkészíteni, hogy, amennyiben a dolog nagyságához képest lehet, a törököt rövid időn belül, s gyorsan elverjük küszöbötök elől, sőt, ha Isten segít, határszéleitektől is távol tartuk...”

Sajnos a valóság alaposan csökkentette a szép szavak hitelét. Először is, az évszázados magyar–török harcban hazánk a német birodalomtól érdelemleges segítséget mindeddig nem

kapott. Másodsor pedig a Habsburg-ház az utolsó három évtizedben szüntelenül hadban állt Európa több államával, elsősorban Franciaországgal. A tét a földrészt fölötti egyeduralom megszerzése volt. Ez a kontinentális méretű hadakozás 1526 nyarán éppen új lendületet vett. János vajda, aki eddigi életéből legkevesebb tizenöt évet töltött a politikában, nagyon jól ismerte Európa helyzetét. Teljes joggal vélhette tehát: a Habsburgokat annyira leköti a nagy erőpróba, hogy nemhogy a török, de még magyar vetélytársuk ellen sem küldhetnek erősebb hadat. Hiszen melyik államférfi lenne olyan könnyelmű, hogy egy roppant terhes háború idején maga szaporítsa ellenségei számát?

Kétségtelen, hogy a török kérdés megoldására Szapolyainak sem volt kész elképzelése. Ha a szultán távozott is, az ország déli védelmi vonalán Eszéktől Titelig jó száz kilométer széles rés tátongott. Ezen a résen keresztül a török haderő bármikor újra az ország szívébe nyomulhatott.

Dehát erre a szorongató gondra a Habsburg-megoldás sem ígért valódi enyhítést – sőt a beavatkozás lehetősége sem tűnt valószínűnek. Szapolyai János tehát nyugodt lelkiismerettel dönthetett a gazda nélkül maradt trón elfoglalása mellett.

A Székesfehérváron november 10-én megejtett királyválasztó országgyűlésen a trónra legérdemesebbnek tekintetes és nagyságos Szapolyai János urat, Szepes megye örökös főispánját, Erdély vajdáját és a székelyek ispánját találták.

A koronázási ünnepségre már másnap sor került, s ezzel hivatalosan is megkezdődött I. János király uralkodása. Nehéz munka várt rá. Évtizedes pártharcoktól szétzilált, súlyos katonai vereséget szenvedett, ötödrészében csúnyán végigpusztított országot kellett talpra állítania. Nem is késlekedett sokat. Már november végére újjászervezte a három hónapja szétzüllött kormányt. 1527 tavaszára végleg helyreállt a közigazgatás működése. Az országgyűlés adókat szavazott meg, amelyek behajtása megkezdődött; a kincstár emberei kezükbe

JOANNES de ZAPOLYA, XXXVII R. in Hungar. 547

IOHANNES de Zapolya, 37 REX HVNGAR.

vették az ország valamennyi fontosabb harmincadhivatalát (ma vámhivatalnak mondanánk őket) és bányauzemét. A még így is nyomasztó pénzhíányon a Szapolyai-birtokok jövedelmének felhasználásával (olykor elzálogosításával) segített. Gondoskodott róla, hogy a török hadjárat idején elkövetett bűnök tettesei bíróság elé kerüljenek. (A felelősségre voltak közül a leghírhedtebb egy Orbáncz András nevű ember volt, aki a Pozsony felé menekülő királynéi udvartartást fosztotta ki.) Az új uralkodót gyakorlatilag az egész ország elismerte törvényes urának. Csak a Ferdinánd megválasztása mellett döntött Horvátország, a német hadak által megszállt Pozsony és Sopron városa – no meg a török kézre került Szerémség volt kivétel. A március közepén Budán tartott országgyűlés fölért egy egyetemes hűségnyilatkozattal. Valamennyi megye, szinte minden püspök, nagyszámú főúr – mind, mind itt voltak, tisztelegni uruk előtt, s megtárgyalni vele, mi légyen az ország sorsa.

Ez az általános fölbuzdulás sok összetevőből fakadt. A nemesek körében évszázadok folyamán kialakult németgyűlölet, az erőskezü kormányzónak ismert Szapolyaiba vetett bizalom, a nagy csapásokat követő önkéntelen kijózanodás egyaránt okai közé sorolható. Volt-e jövője ennek az új uralomnak? A történelem túl kevés időt engedett neki, semhogy ezt fölmérhessük. Az azonban bizonyos, hogy régen volt új uralkodónak ilyen jó fogadtatása. Mert – akármilyen hihetetlenül hangzik is – 1514 emléke ellenére, még az egyszerű nép is bizakodva tekintett János királyra. 1527 márciusában egy Budáról jött embert hallgatott ki a velencei köztársaság valamely hatósága. „Megkérdezve őt, vajon a király személyét szereti-e a nemesség és a nép, azt felelte, hogy igen. És hogy a magyarok egy éneket énekeltek, hogy Isten megtartotta az ő személyét, hogy megszabadítsa az országot az idegen nemzetektől.”

Oly nagy volt a vágy nyugalomra, jó kormányzásra, békére, hogy az emberek a múlt legszörnyűbb emlékeit is hajlandók voltak félretenni. Az ország annyira remélte, sikerül kihe-

verníe a minap kapott csapást, hogy úgy kezdte újra életét, mintha Mohácsnál semmi különösebb nem történt volna.

A történelem azonban nem engedett ilyen kibúvót. Magyarország határai 1526 novemberétől két ponton is nyitva voltak. A déli várakból a hódításra mindig kész török csapatok figyelték árgus szemekkel, mi történik hazánkban. Nyugaton, Pozsony és Sopron birtokában, a Habsburg-dinasztia kovácsolgatta saját terjeszkedése terveit.

S az európai politika logikája ezúttal úgy akarta, hogy a két szomszéd közül az fejezze be a középkori Magyarország elpusztítását, amelyik kevésbé látszott veszedelmesnek: a Habsburg-birodalom.

Ferdinánd osztrák főherceget, Csehország, Morvaország és Szilézia királyát 1526. december 17-én Pozsonyban Magyarország uralkodójává választotta néhány makacs főúri híve. A pozsonyi csoport ekkorra már gyakorlatilag elvesztett minden kapcsolatot azzal az állammal, amelynek nevében nyilatkozott. Közvetlen ellenőrzésük nem terjedt túl Pozsony és Sopron városfalán, meg a távoli, kicsiny Horvátországon. A jelenlevők birtokai messze, a János király által ellenőrzött megyékben feküdtek. Ecsedi Báthori István, a nádor Szatmárban és környékén volt otthon, Thurzó Elek, a frissen kinevezett országbíró Besztercebánya vidékén. Szalaházy Tamás kancellár, veszprémi püspök székvárosában, Veszprémben, a heves vérű Szapolyai-párti katona, Bodó Ferenc parancsnokolt.

Az ellenkirály, aki egyébként 1527 nyaráig nem tette lábát magyar földre, a mohácsi csata óta hangoztatta: kész akár fegyverhez is nyúlni, de nem mond le hazánkkal kapcsolatos jogáról. A fiatal Habsburg mélyen hitt abban, hogy családja régi, szerződésekkel megalapozott igénye a magyar trónra szent és sérthetetlen. E jelleméből fakadó csökönységgel életben tartott hitéhez járult még a tartományai jövője miatt érzett aggodalma.

Ausztria már jó ideje saját bőrén is érezte, mit jelent a török közelsége. Horvátországon és Szlavónián keresztül a törökök

2. I. Ferdinánd

át-átcsaptak Krajna, Karintia és Stájerország földjére. A magyar ellenállás összeroppanása, ami 1526 után immár kétségtelennek látszott, azzal fenyegetett, hogy a tényleges hadszíntér is az örökös tartományokba (a mai Ausztriába) helyeződik át. Akár úgy, hogy a szultán bekebelezi a védekezésre képtelen Magyarországot, akár úgy, hogy ez utóbbi önmaga mentésére, békét, esetleg szövetséget köt a Portával.

Ferdinándnak tehát jó oka volt igényei fenntartására – csak éppen cselekedni nem tudott. Azt a haderőt, amit saját költségén ki tudott állítani, császári bátyja utasítására 1526 őszen az itáliai hadszíntérre kellett küldenie. V. Károlyt ugyanis igen kevésbé érdekelték a kelet-európai bonyodalmak. Ő első-sorban saját ellenfeleivel akart leszámolni, azok pedig tavaly óta új szövetséget kötöttek ellene. A cognaci liga a francia királyon kívül a pápát, a velencei köztársaságot, Genovát és VIII. Henrik angol királyt is a Habsburgok ellen fordította.

Ami pedig az osztrák és cseh rendeket illeti, a török elleni védekezésre hajlandók lettek volna pénzt és katonát áldozni, de a magyarok elleni háborúért nem túlzottan lelkesedtek.

Mit volt mit tenni, Bécsnek és Pozsonynak egyelőre várni kellett. Az időt persze nem töltötték tétlenül. Ferdinánd egyre sűrűbben röpítette föl a vakhírt: Szapolyai megegyezett a „pogány” törökkel. Ez az állítás a magyarok között is zavart okozhatott, meg a császárt is idegesíthette.

Idehaza is bizalmas hírvivők jártak a pozsonyi király nevében. Azokat az érveket magyarázgatták az embereknek, amelyek a pozsonyiakat a Habsburgok mellé állították. Azt, hogy Ferdinánd a nyáron mindenképpen sereggel fog idejönni, s János király a töröknek, németnek egyszerre ellent nem állhat. Ezért tegyék félre oktalan németgyűlöletüket, s készüljenek föl Ferdinánd fogadására. Ha összefognak, még Nándorfehérvárat, ezt az 1521-ben elvesztett fontos végvárat is vissza lehet szerezni!

A küldöttek sok biztató választ gyűjtöttek, de mozdulni senki nem mozdult. „Még az ízig-vérig német Hohenzollern

(„Brandenburgi”) György örgróf is hagyta gyulai és vajdahunyadi uradalmainak tiszteit, hadd hódoljanak Szapolyainak. Ki is lett volna bolond pusztá ígéretre kockáztatni a nyakát!

Csak egyetlen helyen hozott azonnali sikert a pozsonyiak aknamunkája. A déli megyékben kóborló délszláv menekültek, akiknek már nem volt veszténivalójuk, fegyvert fogtak János király ellen. Vezetőjük, a feketének, Cserninek nevezett Jován, Mohács után még Szapolyait szolgálta, de 1527 tavaszára Ferdinánd pénze és ígéretei átállásra csábították. A Bácskában és a Maros mentén már ekkor megkezdődött a magyarországi belháború.

Szapolyai éppen ezekben a hetekben költözött be a romjaiból csak lassan feltámadó Budára. Jován lázadásáról mihamar értesült, de nem maradt titokban előtte Ferdinánd kardcsörtetése sem. Még a suttyomban járó futárok szándékairól is éppen eleget tudott. Hívei éppen ezért azt várták tőle, hogy tesz valamit a fenyegető veszély elhárítására. János király, keresztény mivoltára hivatkozva, ellentmondott. Ekkor ragadt rá a tehetetlenség, a gyávaság aaptalan vádja. Pedig annak a keresztény istenfélelemnek, amelyről beszélt, s amivel oly értetlenül állt szemben már a kortárs is, fontos politikai indítéka volt.

Alig fél esztendeje múlt csak, hogy a török letiporta II. Lajost és seregét. Utána elvonult ugyan, de békét nem kötött, minek is kötött volna? Magyarország nem is választhatott volna hathatósabb formát az öngyilkosságra, mint hogy a szultán hadaival a hátában, megtámadja nyugati szomszédait. Éppen ellenkezőleg, azok segítségét és jóindulatát kellett mielőbb megszereznie.

Azzal persze Szapolyai is tisztában volt, hogy a legfontosabb Ferdinánd megbékítése. Még a székesfehérvári országgyűlés előtt felajánlotta, hogy feleségül veszi a megözvegyült Mária királynét, s ezt a javaslatát később többször is felújította. Bár a Habsburgok így megfelelő biztosítékot kaptak

volna Magyarország hűségéről, Ferdinánd aggódó gyanakvásán és büszke konokságán minden érv megtört.

János király ezután követséget menesztett Bécsbe, szövetséget ajánlva a török ellen. Ferdinánd a követeket nem fogadta, őriztette, s végül kurta kitérő válasszal küldte haza. Ezután már csak a Habsburg-fél kezdeményezett néhány megbeszélést, de nem a megbékülés óhajával, hanem hogy időt nyerjen háborús előkészületei befejezésére.

Még egy ütkártya azért maradt a magyar király kezében. 1527 márciusában alsólindvai Bánffy János vezetésével követség indult el Budáról. A császárhoz igyekeztek. Az üzenet, amelyet vittek, azt fejtegette, Szapolyai éppen azért nem tud a török ellen fellépni, mert Ferdinánd szervezkedik ellene. Hogy az intésnek nagyobb foganatja legyen, a magyar diplomácia kitűnően időzített „kiszivárogtatásokkal”, a Budán levő bajor és a Prágában időző magyar követek révén az európai köztudatba dobta a szultánnal való esetleges megegyezés rémképét.

Ügyes manőver volt, de Ferdinánd gondoskodott róla, hogy ne érjen célt. Igaz, ehhez már a diplomáciai módszerek gyöngék lettek volna – így inkább elfogatta a Regensburg felé igyekvő magyar követséget. A fontos üzenet nem jutott el a császárhoz és a német rendekhez.

Ezt a veszteséget semmiképpen sem ellensúlyozhatta, hogy másutt bizonyos sikereket könyvelhetett el Szapolyai külpolitikája. A lengyel uralkodó közvetítőnek ajánlkozott, de támogatást nem helyezett kilátásba. A bajor választófejedelem biztosították ugyan a magyar megbízottakat, hogy a német birodalom nem fogja Ferdinándot támogatni, de szemmel láthatóan inkább akarták Jánost egy Habsburg-ellenes háborúba beugratni, semmint a békés megegyezést elősegíteni.

A Párizsba érkező magyar követnek adott válasz nagyon jóindulatú volt, szövetségi szerződés is lett belőle, de a Habsburgokkal való megbékélést a velük hadakozó franciáknak éppen nem volt szándékukban előmozdítani. Velence és a

pápa elismerte Szapolyait királynak, de ezen túl semmit sem tett.

Szövetségest tehát szerzett a magyar diplomácia, de valódi célját tekintve vereséget szenvedett. Ferdinándot továbbra is egyedül bátyja világpolitikai koncepciója gátolta tetteiben. Amint V. Károly egy pillanatnyi lélegzetet hagy öccsének, a magyarországi háborút többé nem lehet elkerülni.

A császár pedig, noha mindvégig helytelenítette cseh királyné elölépett öccse makacsságát, végül hajlandó volt a hadjárat megkezdéséhez szükséges pénzmennyiséget rendelkezésére bocsátani. Ferdinánd hozzá is kezdett hadai felállításhoz. Európa 1527 nyári váratlan politikai megrázkódtatásai pedig rövidesen szabad kezet is hagytak neki e hadak felhasználására.

Május 6-án V. Károly önállósult zsoldos katonái elfoglalták Rómát. A pápák székhelyének bukása és kirablása – a „sacco di Roma” – megtörte a keresztény egyházfő ellenállását. VII. Kelemen pápa június 7-én megadta magát. Itália egész északi része a császár uralma alá került, az eddig itt lekötött erőt és energiát máshol is föl lehetett használni. Ferdinánd megindíhatta támadását.

Aki szeret drámai képekben gondolkodni, akár azt is mondhatja: Szapolyai János ekkor kezdte levezekelni 1514-et. Hiába akarta, hiába próbálta elkerülni ezt a háborút, minden kísérlete kudarcot vallott. El kellett ismernie: tavaly ősszel, mikor kezét a koronáért nyújtotta, alapjában rosszul mérte föl Ferdinánd elszántságát és lehetőségeit.

Van kiút ebből a csapdából? Álljon félre harc nélkül? A szent ereklyeként tisztelt koronát egyházi áldással tették a fejére, arról nem lehet csak úgy leköszönni, mint egy alispáni tisztről.

Vállalja a háborút? Azt kell tennie, ha győz, még megmenthet valamit. Lengyelországba futtat tapasztalt zsoldosokat fogadni (a magyarországi gyakorlott katonák többsége elpusztult a mohácsi mezőkön). Tüzérséget próbál teremteni a semmiből, elrendeli a parasztság felfegyverzését. Közben pedig

önmaga előtt sem kerülheti el a kérdést: mit fog tenni a török? Ép ésszel nem lehet remélni, hogy karba tett kézzel szemlélje, mint harapják át egymás torkát ellenségei!

1527. július 8-án Ferdinánd tíz-egynéhány ezer főnyi rendes zsoldoshada hozzákezdett Dévény ostromához. Szapolyainak tán ha háromezer embere van Budán, az is könnyű fegyverzetű. Katonáinak java még Jován cár ellen harcol a déli megyékben! Dévény megadja magát, s ettől kezdve sorra nyitják meg kapuikat a Dunántúl legfontosabb várai: Komárom, Tata, Visegrád, Esztergom. János király elmélkedhet közben, mit hallott a tavasszal Frangepán Kristóftól. Azt tudniillik, hogy I. Ferenc francia király már 1525-ben szövetséget ajánlott Szulejmánnak – a Habsburgok ellen. Ugyan mi akadályozná a hatalmas padisahot, hogy elfogadja ezt a közeledést? Hiszen sosem látott alkalma nyílik arra, hogy leszámoljon a legveszedelmesebb keresztény hatalommal, amellyel az oszmán birodalom valaha is szembekerült. A Földközi-tengeren már régóta érlelődő összecsapáshoz kitűnő bevezetés lenne, ha a Magyarországra törő Habsburgtestvér megkapná ugyanazt a leckét, amely szerencsétlen sógorát halálba juttatta.

Azok a magyar urak, akik korábban titkon megegyeztek Ferdinánddal, de közben engedelmes alattvalói maradtak Jánosnak, most sorra pártot változtattak. Kétszínűség? Jellemtelenség? Ha Szapolyai hivatalosan árulással is vádolta a hűtleneket, lelke mélyén meg kellett értenie őket. Hiszen ő maga sem látta végét annak, ami most elkezdődött, hogy kérhetné akkor ezt számon a többiektől? Miért ne lenne joguk a főuraknak is azon tünődni, mi lesz velük, mi lesz az országgal, ha most a némettel is háborúba keveredünk? Közben meg a szultán katonái ugrásra készen figyelnek a déli várakból. Ha a németeket hagyományosan utálták is Magyarországon, nem tűnt egyszerűbbnek mégis megegyezni velük, mint egyszerre harcolni Kelet és Nyugat ellen? Ferdinánd és császári bátyja kifejezetten megígérték: megsegítik hazánkat a török ellen. S ha a bécsi király hadat küld az ország meg-

hódítására, nyilván meg akarja tartani azt az oszmánokkal szemben is. A közös erőfeszítés pedig mindenképpen több reményt nyújt, mint a magára hagyottság.

Augusztus 12-én János király kiűrti a védhetetlennek ítélt Budát. Ugyanarra vonul vissza, ahonnan 1526 októberében a székesfehérvári királyválasztásra sietett: Gyöngyös, Hatvan, Tokaj felé. Serege végre gyarapodik, megérkezik a Jován ellen diadalmaskodott váradi katonapüspök, Czibak Imre.

Szeptember 26-án Tarcalnál Szapolyai megtámadja az őt üldöző ellenséget. A jól kezdődő ütközet az egyik legtapasztaltabb hadnagy, Kismarjai Lukács elestével vereségre fordul.

Szeptember 27-én a távoli Szlavóniában a János-párti csapatok által ostromlott varasdi vár egyik ágyúja halálra sebzi Frangepán Kristófot. A hatvanesztendős gróf elestével Szapolyai pártja a szlavón részekén napok alatt fölbomlik.

Ugyanezen szeptember 27-én Nikolaus Salm gróf – Ferdinándnak talán legderekbabb hadvezére – Tokajnál visszacsap a tegnapi támadókra, és hosszú, véres harcban megfutamítja a magyarokat. János király átmenekül a Tisza révjén, és Erdély felé vezeti megmaradt katonáit.

1527 októberének végén török lovas csapatok jelennek meg Budától alig harminc kilométernyire. Ibrahim nagyvezír, alighanem a Habsburg-terjeszkedéstől megrettent Velence biztatásának engedve, utasította a határ menti bégeket, lépjenek akcióba a németek ellen.

1527 novemberében Szapolyai János, Magyarország királya nyílt fegyveres ellenállásba ütközik saját egykori tartományában, Erdélyben. Ferdinánd király ügyes, de gátlástalan ügynöke, Georg Reicherstorffer ellene lázította előbb Brassót, majd valamennyi szász várost. Egy másik megbízott, vingárti Horváth Gáspár Perényi Péter vajda elpártolását eszközölte ki. A nagy hatalmú fiatal báró a tartománnyal együtt az őrizetére bízott koronát is kiszolgáltatta a német pártnak. János maradék hívei ugyan makacsul védelmeztek néhány várat – Fogarast Tömöri István hónapokig tartja még –, de uruk nem akar csapdába esni a hegykoszorúta tartományban. A Tiszán-

túlon tevel, s itt, a kisenemesi rend főfészkében még egyszer erőre kap. Január végén nagyobb sereggel Kassa visszavételére indul. A németpárti hadak azonban a hátába kerülnek, a vitéz Bodó Ferenc csapdába esik és elfogják, a királynak Kassa körülzárása helyett vissza kell fordulnia. Egy abauji kis falu, Szina mellett zajlik le március 8-án a háború második nagy csatája. A győzelem ezúttal is Ferdinánd hadvezéréé, Hans Katzianeré. Elvágva utolsó támpontjától, a Tiszántúltól, a magyar sereg fölbomlik, Szapolyai pedig a határon túlra, Lengyelországba menekül.

Míntha véget érne itt a színjáték, pedig csak a prologus hangzott még el. Mindaz, ami Erdély elhagyása után a hadszíntéren történt, csak közjáték. A Királyhágón túl töltött zaklatott napok egyikén János király olyan lépésre szánta el magát, amely másfél évszázadon át kulcskérdése maradt a magyar történelemnek, elsősorban Erdély létezésének.

Pozsony és Bécs vádjaiából, hogy ellenfelük lepaktált volna a törökkel, mindeddig egy szó sem volt igaz. Az bizonyos, hogy az új magyar kormányzat minden hangzatos terve ellenére sem követte el azt a hibát, hogy nyíltan kihívta volna maga ellen a Porta haragját. Igenis létezett bizonyos kapcsolat Buda és Isztambul között. Ez azonban egyetlen, szinte teljesen titokban lejátszódott tárgyalásra korlátozódott.

1527 januárjának első napjaiban egy török követ érkezett az akkor még Esztergomban időző udvarba. János király négyszemközti kihallgatáson tárgyalt vele, hogy pontosan miről, azt nehéz megmondani. Olasz kémek jelentései szerint Ibrahim nagyvezír megbízottja lehetett az illető, aki a szultán segítségül hívását ajánlotta volna Szapolyainak. A prágai bajor követ úgy értesült, hogy a török békét kínált, azzal a feltétellel, ha hadai szabad átvonulást kapnak Ausztria felé. Zsigmond lengyel király egy leveléből azt is tudjuk, hogy a magyarok ekkoriban valóban foglalkoztak a törökkel való meg egyezés gondolatával.

A dolog azonban ennyiben maradt. A budai tárgyalásoknak sem eredménye, sem folytatása nem lett. János király nem

küldött követet Isztambulba – ellentétben az őt szakadatlanul gyanúsító Ferdinánddal, aki ezt már 1527 elején megette!

Az tehát bizonyos, hogy Buda valójában a törököt tekintette fő ellenségnek – de az is, hogy gyöngesége tudatában nem akart ujjat húzni vele. Olyannyira nem, hogy Ferdinánd elleni propagandájának egyik fő érve is erre alapozódott. A magyar diplomaták számos ország kormányzatának igyekeztek megmagyarázni, hogy „Nándorfehérvárat s a többi erősséget még az idén vissza akarja foglalni a cseh király a töröktől, és a magyaroknak átadja, oly ígéret, mely dühre fogja gyullasztani a szultánt...” Aki csak azt nézi, hogy ugyanekkor János király nagyszabású keresztény támadás tervét tárta ugyanezen külföldi uralkodók elé, akár meg is mosolyoghatja az átlátszó érvelést. Ha viszont eszünkbe idézzük, hogy a török két hónappal Ferdinánd támadása után csakugyan katonaságot küldött Magyarországra, a mosoly lefagy ajkunkról.

Azt igazán nem mondhatjuk, hogy az akciót elrendelő Ibrahim nagyvezír tettével megkönnyítette volna Szapolyai helyzetét. De legalább volt már egy szilárd támpontja, amelyről a jövőt fölmérhette. Magyarországot Habsburg-csapatok szállták meg, s ez az akció kiváltotta a Porta előre látható neheztelését. Ennek a neheztelésnek, ismerve az európai helyzetet, egyetlen logikus következménye lehet: a szultán közvetlen beavatkozása.

De mit tegyen ebben a helyzetben a szinte már trónját veszített magyar király? Szíve szerint a keresztény hadak élére állt volna, de hát éppen az támadta hátba, aki a legtöbbet segíthetett volna rajta. Engedje át a küzdőteret a nála erősebbeknek? Ferdinánd hosszú előkészület után sem tudott még húszezer embert sem fegyverbe állítani. A kivérzett Magyarországtól nem lehet csodát remélni. Az együttesen kiállítható sereg tehát aligha lesz erősebb a Mohácsnál megsemmisültnél. A cseh és az osztrák rendek legfeljebb akkor fognak fegyverkezni, ha a hódítók közvetlen szomszédjukba érnek.

Háború lesz, és abban a török fog győzni – ez volt az a

következtetés, amire János király 1527 novemberében juthatott. Ha a magyarok a vesztes, a német oldalon harcolnak, az egész ország tönkremehet. A török mellé kell tehát állni, segíteni kell azt a Habsburgok ellen. Ez esetben, ha török gyámság alatt is, de tovább élhet talán a magyar állam.

Ezt a tanulságot csak szemre ilyen könnyű levonni, Szapolyai keservesen küszködött vele. Magyar főnemes volt, hívő keresztény, évszázadra visszanyúló törökellenes hagyomány neveltje. A feudális Európa népeit szinte tapintható szakadék választotta el a török birodalom alattvalóitól. Vallás, életforma, a személyes szabadság, a társadalom berendezkedése, kultúra és még egy sor fontos dolog másképp volt itt, és másképp ott. Igaz, az elmúlt évtized már látott néhány, a Porta kegyeit kereső keresztény hatalmat, de ezek egyike sem az azzal közvetlenül határos országok közül került ki. Szomszédai szemében a török félelmetes és irgalmatlan hódító maradt, aki a bekebelezett területeken megsemmisített minden értéket, ami nem volt kedvére való.

Politikai érzéke sürgette, lelkiismerete visszatartotta tehát a magyar királyt. Az oszmánokkal való szövetkezés gondolatát azonban nem űzhette el többé magától.

A mohácsi csatát követően a magyar nemesség dühe különös módon nem a török, hanem a német ellen irányult. Nehéz lenne összeszámolni azokat a híradásokat, amelyek erről beszámolnak. A lengyel követek ekkori jelentésében például szó szerint ez áll: „Oly nagy itt a németek elleni gyűlölet, nem tudjuk, miféle végzet miatt, hogy mellettük a törököket szinte testvéreknek és barátoknak tartják.”

Valahogy úgy okoskodhattak a derék nemesek, hogy lám, győzelme után a török kiürítette Budát – a német meg éppen hódítani készül. Azt várnánk, hogy a júliusi támadás után ez a hangulat erősödjön, a valóságban viszont ettől kezdve jó ideig nem hallunk többé a magyarok törökbarátságáról. A többség szemmel láthatóan alkalmazkodott az új helyzethez, s visszatért keresztény öntudatához.

János király azonban azt a következtetést vonhatta le a

korábbiakból, hogy a nemesség alkalomadtán nem fog mereven elzárkózni az oszmánokkal kötendő szövetség gondolatától. Ennek az emléknek a tokaji csata után igencsak megnőtt a jelentősége, de önmagában még mindig nem volt elegendő a végső lépés elhatározásához. Még egy sor újabb tényező kellett hozzá, hogy ez a döntés megszülessen.

A Velencében állomásozó magyar követ, Jozefics Ferenc zenggi püspök üzenete érkezett elsőnek. A törökkel jó ideje békésen kereskedő Signoria a magyar segélykérésre azt felelte: János király jobban tenné, ha a szultánt keresné föl kérelmével.

Antonio Rincon lovag I. Ferenc levelével toppant be. A francia uralkodó azt adta tudtul, hogy maga sem bánta meg a Magas Portával való paktálást – Jánosnak sem lesz tehát kárára, ha megpróbálkozik vele.

Hieronym Łaski következett ezután, egy lengyel nemesúr, aki a budai udvar képviselőjeként Angliában és Franciaországban járt, ő nemcsak megerősítette Rincon híreit, hanem azt is kifejtette: Szapolyainak nem szabad reménykednie V. Károly közbelépésében, mert az minden aggálya mellett sem fogja visszatartani öccsét a magyar ügyektől.

János lelkiismerete még mindig háborgott, de most már könnyebb volt lecsillapítani. Werbőczy István, a kancellár még a tokaji csata előtt két cseri barátot (ferences szerzetest) ajánlott be Szapolyai káplánjai közé. A király most hozzájuk fordult gondjával. „János király az evangéliomból meglátatá, hogyha az törököt segítségül híhatja. Az cseri barátok azt lelik az evangéliomban, hogy az ki vele jót teszen, az az ő atyjafia.”

Meglehet, még ez a biztatás is kevés lett volna, ha 1527 novemberében nem fordul olyan kétségbeejtőre a katonai helyzet. Erdély lázadása volt az utolsó csöpp, amitől túlcserdült a pohár. Volt tartománya valamelyik várában vagy városában Szapolyai nehéz küldetést bízott az újabb parancsaira váró Łaskira. Isztambulba kellett mennie, szövetséget ajánlani, és segítséget kérni.

Egy országból kettő

1527 eseményeinek képe, az egészet tekintve, végül is ijesztő, s tökéletesen visszaadja a Mohács utáni helyzet tragikumát. Egyfelől előttünk áll Habsburg Ferdinánd, aki tisztában van azzal, hogy a magyarok többsége hallani sem akar róla, s tudja, ha fegyverhez nyúl ellenük, a törökök karjába kergeti őket. Saját biztonsága érdekében mégis inkább megkockáztat egy olyan hadműveletet, amelynek minden józan számítás szerint török háború lesz a vége, mert ezt Magyarország belsejében teheti – mintsem belenyugodva ez utóbbi függetlenségébe, esetleg teljesen átengedje a török befolyásának. Másfelől itt van Szapolyai, akit a közóhaj erősített meg a trónján, s aki fölismerte, hogy Ferdinánd törekvése Magyarországot hadszíntérré fogja változtatni. De mivel önmagában képtelen ellenállni, inkább csatlakozik az erősebbnek látszó törökhöz. Másfél évvel Mohács után hazánk sorsa két viszálykodó nagyhatalom kényétől függött.

A történetek ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy sem a korábbi pártviszályok, sem a kettős királyválasztás nem tudta kétségessé tenni Magyarország egységét. Szapolyai János ténylegesen uralkodott államának mindazon részei fölött, amelyeket nem szálltak meg idegen csapatok. A szinai csata után Ferdinánd király uralma is ugyanilyen teljessé vált, az ellenfele mellett kitartó tiszántúli nagyurak nem zavartak több vizet, mint annak idején a pozsonyiak tétova csoportja.

Ami 1528 tavaszáig történt, elsősorban az európai politika függvénye volt. Az országon belüli ellentétek még annyira sem befolyásolták az eseményeket, hogy sodrásukban az egyes tájak sajátos érdekei belejátszhattak volna a bomlás kezdődő folyamatába.

A minket elsősorban érdeklő Erdély maga is csak egyetlen egyszer kapott szerepet a szomorú színjátékban: lázadása János király ellen része volt a Hieronym Łaski portai követésébe torkolló eseménysornak. Ha jól szemügyre vesszük, ez az inkább lélektanilag, mint politikailag fontos mozzanat

éppen ellenkező előjelű, mint azt a későbbiek alapján hinnénk. A „három nemzet” egyöntetűen föllázad ugyan koronás királya ellen, de ezt azért teszi, hogy helyreállítsa Magyarország egységét. Magyarok, székelyek és szászok közös erővel állnak az ausztriai ház mellé, s hagyják cserben azt a Szapolyaít, aki köztudottan csak a török árnyékába menekülhet, s akit éppen ezért nem akarnak tovább támogatni.

A Mohács utáni első próbatétel tehát azt bizonyítja, hogy a Királyhágón túli földek nem kívántak élni a történelem által fölkinált elszakadási lehetőséggel. Tegyük még hozzá, hogy ez az egész erdélyi társadalomra érvényes. Szapolyai Lengyelországba menekülése után néhány héttel megszűnt minden ellenállás errefelé. Magyar nemes, szász polgár és szabad székely egyaránt elfogadta Ferdinándot urának. A nép pedig, a falvak és mezővárosok népe nem sokat törődött azzal, miért is folyik ez az újabb hadakozás. A többség legfőbb azon kesergett, hogy ismét háború van, hiszen tapasztalatból tudhatta, hogy ez fokozott adóztatással és a garázdálkodó katonaság állandó fölvonulásával jár. Néhány esetben azért a szegények is részt vettek a harcokban. Jován cár seregében ott meneteltek a földönfutóvá lett szerb parasztok, a Jánoshoz hű szebeni tanácsot Reicherstorffer a városi plebs föllázításával üzte ki hivatalából; a másik oldalon pedig Czibak Imre Békés megyei keresztessel verte le a „fekete ember” hadát, s hajdúkkal sietett a hátráló János király segítségére.

A nép nem értette ezt az új háborút, s mindenekelőtt békére vágyott. Ha harcba hívták, nemigen tudott különbséget tenni az ellenpártok között. De hiába is következett volna valami olyan esemény, amely az egyik félhez sodorta volna a tömegeket. Magyarországon ekkor már a nép legszentebb lelkesedése s urainak tényleges és tartós egyetértése sem segíthetett volna. Erdély hűségén vagy hűtlenségén sem múlt már semmi.

A mohácsi vereséggel beindult gépezet egyre nagyobb fordulatszámmal kezdett forogni. Ferdinánd hívei még javában ünnepelték diadalukat, János még sem érkezett szám-

üzetése színhelyére, a Krakkó melletti Tarnówba, mikor Hieronym Łaski már haza is indult a messzi Isztambulból, hozva magával a törökkel kötött szövetség iratait.

Mire 1527. december végén a követ a török fővárosba érkezett, már ország-világ bizonyos lehetett abban, hogy a Diván elszánta magát az újabb magyarországi beavatkozásra. A belháború zűrzavarát kihasználva, a boszniai szandzsákbég elfoglalta Jajcát, a 15. századi végvári vonal utolsó, még magyar kézen levő nagy erődítményét. A dunai úttól távol fekvő vár az Ausztria felé néző földeket védte, az akció tehát egyértelmű figyelmeztetés volt, kit is tekint a török fő ellenségének.

A Portán igen jól tudták, hogy János csak végső szükségben fanyalodott az isztambuli segélykérésre. A szultán, mikor először hallgatta meg, mit óhajt tőle a magyarok követe, gögös magabiztossággal le is torkollta azt: „Hálás szívvel fogadom királyod jó szándékát. Országá eddigien az enyém volt, nem az övé, azt a háború jogán és szablyával szereztem meg. Értésemre esvén azonban irántam való hajlandósága, nemcsak reá szállítom emez országot, hanem oly mértékben fogom őt az ausztriai Ferdinánd ellen segíteni, hogy mindkét oldalán biztosan nyugodhassék urad ezentúl. Az ő követségét és bennem vetett bizodalmát kedvesen veszem, és valamennyi szükségét enyémnek tekintem.”

A követ tehát alkudozni kezdett, alázatos hajbókolást hetyke követelődzéssel váltogatva. A csoda megtörtént. A szultán ugyan a „visszaadás” elméletéhez ragaszkodott, de eltekintett attól, hogy adófizetést követeljen Magyarországtól. A hűbéri függés ezzel pusztá formulává degradálódott. Nagy eredmény, de a siker nem a követen múlt. Az érdem a velencei köztársaságé, amely minden követ megmozgatott, hogy növelje a Habsburgok ellenfeleinek számát, s a magyarok megnyerése érdekében szakadatlanul engedékenységre biztatta a Portát. Félhivatalos képviselője, a dózse „balkézről” való fia, Alvise Gritti isztambuli bankár, Ibrahim nagyvezír bizalmasaként személyesen egyengette Łaski útját.

Azon viszont már a velencei ügyeskedés sem segített, hogy

a szultán tudomására hozta a követnek: jövőre személyesen siet Magyarországra, hogy János királyt megsegítse. Łaski ugyan jól tudta, hogy ezt a megtiszteltetést megbízója örömmel elengedné, de kénytelen volt jó képet vágni a dologhoz.

Küldetése legfontosabb célját mindenestre elérte, s így alighanem elégedetten fogadta 1528. február 29-én a szultán hitlevelét: „Neked, felséges Jánosnak, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Morvaország stb. királyának. Én szultán Szulejmán sah, törököknek győzhetetlen fejedelme, esküszöm az magasságbéli Istennek mindenhatóságára, szentségére, fényességére,... az égnek erősségére és az földnek színére, az napra, holdra, csillagokra, az földre és az nagy szentséges Mohamedre, ... atyámra és az én anyámnak tejére, az én kenyeremre és szablyámra, életemre és lelkemre, hogy téged, híres atyámfiát, ... semminémű szükségedben soha el nem hagylak, ha minden birodalmam és országaim és hatalmam tőlem elvételnek is. ... És ha csak egyedül maradnék is, ... kötelességem légyen Téged megtalálnom, és megkeresvén néked azt mondanom: imhol vagyok, amit tőlem akarsz, kész vagyok neked abban kedvezni és kedveskedni. Ha ígéretemet be nem tartanám, s utódaim is nem azt cselekednék, a nagy Istennek és az ő igazságának haragja szálljon fejemre, engemet mindenestől veszítsen el, ... az földnek erőssége jártomat ne szenvedje, hanem az föld kétfelé váljék, és engem mindenestől, lelkestől nyeljen el és emésszen meg...”

A búcsúkihallgatáson még meg kellett ígérnie a követnek, hogy uralkodója tudósítani fogja a szultánt „valamennyi keresztény ügyről, nagyokról és kicsinyekről egyaránt”, azután megindulhatott hazafelé, azaz Tarnów várába. Török fegyveres kíséretet kapott a veszélyes utazáshoz, s ettől annyira megnőtt hetykesége, hogy egyik pihenőhelyéről, a havasalföldi Târgovistéből saját nevében hadat üzent Ferdinánd királynak!

Április vége felé érkezett meg János királyhoz. Már várták, sőt küldetése sikeréről is tudtak. Szapolyai április 8-án hosszú

3. I. Szulejmán szultán

levelet írt a német birodalom rendjeinek, s ebbe már belevette a súlyos figyelmeztetést: „... senki se csodálkozzék, ha az igazságos ok nélkül szenvedő ott keres segítséget, ahol talál. Ha mi most olyan eszökhöz fogunk nyúlni, amely a keresztény világot veszedelembé ejtheti, annak Ferdinánd lészen az oka.”

Azt viszont alighanem csak magától Łaskitól vette hírül a maroknyi menekült, hogy jövöre maga Szulejmán vezet hadat Magyarországra. Most fordult igazán súlyosra a helyzet. Ha a török érkezétekig nem sikerül legalább részben visszahódítani az országot, ha Ferdinándot egyedül a szultán hadai űzik ki, a szép ígéretek alighanem ígéretek maradnak. A szerződést még a szinai csatavesztés előtt írta alá Szulejmán!

A hazamenetelhez viszont sereg kellett volna, de Jánosnak olyan Szina óta nem volt. Csak néhány nekibúsult nagyúr – Czibak Imre, Drugeth Ferenc, Somlyói Báthori István (nem azonos a nádorral!), Bánffy János – magánkatonasága meg Radics Bosics lippai gyalogsága állt rendelkezésére. Ez pedig édeskevés volt.

Lengyelországban akadt volna jó egynéhány nemesember, aki szívesen felcsapott volna Szapolyai seregébe. Zsigmond király azonban inkább akart jóban lenni a hatalmas Habsburgokkal, mint földönfutóvá lett sógorával. Alattvalóit ezért kereken eltiltotta, hogy János zászlói alá álljanak.

Messzebb kellett tehát szerencsét próbálni. A tarnóvi udvar pénzt és embereket küldött Szászországba, katonákat fogadni. A távoli helyszínt nehéz volt ellenőrizni, a toborzás gyanús körülmények között kudarcba fulladt, a befektetett szép summa egy fillérig odaveszett.

Ez bizony nagy baj volt, s a király nyilván csak azért tudta túltenni magát elkeseredésén, mert még egy teljes év volt hátra a döntő hadjáratig. Nemcsak megszokott türelme miatt éledhetett új remény benne, hanem mert odahaza hirtelen megfordult a szél.

Ferdinánd király hívei 1528 nyarán saját bőrükön tapasztalhatták, hogy a Moháccsal megindult eseményláncolat kö-

nyörtelen logikája mégsem nekik dolgozik. A győztes harcok idején a Habsburg-fejedelem a maga módján bőkezűen megjutalmazta hűséges híveit és frissen megtérő alattvalóit. A Szapolyai-család magánbirtokait rövid fél esztendő leforgása alatt szétosztogatta, akárcsak Bánffy János, Werbőczy István és néhány más János-párti vezér jószágát. Jó egynéhány kismanes is öröklött földjei elvesztésével bűnhődött makacsságáért. A nagyszabású kegyosztás haszonélvezői az esetek többségében el is foglalták, amit nekik adtak, de ezzel Ferdinánd be is végezte itthoni tevékenységét. Még 1527 végén Bécsbe távozott, ecsedi Báthori István nádor, Szalaházy Tamás kancellár és Thurzó Elek országbíró gondjaira hagyva a kormányzást.

Pedig igencsak lett volna tennivalója. A magyar uralkodó osztály elsősorban azt várta tőle, hogy győztes fegyvereit a török ellen fordítja. A német zsoldoshadak azonban még csak közelébe sem mentek a meghódított vagy fenyegetett déli megyéknek. A segítségül hívott keresztény uralkodó – hűen engedelmeskedve bátyja tanácsainak – kerülni igyekezett minden konfliktust félelmetes szomszédjával. Már 1527 elején tárgyalásokkal próbálkozott, 1528-ban pedig, bizonyos Habardanecz János nevű úr vezetésével, újabb követséget küldött Isztambulba. Habardanecz sokban hasonlított Łaskihoz, s megbízatása is szinte megegyezett azével. Háromévi fegyverszünetet, Ferdinánd elismerését magyar királynak s – némi pénzbeli kárpótlás fejében – a délvidéki végvárok visszaadását kellett volna kieszközölnie.

Csakhogy amit szabad volt Łaskinak, a reménybéli szövetséges megbízottjának, azt nem nézték el a Habsburgok ügynökének. A kihívó javaslatra gúnyosan lekicsinylő válasz érkezett: „Úratok eddig még nem érezte barátságunkat és szomszédágunkat. Ezentúl érezni fogja. Személyesen jövünk hozzá, minden erőnkkel és hatalmunkkal, hogy személyesen adjuk vissza neki az általa kívánt várakat. Intsétek őt: készítsen elő mindent, hadd fogadhasson minket, amint illik.” A hadüzenettel fölérő szavakat ráadásul csak hónapokig tartó fogság

után, 1528 decemberében vihette el a küldöttség Ferdinánd királynak.

S ha még csak a törökkel szembeni passzivitás, engedékenység rontotta volna a légkört! A hadjárat befejeztével elfogyott az V. Károlytól kapott pénz, a zsoldoshad jó részét szélnek kellett engedni. Ami maradt belőle, az is Szapolyai legerősebb vára, Trencsén nyárig húzódó ostromával bajlódott. A fontosabb helyeken szintén maradt némi helyőrség, de annak ellátására már nem volt fedezet. A katonák természetesen zsoldosok módjára segítettek magukon: kirabolták a környéket. Báthori és két társa éppúgy szűkiben volt a pénznek, mint királyuk. Még a végveszélybe került végvárnak sem tudtak egy vasat sem küldeni.

Meglehet, Ferdinánd király kisegíthette volna megszorult főembereit. Csakhogy a körülmények másként alakultak. Ha a Habsburg őszintén remélte, hogy megmentheti Magyarországot az oszmán hódítóktól, alapjában rosszul mérte föl saját erejét és cselekvési szabadságát. Ha maga sem hitt ígéreteiben – saját érdekében ugyan, de súlyosan visszaélt itteni hívei bizalmával. A végeredmény mindenesetre magyar szempontból kétségbeejtő. Európában a szerencse kereke ismét fordult egyet. Egy erős francia sereg mélyen benyomult Itáliába, s ostrom alá vette Nápolyti. V. Károlynak birodalma minden erejére szüksége volt, hogy elháríthassa a veszélyt. Öccse pedig, mint 1526 végén, most is engedni kényszerült a császár segélykérésének.

A Habsburgok magyarországi uralmának csődje elkerülhetetlen következménye volt birodalmuk helyzetének. A reményeiben nagyot csalódott magyar uralkodó osztály újból János király felé fordult. A tarnóvi menekültek is mozgolódni kezdtek, már 1528 végén. Athinai Simon deák pár száz huszárral szeptember 29-én Sárospatak mellett szétverte Révay István királyi főkapitánynak az övénél nem sokkal nagyobb hadi népét, s ezzel utat nyitott királyának az ország belseje felé. November elején János valóban átlépte a határt. A Tiszántúlt hívei hetek alatt pártjára vonták. Előbb a mindig

is hozzájuk húzó megyéket: Bihart, Békést, Szabolcsot, majd rövidesen szinte az egész Nagyalföldet sikerült hódoltatniuk.

Mindez nagyon kevés vérbe került, Szapolyai rá is hagyta a hadakozást főuraira. Maga inkább a legnagyobb feladattal törődött: készült a szultáni sereg fogadására.

Mehmed szendrői bég már a déli megyék visszahódításában is segédkezett a János-pártnak, november derekán pedig személyesen indult Szapolyai fölkeresésére. Szeged mellett. Tápén zajlott le november 12-én az első olyan tárgyalás, amelyen a magyar uralkodó szövetségesként tárgyalt a török birodalom egyik fontos tisztviselőjével.

Nem tudjuk pontosan, miről folyt a beszéd, de nyugodtan elhihetjük, hogy elsősorban az 1529-re tervezett hadjárat részleteit tisztázták. Mehmed megerősíthette, hogy Szulejmán maga fogja vezetni a támadást; s arról is beszámolhatott, hogy a román fejedelmek utasítást kaptak: Erdélyben siessenek János király segítségére.

Amekkora megkönnyebbülést hozott Szapolyainak a sikeres hazatérés, annál nagyobb szorongással mehetett haza Tápéről Lippára. Mehmed nem sok újat mondott, saját párt hívei viszont azzal döböntették meg, hogy nem voltak hajlandók elkísérni őt a szendrői béghez. Még a vitéz és hajthatatlan hűségű Czibak is kerekelt oldott útközben! Ez pedig azt jelentette, hogy a magyar urak foga nem fülrik a nyílt törökbarátság-hoz; hogy azok a lelkiismereti-politikai megfontolások, amelyekkel az uralkodónak is hónapokig kellett viaskodnia, követőiben még mindig élnek.

Mikor 1529 nyarán Szulejmán irdatlan hadserege valóban a magyar határra érkezett, a tisztelegni elébe siető János királyt ismét csak néhány ember volt hajlandó elkísérni: nevesebb csak a ferences szerzetesből kalocsai érsekké előléptetett Frangepán Ferenc meg Werbőczy István kancellár volt közülük.

A szultán eléggé megalázó módon a mohácsi csatatéren várta szövetségesét. A fogadtatás mégis kedvezőnek bizonyult. Jánosnak nem kellett meghódnia a padisah előtt, baráti öle-

léssel várták (a hírhedt kézcsók a valóságban nem történt meg). Az Isztambulban Łaski által kötött megállapodást megújították. A hadra kész magyar sereg kicsinységén sem ütközött meg senki, sőt hagyták azt a török erőtől viszonylag függetlenül mozogni.

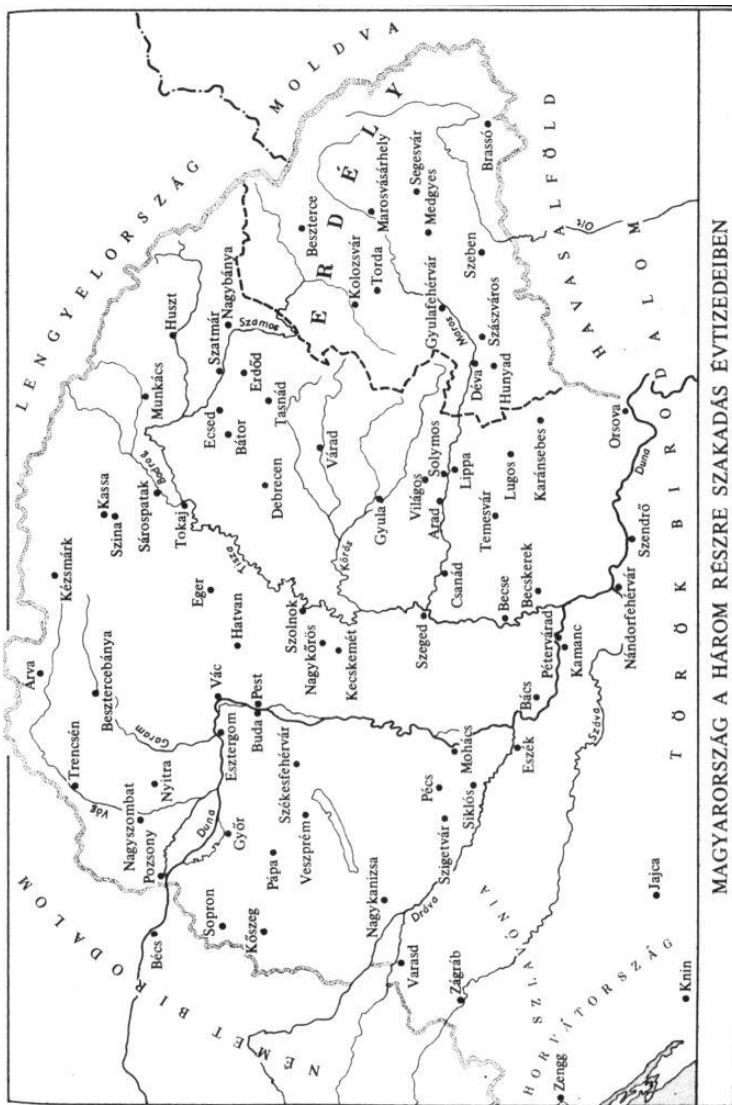
Szulejmán elsőnek Buda ellen vonult, s szeptember elejére körül is zárta, 8-ára el is foglalta azt.

Pár nappal később a szultán török módra rendezett szer-tartással beiktatta Szapolyait Magyarország trónjára, majd tovább vonult Bécs felé. A közbeeső erösségek sorra adták meg magukat. Várday Pál érsek, aki 1527-ben habozás nélkül átállott Ferdinándhoz, most sem kísérletezett Esztergom megvédésével. Újból hűséget esküdött Szapolyainak, sőt – állítólag jobbágyai számára védelmet kérni – még a Bécs alatti táborban is fölkereste a szultánt.

Az osztrák főváros ostromának néhány hete alatt érte el tetőfokát Magyarországon a János király új politikájába vetett bizalom. Ha Szulejmánnak sikerül bevennie Bécset, a magyar uralkodó alighanem megbékül a törökbarátsággal – legalábbis addig, míg a Porta meg nem változtatja jóindulatú magatartását. Magyarország sorsa azonban nem rendeződhetett ilyen egyszerűen.

A török birodalom hadereje csak hónapokig tartó menete-léssel érhetette el a magyarországi hadszíntereket, Bécs alá pedig csak szeptember végén érkezett meg. Október 14-én az őszi esőzések az ostrom félbehagyására kényszerítették Szulejmán haditanácsát. Novemberben a sok tízezres had már visszafelé özönlött Buda, majd a Balkán felé. Nyomában kicsiny, de a magyar viszonyokhoz képest még mindig számottevő landsknecht-sereg nyomult, s a makacsul ellenálló Esztergom kivételével, visszahódította szinte az egész Észak-Dunántúlt.

Mire eljött a karácsony, Magyarország történetében eddig soha nem ismert állapot köszöntött be. Az ország két nagy részre szakadt, mindkettőnek saját királya volt, s mindkettő kizárólag idegen támogatással tudott fennmaradni. A folya-

MAGYARORSZÁG A HÁROM RÉSZRE SZAKADÁS ÉVTIZEDEIBEN

mat, amelyet a mohácsi csata indított el, lényegében már ekkor eljutott arra a holtpontra, amely ezután másfél évszázadig meghatározója lesz hazánk sorsának.

Ezt azonban ekkor még egyetlen politikával valamit is törődő magyar országlakos sem foghatta fel. S ami még ennél is fontosabb: senki sem óhajtotta a kialakult helyzetet tartósan elfogadni. Egyedül talán Ferdinánd király dolga volt könnyebb, hiszen őt komolyabb érzelmi kapocs nem fűzte sok bajt hozó új országához. Így azután ő engedhette meg magának először, hogy 1530 januárjában Visegrádon a „status quo” alapján nyugvó fegyverszünetet javasoljon. Ez a megegyezés első ízben szentesítette jogilag – még ha csak pár hónapra is – az ország kettészakadását. A fegyvernugvás lejártá után pedig újabb tárgyalások kezdődtek, s a lengyelországi Poznańban megint csak Ferdinánd követői álltak elő a javaslattal: a két uralkodó osztozzon meg az országon úgy, ahogy a határ e pillanatban áll.

A válasz persze felháborodott elutasítás volt, a megbeszélések konkrét eredményre nem vezettek. Ferdinánd maga is inkább csak játszott még a kiegyezés gondolatával: az európai politikai helyzet ismét fordult egyet, ezúttal a Habsburgok javára.

Nápoly alatt a francia ostromló sereg még 1529 tavaszán csapdába került, s kénytelen volt megadni magát. I. Ferenc rövid habozás után békét kért a császártól, s azt, ez utóbbi nagy diadalaként, 1529. augusztus 5-én meg is kötötték Cambryban. A Habsburgok birodalma 1530-ra megszabadult minden nyugati kötelezettségtől.

Ugyanakkor János király is felemás helyzetbe került. Szövetségese vereséget szenvedett ugyan Bécs alatt, de az első kísérlet kudarcából még nem következett törvényszerűen, hogy a szultán gyöngének bizonyul a németekkel szemben. Reménykedni tehát ő is reménykedhetett. Csakhogy míg Ferdinánd Bécsből és Prágából viszonylag nyugodtan szemlélhette a Pozsonytól keletre zajló drámát, Szapolyai benne élt országa minden megpróbáltatásában. A Habsburg csökönys-

ségét nem törhették meg az események, a magyar nagyúr viszont drágán fizetett tényleges vagy vélt hibáiért.

Az 1529-es német ellentámadás sikere egyértelműen bebizonyította, hogy a magyar állam képtelen önmagát megvédelmezni. 1529-től fogva többször is előfordult, hogy a budai magyar helyőrséget török naszádosokkal vagy gyalogsággal kellett kiegészíteni. Ha pedig nagyobb vész fenyegetett, Mehmed bég jött föl Szendrőből lovasságával.

Ezek a segédcsatások természetesen nem viselkedtek másképp, mint a kor bármely katonasága: amíg ellátták, fizették őket, fegyelmezettek maradtak, de mihelyt baj volt a zsolddal, vagy harcra került a sor, rátértek a békés lakosság sanyargatására. Olykor pedig még rabszolgára is vadásztak, ami viszont az európai hadviselésben már régen nem volt szokásban...

1530 végén Wilhelm Roggendorff generális ötven napon át ostromolta Buda várát. János király ezúttal is csak a rossz hírért az elmúlt nyáron ismét igazoló török katonaság segítségének igénybevételével tudta megvédeni székvárosát. S mivel Ferdinánd király ezt a támadást a poznaói béketárgyalások kezdetének napjaira időzítette, az ország megosztására tett javaslatának híre pontosan az ostromot követő napokban érkezett Szapolyaihoz. A baljós újság még jobban fölkaparta az uralkodó nyugtalan lelkiismeretét.

Vajda és pártvezér korában, ha olyan politikai vihar fenyegetett, amelyet biztosan nem tudott megfékezni, János úr csöndesen birtokaira vagy Erdélybe vonult vissza, s türelmesen várta a jobb időket. Egy király persze nem vehet ki ilyen „szabadságot”, de Szapolyai mégis úgy érezte, nem szabad továbbra is egyedül magára vállalnia az államvezetés egész felelősségét.

Buda 1530 végi védelmében, kereskedőtől szokatlan vitézségével, igen kitüntette magát a véletlenül ott rekedt velencei-török pénzember, Alvise Gritti. Az isztambuli bankárral János királynak amúgy is komoly tervei voltak. A kincstár helyzete katasztrofális volt, az adókból szinte semmi sem folyt be, királyi birtok csak néhány maradt, hitelezőt nem

lehetett találni; a gazdag olasz pedig kölcsönöket ajánlott, s még 1529 végén elvállalta a királyi kincstáros nehéz tisztjét. Mi több, pusztá jelenléte s közismert vállalkozókedve versenyt jelentett a Ferdinándhoz húzó Fugger cégnek, amelyik ekkor már valamennyi fontosabb magyar bánya után kinyújtotta a kezét.

Szapolyai ezt az embert szemelte ki arra, hogy maga elé tolja a következő, átmeneti időszakra. Nemcsak pénzügyi segítsége miatt, hanem mert mint Ibrahim nagyvezír barátja, kitűnő közvetítőnek ígérkezett a török támogatás legelőnyösebb formájának kieszközléséhez, s egyben kitűnő bűnbaknak, ha a jelenlegi politika mégis kudarccal végződné.

Az 1530–31 fordulóján tartott budai országgyűlésen tehát János király, a magyar urak általános megrökönyödésére, az ország kormányzójává nevezte ki Grittit. A megrökönyödést azonban hamarosan ijedt belenyugvás vagy dacos tiltakozás váltotta föl. Gritti feladatai közé a kormány tekintélyének helyreállítását is fölvetette a király, s ő váratlan eréllyel végezte ezt a „piszkos munkát”. Néhány héttel kinevezése után lefejeztette a Mária királyné ügynökeiből 1526-ban Szapolyai-pártivá vedlett, de most árulással vádolt Ártándy testvéreket, a tiszántúli nemesség ismert szószólóit.

Ijesztő kezdet volt, az bizonyos, de a folytatás elmaradt. Grittit üzleti ügyei hamarosan Isztambulba parancsolták, távollétében pedig János király úgy kormányzott, mintha a kinevezés meg sem történt volna. Gritti helyettesét, Nádasdy Tamást csöndesen félreállította, sőt néhány olasz ügynököt le is csukattott.

Szapolyai tekintélye, népszerűsége 1529 óta alaposan alászállott. Mostani, az emberek nagy többsége számára érthetetlen lépései még legjobb híveit is alaposan megzavarták. De ugyanekkor kátyúba került a Habsburg-párt is. Ferdinánd hajlandósága az ország kettéosztására számukra is pontosan annak az elvnek a feladását jelentette, amiért a Habsburgokhoz pártoltak, hiszen ők is az egységes, egész Magyarországért küzdöttek.

Az uralkodó osztály egészében elbizonytalanodott. Ha egyesek eddig a zavarosban halászás révén hasznát is látták a zűrzavarnak és a háborúnak, a fejlemények most már a feudális magyar állam fennmaradását veszélyeztették. Egy teljes éven át sorozatosan szerveződtek olyan megbeszélések, amelyeket nyugodtan tekinthetünk mindkét királytól független országgyűléseknek. Az első 1531 márciusában Bélavárott volt, utána következett Zákány, Kenese, Varasd, s végül az utolsó: Berenhida 1532 márciusában. A találkozókön egyetlen témáról vitakoztak: hogyan lehetne megszüntetni a megosztottságot, a háborút. Olykor ugyan egy-egy főúr megpróbálta saját nagyravágása szolgálatába állítani a résztvevőket (Perényi Péter például maga szeretett volna király lenni), a határozatok azonban változatlanul akörül forogtak: ki kell tapasztalni, melyik király és szövetségesei az erősebbek, és ahhoz kell állnia az egész országnak.

Mindenképpen tiszteletre méltó erőfeszítések voltak e gyűlések, még ha eredményre nem jutott egyik sem. Jószerével még ma sem ismerünk olyan fogódzót, aminek alapján akkori eleink eldönthették volna nagy kérdésüket.

Mégis, nem sokkal a berenhidai gyűlés feloszlása után, úgy tűnt, eldöntik a dolgot maguk az érdekelt hatalmak: a török és a német. 1532 tavaszán a szultán óriási hadserege ismét elindult a nagy balkáni hadi úton Bécs ostromára. Az oszmán hadvezetés tanult 1529-ből, s időt akart nyerni, ezért a százezres had Eszéktől nem a Duna mellett, hanem a Dunántúlon rézsút átvágva igyekezett célja felé.

A kezdet biztató volt. A had Szlavónián, Somogyon és Zalán simán áthaladt, de azután egy jelentéktelen nyugatmagyarországi vár, Kőszeg alatt megtorpant a lendület. Augusztus 5-től augusztus 28-ig állott ellen a Jurisics Miklós vezette néhány tucat huszár és 700 paraszt — a török pedig egyre kevésbé erőltette a továbbvonulást.

A német birodalom a cambrayi béke óta mentes volt a háborúktól, s bár már megkezdődött a protestáns német fejedelmek szervezkedése a katolicizmust rájuk erőltetni akaró

V. Károly ellen („Schmalkaldeni szövetség”), a török közeledésének hírére mindenki fegyvere után nyúlt. Mire Ibrahim nagyvezír rávette Jurisicsot egy pusztán névleges megadásra, a Bécsbe vezető utat közel százezer német katona állta el Bécs-újhelynél. A szultánnak érthetően nem volt kedve ekkora ellenséggel, ilyen későn és saját hátszágától ennyire messze döntő csatára vállalkozni. Visszafordult tehát, s erőltetett menetben, újból végigpusztítva a Dráva völgyét, hazavezette seregét.

Ezzel pedig a János király által 1528 óta követett politika végképp csődöt mondott. Az a szövetséges, akitől ellenségei távol tartását, s ezzel az ország egységének és békéjének megőrzését remélte, a várt eredményt minden roppant hatalma ellenére sem volt képes elérni.

Ha Ferdinánd király ki tudja aknázni azt az előnyt, amit ellenfele csalódása nyújtott számára, talán hosszú időre megállíthatta volna a magyar állam széthullásának folyamatát. Saját erői ehhez persze elégtelenek voltak; de most ott állt Bécsújhelyen a német rendek soha nem látott tömegű hada.

A császári tábor azonban föloszlott anélkül, hogy átlépte volna a magyar határt, hogy egyetlen kardcsapással is siettetne volna a török kitakarodását. A német fejedelmek önmaguk védelmére szívesen áldoztak pénzt és embert, de hogy a tőlük távol fekvő magyar föld visszahódításában segítkezzenek, az egyáltalában nem állott érdekükben. A schmalkaldeniak attól tartottak, ezzel csak tovább növelnék a Habsburg-ház amúgy is túl nagy hatalmát; a császár viszont nem óhajtott nagyobb szabású kalandba bonyolódni a kétes értékű Magyarországért, mikor saját államaiban is újra fölgyültek a bajok. A birodalom eleve azzal a kikötéssel állította föl seregét, hogy az a magyar határt nem lépheti át.

Ferdinánd – a császári bátyjával szemben mindig engedelmes és alkalmazkodó Ferdinánd – kétségbeesett tehetetlenséggel nézte végig a nagy ármádia feloszlását. „Alig hiszem, hogy egész életemben érhetne még olyan öröm, amely ennek a csalódásnak fájdalmát valaha is feledtetni tudná velem” – írta nővérének.

Pedig ő csak több országa közül az egyiknek vesztette el egy részét, azt a felét, amelyről előzőleg már-már maga is lemondott. Hazai hívei és támogatói viszont a legfontosabb kérdésben, Magyarország császári fegyverekkel történő felmentésének reményében csalódtak – méghozzá irtózatosan.

1532 végére mindkét király reményei füstbe mentek. A történeteket nem volt könnyű megérteni, s még nehezebb volt tudomásul venni. Pedig a most kezdődő újabb időszak alapkérdése már az lesz, ki és milyen gyorsan képes levonni a megfelelő következtetéseket, és új, a Habsburg-török egyensúlyt átgondoló politikát kidolgozni. Aki ezt sikerrel tudja bevégezni, s – ami legalább ugyanilyen fontos – legalább a beletörődésig elfogadtatja véleményét az országszakadást elviselni nem akaró uralkodó osztállyal, az megmenthet még valamit a középkori magyar állam épületéből. Ha viszont ezek az erőfeszítések kudarcot vallanak, a két rajtunk marakodó külső hatalom maga fogja kiszabni az ítéletet. Az pedig egyenlő lesz Magyarország nyomtalan elenyésztésével.

Már nem Magyarország – még nem Erdély

A középkori magyar állam a 15–16. század fordulóján gyöngye képződménynek tűnt, amelyet az első nagyobb vihar el fog söpörni. Mégis 1526 és 1532 között, szűken számolva is, hat nagy válság kellett ahhoz, hogy a felbomlás valóban elkezdődjön: a mohácsi katasztrófa; János király veresége 1527–28 telén; Ferdinánd kormányzásának csődje; a magyar nemesség elzárkózása a török aktív támogatásától; az 1529-es és az 1532-es török hadjáratok, illetve visszahatásuk.

Így került 1532 végére egymással szembe két félország. Mindkettő magát tartotta a régi magyar királyság egyetlen jogutódjának, s egyik sem mutatott hajlandóságot a másik létjogosultságának elismerésére. A valóságban viszont egyik sem volt azonos az egykori magyar állammal, s egyik sem

tudott – még idegen támogatói segítségével sem – komolyan ártani a másiknak.

A keleti félország, Szapolyaié volt területileg a nagyobb. Pontos határok persze nem léteztek, egy-egy megye, sőt akár egy-egy falu hovatartozása kizárólag az illetékes főispán vagy egyszerűen a birtokos pillanatnyi pártállásától függött. A sűrű átnyergelések ellenére 1532-től 1540–41-ig János király uralma nagyjából azonos területre terjedt ki. Szlavóniában 1534–35-ig maradtak hívei, ekkor a közben nádorrá előlépett Bánffy János halálával és Erdődy Simon zágrábi püspök „színeváltozásával” befolyása itt végleg megszűnt. A Dunántúlon kezdetben csak Baranya, Tolna és Fejér megye húzott hozzá, 1536-ban az áttérő Török Bálint Somogy, Zala és Veszprém nagy részét is magával hozta.

A Felvidék (tehát a mai Észak-Magyarország, Szlovákia és Kárpátalja) helyzete igen zűrzavaros maradt. Az Esztergom–Szepes vára vonaltól keletre, illetve az Esztergom–Eger–Tokaj–Huszt vonaltól északra levő megyék hovatartozása sokszor egyszerűen megállapíthatatlan. A legfontosabb vidékek közül az Érchegység bányái 1534-ben végleg Ferdinánd kezére kerültek (a Podmaniczky testvérek meg a Kosztka testvérek átpártolásakor), a máramarosi sókamarát Nádasdy Tamás vitte ugyanekkor a Habsburg-párthoz. Kassát viszont János hívei foglalták el 1536-ban, a Szepességet egy ideig Hieronym Łaski biztosította számukra, Sárospatak és Sátoraljaújhely környékét pedig Perényi Péter nagyjából János iránti engedelmességben kormányozta (mivel 1532-ben a szultán, ráunva a trónért való mozgolódásra, kisebbik fiát túsul fogatta). Ezeken az északi megyéken söpört végig a legtöbb nagyobb hadmenet, s itt küldte legtöbbször támadásba zsoldosait Ferdinánd király is.

A Nagyalföld mindvégig szilárdan Szapolyai híve maradt, a néhány ellenállási gócot hamar fölszámolták. Gyulát (Brandenburgi György birtoka) és Világost (ecsedí Báthori Istváné) Czibak Imre foglalta el, még 1529–30-ban, Ecsedet és néhány

hozzá tartozó erősséget a nádor öccse, ecsedi Báthori András ártótlóságával vonta ellenőrzése alá János király.

A Királyhágón túl kezdetben a magyarországinál sokkal bonyolultabb, utóbb lényegesen egyszerűbb helyzet alakult ki. De ennek történetét kezdjük kicsit korábról, hiszen erről a vidékről 1528 eleje óta semmit nem hallottunk.

Akkor még Erdélyben is általános lelkesedés üdvözölte Ferdinánd király könnyű diadalát, hogy azután nem sokkal rá itt is bekövetkezzen a csalódás. A szász városokban Reicherstorffer emberei terroruralmat vezettek be, még a különben rendíthetetlen habsburgiánus Márk Pemflinger királybíró is támadták. Perényi Péter az új kormányban megtartotta vajdai méltóságát, de mindjárt a zavargásokból épp kiemelkedő szászok magára haragításával kezdte működését: nem juttatta kezükre Fogaras várát.

A folytatás még rosszabb volt. Erdélyben János pártja letette a fegyvert, Ferdinánd mégis 4000 német zsoldost akart küldeni a tartományba, természetesen az ottaniak költségére. Magyarok, székelyek és szászok egyaránt tiltakoztak. A katonák nem is jöttek be, de amikor 1528 őszén sereget kellett küldeni Lippa ellen, az erdélyiek — részben sértődöttségből, részben túl fiatal vezetőik tapasztalatlansága miatt — pár hetes hadakozás után, eredmény nélkül hazavonultak.

1528 végére a hazatért János király elvágta a Budára vezető utakat, Petru Rares moldvai vajda pedig török utasításra dúlni kezdte a Székelyföldet. Májusban Török Bálint haddal jött a habsburgiánusok segítségére, de június 22-én a Brassó melletti Földvárnál a moldvaiak megverték. A további ellenállást Szapolyai erdélyi helytartója, majd 1530 végétől vajdája, Somlyói Báthori István törte meg több hadjáratban. 1529 végére a tartomány nagy része neki engedelmeskedett. Egyedül a szászokkal nem boldogult sem Báthori, sem segítőtársa, Kun Gotthárd, sem az ismételt megjelenő moldvai és havasalföldi csapatok. Hosszú évekbe tellett, míg egyik várost a másik után megadásra lehetett bírni. Nagyszében még akkor is folytatta a harcot, mikor 1532 nyarán Maylád

István Fogaras várát János pártjára vitte át, s ezzel a város végleg magára maradt. Csak 1536 márciusában sikerült hódolásra kényszerítenie a nyakas polgárokat az akkor már Szapolyai vajdájaként működő Mayládnak.

A szászok ellenállásán kívül egyedül 1536 elején volt némi fegyverzaj Erdély környékén. Ferdinánd egyik híve Szatmár felől Szeben segítségére akart vonulni, de véres harc után, melyben Kun Gotthárd is elesett, megfutamították.

Erdély sorsa ezekben az években kezdett az anyaországtól eltérően alakulni. Végző soron a tartomány minden háborúskodás ellenére sem szakadt huzamosabb időre ketté. Ez azonban nem a helyi politikai erőkön múltott. A nemesség éppoly megosztott volt, mint odaát, a székelyek ingadoztak, a szászok Habsburg-hűsége pedig elsősorban német mivoltukból eredt. Ami döntött, az az osztrák és cseh határtól való távolság volt. A német zsoldos katonaság, a nyugati megyék első számú biztosítója, ide nem jutott el.

Igaz, a töröknek sem esett útjába a Királyhágón túli rész. Közvetlen beavatkozását azonban helyettesítették a román fejedelmek közbelépései. Ezek révén szerezte meg a Szapolyai párt a szükséges erőfölletet, ugyanakkor a román vajdák egyike sem volt olyan fenyegetően hatalmas, mint az oszmán állam maga.

A fejedelmek természetesen nem ingyen küldték át seregeiket a Kárpátokon. Az energikus és ügyes Petru Rareș Csicsó, Küküllő és Bálványos várait, Beszterce és Radna városokat kérte és kapta jutalmul Szapolyaitól. Bár e birtokok egy részének a múltban is a moldvai vajda volt a földesura, így együtt szokatlanul nagyra növelték Petru hatalmát. Ő azonban nem tudott vagy nem is akart élni azzal. Az ellenszegülő Besztercét még névleges hódolásra is csak nehezen tudta rávenni. S ahogyan a román vajdák önmaguk számára csak korlátozott szerepre tartottak számot Erdélyben, a szultán parancsait sem teljesítették mindig. Így Rareș 1534-ben, 1536-ban és 1538-ban is nyíltan szembefordult Isztambul uraival.

Erdély tehát a magyar királyságnak viszonylag legnagyobb

mozgásszabadságot élvező részévé vált. Ezt a mozgásszabadságot egyre határozottabb János-párti állásfoglalásra használta föl, anélkül viszont, hogy hathatós támogatást nyújtott volna a királynak és kormányának.

János király ettől függetlenül sem uralkodhatott úgy félországában, ahogyan azt 1527 tavaszán az egészen tette. Nem a török függés jelentette az igazi változást. Sem a szultán, sem a helyi parancsnokok nem avatkoztak közvetlenül a magyar belügyekbe. Az uralkodói hatalom alapjai módosultak.

A Szapolyai család öröklött birtokai 1532-re gyakorlatilag szertefoszlottak. Többségük visszavonhatatlanul a Ferdinánd-párt kezére jutott: Trencsénben a Thurzók, a Dunántúlon Török Bálint, Szlavóniában a Batthyányiak, másutt más ellenséges famíliák ültek János király volt váraiban. S ami megmaradt, azt is jórészt szét kellett osztogatni azoknak, akiknek fegyvereire szüksége volt a királynak. Szepes várát így kapta meg a diplomata-kalandor Łaski, Árvát a szintén Lengyelországból ideszakadt Kosztka testvérpár, Marosvécset Werbőczy – és így tovább. A főúri oda-vissza pártolgatások révén egyetlen uradalom sem került vissza! Az óriási családi vagyonból így csak a lippa-solymosi birtoktest meg néhány jelentéktelenebb váracska, mezőváros és falu maradt meg. Szapolyai János e tekintetben csak egy volt a magyar arisztokraták közül, s koronája ellenére sem ő volt a legvagyonosabb.

Az uralkodó lehetőségeinek további korlátozását jelentette az állami bevételek erőteljes megcsappanása is. A felvidéki nemesére- és rézbányák, a máramarosi sótelepek az ellenpárt kezén maradtak, úgyszintén a legjövödelmezőbb vámhivatalok is (Pozsony, Szepes). És természetesen a török, illetve a Ferdinánd által elfoglalt megyék sem fizettek adót Jánosnak.

Már ennyi is elég lett volna ahhoz, hogy Szapolyai elveszítse az erőskezű kormányzás lehetőségét. A központi hatalom megerősítésének azonban volt még egy, az eddigieknél is áthághatatlanabb akadály. A kettészakadt ország főúrai és ne-

mesei – kivéve talán a nyugati határszél és a Tiszától keletre fekvő földek lakóit – gyakorlatilag szabadon választhattak, mikor melyik királyt ismerik el. Akár Ferdinánd, akár János tett olyan kísérletet, amely a rendi jogokat vagy az egyéni gyarapodást fenyegette, hívei egy részének elpártolását tette kockára. Ferdinánd magyar tanácsosai írták uruknak 1533 márciusában: „Amíg az ország fel van osztva, felséged királyi tekintélyét és hatalmát nem gyakorolhatja. Mindenki, mihelyt ügyét kétesnek tartja, vagy azon aggódik, hogy törvényes eljárás vagy büntetés fenyegeti – át fog menni az ellenséghez. A gonosztévők, akik ma annyian vannak, hogy nincs is számuk, a büntetés elől tőlünk az ellenséghez, az ellenségtől pedig hozzánk fognak menekülni. Itt is, ott is büntettek szakadatlan sora következik, amivel folyton újabb okok adódnak majd az országban háborúkra és belső zavarokra...”

Gátlástalan emberek könnyen tőkét kovácsoltak e szomorú állapotból. Még az olyan nagyurak, mint Török Bálint, Balassa Imre, Maylád István és sok hozzájuk hasonló, ide-oda pártolás révén növelték hatalmasra birtokaikat.

Szapolyai tehát többé nem parancsolhatott alattvalóinak. Olyan kormányzati módszerek alkalmazására kényszerült, amelyek a Jagelló-kor tehetetlenségét idézték, vagy még annál is rosszabbak voltak.

Környezetéből 1532 utánra jórészt eltűntek, de legalábbis háttérbe szorultak a rokoni vagy baráti köteléssel hozzá fűzött, tehát őt feltétel nélkül támogató főtisztviselők. Frangepán Kristóf és Kismarjai Lukács még 1527-ben elesett. Drugeth Ferenc 1532-ben veszett oda egy gyanús indítékú hadi vállalkozásban. Czibak Imre, Vajdahunyad és Gyula meghódítója 1534-ben pusztult el: Gritti meggyilkoltatta. Ugyanez évben távozott az élők sorából Bánffy János nádor, hosszú időre üresen hagyva hivatalát; valamint Somlyói Báthori István erdélyi vajda.

Csak néhány jó embere maradt Jánosnak. Petrovics Péter, egy délszláv születésű nemes, akit ismeretlen fokú rokonság fűzött az uralkodóhoz, temesi ispán lett, s ilyen minőségében

– a temesi ispán gyakorlatilag az egész Temesközt kormányozta – megingathatatlan támasza lett Szapolyainak. Pöstyéni Gergely, az 1526-ban János-pártivá lett kisbirtokos ország-bíróként szolgálta ura kormányzati erőfeszítéseit, egészen annak haláláig.

A lényeg azonban a nagybirtok leplezetlen uralmának visz-szatérése volt. Perényi és Török – már amikor éppen e tábor-hoz tartoztak –, János nevében ugyan, de saját szakállukra irányították Veszprém, Somogy, Baranya, Abaúj, Zemplén és a többi olyan megye életét, ahol ők voltak a leggazdagabbak. Végső soron Czibak és Bánffy is nagybirtokosként részesült Szapolyai hatalmában, akárcsak az időközben Tolna és Nógrád leggazdagabb emberévé előlépett Werbőczy kancel-lár, az önmagát „Fogaras szabad bárójává” kinevezett Maylád István erdélyi vajda, a felvidéki nagyúr Podmaniczkyak, Kosztkák, Balassák, Bebekek, Ráskayak.

1527-ben a köznemesség erős pozíciókat szerzett magának a kormányban. Werbőczyt akkor még maguk közé számíthat-ták, s közülük került ki a kincstartó, a budai udvarbíró, a kancelláriai és kúriai személyzet teljes egésze. (Kúria: a legfelső bíróságok összefoglaló neve.) 1532 után már csak az utóbbiban voltak képviselve. Igaz, forgott az udvarban Werbőczyn kívül is néhány közülük kiemelkedett ember: Athinai, Kállay (Vitéz) János, Márkus Péter és társaik, de magasabb hivatalt nem kaptak.

Még leginkább a diplomáciában számíthatott János király feltétlen engedelmességű hívekre. Brodarics István püspök, Statileo János püspök, Frangepán Ferenc érsek vezették a legtöbb nehéz tárgyalást, utaztak a legtöbbit messze ide-genbe. (Különös véletlen – vagy még inkább a nyelvtudás elismerése hogy mindhárman délszláv-dalmát születésűek. Az ő nevük gyakori fölbukkanása, meg Fráter György szintén horvát-dalmát származása miatt vélték egyesek „szláv jelle-gűnek” Szapolyai uralmát. A valóságban e diplomaták csak végrehajtói voltak a külpolitikai döntéseknek.)

Mindent összevetve: a központi kormányzás hagyományos

politikai és gazdasági eszközei elérhetetlen távolba kerültek János királytól. Valószínűleg ez a kényszerhelyzet vitte rá, hogy – elsőként és utolsónak valamennyi magyar király közül – figyelmét a mezővárosok felé fordítsa. Ezeknek a marhatartásból, szőlőtermelésből meggazdagodott nagy jobbágytelepüléseknek a lakói – a cívisek vagy parasztpolgárok – eredetileg gyűlölhették volna Szapolyait, hiszen az általa levált 1514. évi parasztháború jórészt éppen az ő mozgalmuk volt. Az idő és az új veszedelmek azonban, mint már 1527-ben is láttuk, elmosták a régi gyűlölségeket.

Akárhogy is volt, tény, hogy János 1527 végétől egy sor olyan kisebb-nagyobb horderejű intézkedést hozott, amelyek kedveztek a parasztpolgárságnak. 1527 decemberében még csak Tasnád lakóinak adott kiterjedt vámmentességet, 1528 novemberében pedig Lippát emeli szabad királyi város rangjára; 1529 ősztől már Buda elűzött német polgársága helyére hív be cíviseket; 1530 karácsonyán, Gritti kinevezésével egy időben, föloldja az 1514 óta érvényes, a mezővárosokat erősen sújtó jobbágyköltözési tilalmat. 1536-ban Kassán megismétlődik a budai eset, a német lakosság helyére magyarokat telepítenek, s ugyanekkor a nagyváradi országgyűlés is felújítja a szabad költözésről szóló törvényt.

Nehéz lenne megmondani, milyen konkrét segítséget nyújtottak a cívisek ellenszolgáltatásként a királynak. Úgy tűnik, elsősorban a pénzükre számított Szapolyai. Az azonban bizonyos, hogy a magyar nyelvű polgárság és parasztpolgárság a belháborúk folyamán nemcsak értelmével, érzelmével is János-pártivá lett. Szerémi György és Mindszenti Gábor emlékiratai, valamint néhány korai irodalmi alkotásunk egyaránt megerősítik ezt a budai, kassai, lippai eseményekből megsejthető képet.

Azt az általános bizonytalanságot azonban, amely az országra a belháború éveiben rátelepedett, ez a fejlemény nem változtathatta meg. Hogy mennyire kialakulatlan volt valójában minden politikai állásfoglalás, azt legjobban a Szapolyai-párt ideológiájának példájával lehet illusztrálni.

A némethez húzó csoportok fellépésük eszmei magyarázata könnyen föllelhetők a keresztény hitre való hivatkozásban, hiszen ellenfelük a törökkel szövetségben. A „jánosisták” a harc kezdetétől fogva a kisenemesi rend régi jelszavát, az idegen-, közelebből a németgyűlöletet használták fegyverül.

De a vallási érvelés erejét a francia és velencei politika, meg az ekkoriban terjedő reformáció gyöngítette, a németellenesség meg, noha szintén több százados gyökerei voltak, korántsem volt általános. Így jött létre az a tragikomikus állapot, midőn Ferdinánd szakadatlanul azt bizonygatta, igenis szereti a magyarokat, s javukat akarja; János pedig azt magyarázgatta a világnak, éppen ellenfele egységbontó föllépése veszélyezteti a kereszténységet, míg maga „jó és keresztény feltételekkel” egyezett meg a szultánnal, s ez az egyetlen módja a „respublica Christiana”, a keresztény világ megoltalmazásának.

Első pillantásra furcsállhatnánk, hogy a Habsburgokkal kötődő János király miért nem talált rá arra a lehetőségre, amivel a német birodalom renitens fejedelmei alapozták meg lázadásukat: a reformációra. Pedig nem szabad lebecsülni azokat az akadályokat, amelyek gátolták ennek a lépésnek megtételében.

Elsősorban – bár nem döntő mértékben – számolnunk kell bizonyos emberi tulajdonságokkal. Szapolyai katolikus hitét mindhalálig szilárdan, meggyőződéssel őrizte, s Fráter György sem tartozott a szerzetesek azon csoportjához, akik teológiai problémákkal küszködve Luther és Kálvin tanításaiig jutottak. Az öreg Werbőczy pár évvel Mohács előtt magát Luthert is vissza akarta téríteni a pápa nyájába. A budai udvarban sok főpap diplomata volt otthonos.

Valószínű persze, hogy ez a kitartás nem lett volna ilyen erős, ha a reformáció nem éppen a hazai németsegen keresztül ér el Magyarországra. Első követői Mária királyné udvarában, a felvidéki és erdélyi német városokban éltek, s ezek maradtak legerősebb bástyái 1526 után is. A nemesi nacionalizmusra

alapozott János-párti ideológia érthetően nehezen fogadhatta volna be az ilyen forrásból származó új hitet!

Végül pedig a reformáció ellen dolgozott a Magyarországot a pápához kötő, különlegesen erős kötelék is. Már a Jagellókirályok is egyedül Rómából kaptak számottevő pénzbeli támogatást, utóbb pedig a Szentszék is sokat harcolt V. Károly hegemon törekvései ellen. János király a pápában többnyire nyílt vagy titkos szövetségest láthatott, még akkor is, ha a császár nyílt beavatkozása nyomán Róma 1529 és 1533 között kiközösítés alatt tartotta a budai uralkodót.

Mindent összevetve: Szapolyai félországa gazdaságilag, politikailag és ideológiailag egyaránt bizonytalan lábakon álló képződménnyé változott. A „jánosisták” többé nem tudtak rendes hadsereget kiállítani. Hadi vállalkozásaik 1529-től kezdve főúri magánhadseregek akciói voltak, melyeket a vezérek tetszésük szerint indítottak és vezettek. Központilag irányított, nagyobb hadműveletre nem került sor többé, a kezdeményezés vitathatatlanul a német zsoldossereggel is rendelkező Ferdinándé maradt.

Belpolitikailag is romlott a helyzet. Szerémi mester emlékiratainak vissza-visszatérő mondata, hogy „...végül napról napra jobban ellasszonyosodott a király, s már senki sem félt tőle, hanem inkább pajtásuknak tartották”. Szapolyai tekintélyének csökkenésén nincs is mit csodálkoznunk. A hanyatlás és szétbomlás képét azonban eltúloznunk sem szabad.

A kormányzás minden zökkenő ellenére folyamatos maradt, a központi bíróságok működtek, a közigazgatás, ha nem is kifogástalanul, de funkcionált. Ez pedig már csak azért is nagy teljesítmény, mert válságban továbbra sem volt hiány. Ezek története azonban már továbbvisz minket az időben.

Buda veszte

Az 1532-ben történeteket megértve, János király egyre nyilvánvalóbban törekedett a törökkel szembeni függés lazí-

tására, s ezt az önmagában sem veszélytelen politikát csak tovább kuszálta az egyre inkább visszájára forduló Gritti-kísérlet.

A Budán kapott hangzatos cím hamar fölkelte az isztambuli pénzember nagyravágását. Otthonába hazatérve megbizonyosodhatott felőle, hogy fő protektora, Ibrahim nagyvezír, sőt a díván többi nagyura is szívesen támogatja uralomvágását. A Porta csak nyert volna rajta, ha egy tőle függő ember lesz Magyarország tényleges kormányzója!

Gritti tehát megkísérelte megkaparintani a hatalmat. Az 1532-es hadjárat idején visszatért hazánkba. Rövid néhány hét alatt markába kerítette a kormányrudat, még országos főkapitánnyá is kinevezte magát, s a kőszegi ostrom napjaiban kísérletet tett Esztergom elfoglalására. A támadás nem sikerült – részben talán éppen a király csöndes szabatózsa miatt –, s Gritti néhány hétre lekötötte, hogy az elvonuló szultántól katonaság hátrahagyását eszközölje ki.

Közben viszont a magyar urak megelégték az olasz uralmát, s Budán a kormányzóhelyettes Nádasdy Tamás meg Athinai Simon budai udvarbíró vezetésével kifosztották hivatalát. Gritti böszülten rohant vissza a székvárosba, a főkolompokok közül egyet – akit elkaphatott – fölköttetett, Nádasdyt és Athinait megfosztotta tisztségétől.

János király kénytelen volt belátni, hogy a kormányzói kinevezéssel hibát követett el. Már a pénzügyekkel is bajok voltak. Kisebb kölcsönöket ugyan folyósított a gubernátor, de közben elkövette azt az ügyetlenséget, hogy egy rögtönzött országgyűlésen – még 1532 nyarán – minden vagyon fele értékét szavaztatta meg adóba. Az adóemelésre tényleg szükség volt, de a szertelen túlzás csak megvadította a nemességet!

Politikailag pedig teljesen vakvágányra futott a Gritti-kísérlet. A török segítségnyújtás befolyásolása helyett egy török udvaroncot juttatott hatalomhoz, s bizonyos kényes feladatoktól mentesítette ugyan a királyt, de az elégedetlenséget nem csökkentette, hanem fokozta.

Szapolyai mindenképpen megkönnyebbülten figyelte, hogy

az olasz 1533 tavaszán ismét Isztambulba utazott. Hátrahagyott helyetteseit – Dóczy János volt kincstartót és Batthyány Orbánt – hamarosan ismét félreállította, a Portára pedig többször is követeket küldött (Werböczyt, Łaskit), ellenőrizni, mit művel ott kormányzója.

Bizony jó lett volna, ha a megbízottak átlátnak Gritti ügyletein. Isztambulban 1533 nyarán Ferdinánd követei időztek, békét kérve a szultántól. Az olasz, hatáskörét messze túllépve, belefolyt a tárgyalásokba, vakmerő ígéretekkel hitegette a Magyarországot egészében átengedni kért követeket, hamis jelentésekkel nyugtatgatta a török hatalmasokat. Mindezt azért, hogy mindkét fél bizalmát kiérdemelje, s e bizalmon keresztül mindkettőtől beleegyezést nyerhessen az ő egyedüli magyarországi kormányzásába.

A túl merész kombináció végül a visszájára fordult. Szulejmán megsejtett valamit a kettős játékból, s megvonta kezét Grittitől. Annyit engedett csak meg neki, hogy Magyarországra távozhasson, s az ő nevében döntsön a vitás határkérdésekben.

1534 nyarán tehát ezzel a veszedelmesen tágan értelmezhető fölhatalmazással indult pár száz török katona kíséretében újra Buda felé a kormányzó.

Idehaza ideges félelem fogadta jöttének hírért. Egyesek – mint Nádasdy Tamás – sürgősen Ferdinándhoz álltak, mások siettek tisztelni az ezúttal Brassó felől közeledő nagyúrnál. Gritti, de még inkább Dóczy és Batthyány, türelmetlenül várták órájukat. Mohóságuk végzetes hibába sodorta őket. 1534. augusztus 12-én meggyilkoltatták a hatalmas és népszerű Cibak Imrét. Erdély és a Tiszántúl egy emberként ugrott talpra. A kormányzó vakmerően továbbhaladt, de végül a túlerő beszorította Medgyes falai mögé.

János király összeszedett vagy ezer huszárt, hamarjában lelovagolt Váradra, s megállt. Közbelépnie nem volt szabad: ha az olaszt menti meg, támogatóit veszíti el, ha az ostromlókhoz csatlakozik, a szultánt haragítja magára.

Petru Rareș vajda kevesebbet gondolkozott. Csapataival

eredetileg Gritti támogatására érkezett, de Medgyeshez érve átállt a felkelőkhöz. A polgárok kinyitották a város kapuit, a győztesek a török katonákat lemészárolták, Grittit és Dóczyt agyonverték, a többieket futni hagyták.

Magyarország megszabadult gyanús szándékú kormányzójától, de a töröktől való távolodás ezzel a kezdettel túl jól sikerült. A szultán haragra gyúlt, vizsgálatot indított. 1535 szeptemberében az a Junisz bég jött Magyarországra Gritti ügyében nyomozni, akiről mindenki beszélt: rosszakarója János királynak. Szapolyai tehát kénytelen volt komolyan venni a dolgot, de nem sokkal később Ibrahim nagyvezír kegyvesztett lett, s kivégzése (1536. március 15.) után a vizsgálat abbamaradt.

Az egész ügy mindenesetre azzal a tanulsággal szolgált, hogy a törökkel ujjat húzni kockázatos, de bizonyos határok között mégis lehetséges. Magyarországnak egyre nagyobb szüksége volt nyugalomra — s ehhez a nyugalomhoz egyetlen út vezethetett. Ami 1529 és 1532 között történt, abból János király megértette: az ország egységét többé nem lehet helyreállítani.

A Habsburgokkal való tárgyalások tartósan sosem szakadtak meg. Az 1533 elején félbehagyott dialógust 1535 elején újramezítették, s ezúttal már Szapolyai javasolta, osszák meg az országot az adott helyzet alapján. A keleti országrész helyzete közben tovább romlott. János királyt Junisz bég vizsgálata azzal fenyegette, a szultán végül letaszítja trónjáról. I. János, hogy elkerülje országrésze török kézre jutását, meghozta az utolsó áldozatot, amire még módja nyílt. Csekély ellenszolgáltatás fejében – névleges királyi cím, másfél tucat megyényi „szepesi hercegség” birtoklása, természetesen a magyar királyság kebelén belül – följánlotta visszalépését.

Följánlotta, de nem Ferdinándnak, hanem magának V. Károly császárnak. Józansága ezúttal nem hagyta cserben. Magát a császárt kérte, küldjön erős helyőrséget a jelenlegi legfontosabb magyar várakba: Budára és Temesvárra. A török távol tartására ez lehetett volna az egyedüli garancia.

4. V. Károly császár

Szapolyai követei, Brodarics István és Frangepán Ferenc 1536 januárjában Nápolyban érték utol a császárt. Károly gondban volt. Igaz, Tunisz partjainál megverte a kalózvezérből „kapudán basává” (flottaparancsnokká) előlépett Haj-

reddin Barbarossa hajóhadát, de pár héttel a magyar küldöttség megérkezése után I. Ferenc hadat üzent neki, s csapatai Észak-Itáliába nyomultak. A német protestáns fejedelmek pedig már hónapok óta háborúztak ellene.

Akadékoskodott a legfőbb érdekelt, I. Ferdinánd is. Ő csak nemrégiben indított követséget a Bagdadban időző szultánhoz, azzal az elképesztő kéréssel, hogy a fenséges padisah a Gritti-gyilkosságban bűnös János helyett ruházza a bécsi uralkodóra az egész Magyarországot. A követek megígérték, hogy uruk ugyanolyan hűséges adófizetője lesz a Portának, mint vetélytársa volt a baj megtörténte előtt...

A sok zavaró körülmény megtette a magáét. V. Károly, noha fölismerte a soha vissza nem térő alkalmat, s legjobb diplomatái egyikét, Johann Wese lundi püspököt indította Szapolyaihoz – de ez volt minden, amit tehetett.

Ez pedig kevés is volt, későn is volt. Ibrahim a nápolyi tárgyalások idején kapta meg a selyemzsinórt, s ezzel János király félelmének és engedékenységének indítéka megszűnt. Azt sem volt nehéz megérteni, hogy a Habsburg-birodalom helyzete semmit sem változott 1526 óta, s az átmeneti sikerek után V. Károlyt éppúgy gúzsba köti a francia háború, mint annak idején; s hogy a császár már csak német alattvalói lázongása miatt sem képes közbelépni Magyarországon.

Wese tehát kiábrándultan hallgathatta 1536 augusztusában János király megbízottainak visszakozását: „Nem szolgálná az ország érdekét, ha Budát a császár kezére adnánk. A szultán a császár legnagyobb ellensége. Ha megtudja, hogy János Budát, amit tőle kapott, és az ő jóakaratóból tart birtokában, kiszolgáltatja az ellenségnek, felháborodásában azonnal ostrom alá venné a várost, és seregei rombolva és pusztítva özönlének el az egész országot. S minthogy a császárnak mind a két keze a francia királlyal van elfoglalva, idejében nem jöhetne az ország segítségére. Ferdinándtól ezt még kevésbé lehetne elvárni. Úgy, hogy mindent elveszítenénk, amikor éppen az ország biztonságát szeretnénk megalapozni.”

A tárgyalás ezúttal Váradon folyt, Szapolyai János új,

ideiglenes székhelyén. Vezetését is új emberre bízta a király: Czibak Imre utódára, a pálos szerzetesből váradi püspökké emelt Utyeszenics Györgyre.

Ez volt a híres-neves „Fráter György” első nagy fellépése a diplomácia színpadán. De csak a diplomáciában. A belső ügyekben jó két esztendeje ő volt már a leghatalmasabb szavú magyar politikus.

Pályafutásának kezdete homályba vész. Szapolyaiék katonájaként letöltött évek után állt szerzetesnek, de már a pálosok között is megmutatta kivételes szervezőképességét. Hazai és lengyel kolostorok talpra állítását bízták rá, s a sors éppen Sajóladra vetette, mikor 1527 kora őszén János király errefelé vonult vissza Budáról. György ekkor följánlotta szolgálatait hajdani patrónusának, aki lengyelországi száműzetése során futárként, kémként hasznosította a barát tehetségét.

Hosszú éveken át a háttérben maradt az energikus „fráter”. Csak 1532-ben kapta meg a királyi tanácsosi méltóságot. Ekkor sem Szapolyai, hanem az új híveket kereső Gritti emelte ki az udvaroncok tömegéből: Athinai helyett őt tette meg budai udvarbírónak. János király azonban már 1533 nyarán saját emberei közé édesgeti vissza a jó eszű szerzetest, előbb kinevezi (Dóczy helyett) a kincstár vezetőjének, majd Czibak, Gritti és Dóczy halála után váradi püspöknek és kincstartó-
nak. S ami még ennél is több, 1534 és 1538 között maga is Váradra költözik, innen irányítja új bizalmasa hathatós segítségével országát.

Fráter Györgyben találta meg Szapolyai azt a támaszt, akit 1530 karácsonyán Grittiben keresett. A pálos barát rövid pár hónap alatt rendezte az évtizedek óta csödből csödbe bukda-csoló kincstár helyzetét; részben valószínűleg Gritti megkaparintott vagyonával, részben pedig a régi jó, de eddig féltéken alkalmazott módszerek felelevenítésével. A szarvasmarha-kereskedelmet állami ellenőrzés alá vonta, az adószedést megszigorította. Ha az udvar ettől nem is lett gazdaggá, de már tellett olyan fontos kiadásokra, mint Buda falainak korszerűsítése 1536-ban. 1538-ban pedig állítólag egy év alatt 300 ezer

aranyforint adót sikerült behajtania, aminek ha csak fele igaz, már az is óriási teljesítmény.

A kincstár javát szolgáló intézkedések nagyon népszerűnek voltak, de ez György barátot nem zavarta. János király örömmel nyugtázhatta az első saját erőből elért sikert 1527 nyara óta: jövedelmei megnöttek, uralma megszilárdult, a szigorért való felzúdulás pedig nem ellene, hanem a nevében cselekvő főtisztviselő ellen irányult.

S amilyen hasznosnak bizonyult György barát tevékenysége a pénzügyekben, ugyanolyan sikerrel járt más dolgokban is.

A fő feladat változatlanul a Ferdinánddal és híveivel való viszony rendezése volt. 1536 őszén a francia fronton két nagy német támadás is kudarccal zárult. Itália partjait Hajreddin kalózai pusztították. Magyarországon a „kis háborúban” a jánosistákhoz pártolt a szerencse: Török Bálint feldúlta Györt; Czecey Lénán csellel elfoglalta Kassát; Kávássy Kristóf Szatmár elleni támadását pedig véresen visszatorolta Szapolyai.

Habsburg Ferdinánd hajthatatlan, de a dolgok mindinkább ellene fordulnak. A német rendek megtagadták a kért segítséget. A császár kíméletlen őszinteséggel figyelmeztette: „...a vajda Kassa elfoglalásával előnyös helyzetbe jutott, s tekintélye is kétségkívül gyarapodott. A török is, mint éppen az Ön levelei jelzik, az ő részére hajlik, s neki is többeket sikerült az Ön pártjáról maga mellé téríteni... Ha tehát Ön háborúba keveredik, csak a töröknek nyújt alkalmat, hogy az országot egészében és most már véglegesen elfoglalja... Azt kifejezetten megígérni, hogy (az ön alattvalóit) meg is fogom védeni, olyan dolog volna, amit azután beváltani nagyon kétséges.”

Szapolyai diplomáciája ebben a helyzetben fölújítja a javaslatot: a két fél kössön békét az adott helyzet alapján. 1537 júliusában Körmöcbányán már ezen az alapon kezdődött újabb tárgyalássorozat – megint csak eredmény nélkül.

Habsburg Ferdinánd király nem akart belenyugodni a tör-

tétekbe. Nem akart, s nem is tudott. A körmöci tárgyalásokkal egy időben szokatlanul nagy méretű hadi készülődés folyt Ausztriában és Nyugat-Magyarországon. Két sereg lendült egyszerre támadásba: Leonhard Velsé a Felvidéken a magyarok, Hans Katzianeré a Dráva mentén a török ellen.

A kettős próbálkozás kettős vereséggel ért véget. Vels hosszú manőverezés után elakadt Tokajnál, Katzianer pedig 1537. október 9-én Eszéknél elvesztette a dunai hadszíntér Mohács óta legfontosabb mezei csatáját.

Tizenegy évi szüntelen hadakozás, ígéretés, tárgyalás és intrika után végre megtört Ferdinánd király makacssága. János körmöci ajánlatát most már el kellett fogadnia.

Az újrakezdett alkudozást magyar részről Fráter György irányította. „Ezúttal először avatkozom bele abba, mi legyen a békével. Eddig nem tettem, bár a lengyel király és más fejedelmek sokszor nógattak erre. Most azonban meglesz a béke...” – mondta az újból Váradra érkező Johann Wesének.

A barát mindig tudta, mit csinál. 1538. február 24-én valóban létrejött Váradon a megegyezés. A két király megtartotta, amit éppen birtokolt, Ferdinánd elismerte Jánost királynak, János pedig azt, hogy halála után országrészét még akkor is ellenfele öröklje, ha neki időközben örököse születne, igaz, annak meg kell kapnia a már korábban is emlegetett „szepesi hercegséget”.

Megtörtént tehát a döntő lépés. Ha ideiglenes jelleggel is, de a két tábor belenyugodott az ország elkerülhetetlen szétosztásába. Illetve: a két tábor vezetőinek egy része belenyugodott. Az uralkodó osztály nagy része azonban kétségbeesett ragaszkodással próbálta nem tudomásul venni a helyzetet.

A békekötésbe mindkét fél többsége kizárólag azért egyezett bele, mert ideiglenesnek hitte azt. Még az olyan meggyőződéses János-pártiak, mint Werbőczy, Frangepán Ferenc és Brodarics István is csak az országegyesítésre tett ígéretet voltak hajlandók észrevenni a szerződésben.

Alighanem éppen e miatt a közhangulat miatt bízta e tárgyalások vezetését György baráttra Szapolyai. Az 1532-vel

létrejött helyzet harmadik tennivalója – a törökkel és a Habsburgokkal való viszony rendezése után – éppen az uralkodó osztály ismert indulatainak féken tartása volt. Fráter György itt is kitűnő villámháritónak bizonyult. Nevét adta a tárgyalásokhoz, s őt is tették azokért felelőssé – az országresz önállóságának alapfeltétele, a királyi tekintély sértetlen maradt.

A király jól választott: ő és kegyence („minisztere” – ahogy a franciák nevezték volna) szinte tökéletesen kiegészítették egymást. A küzdelembe és csalódásokba belefáradt I. János kockázat nélkül rábízhatta magát új bizalmasára. Amilyen mértékben hatása alá került, ugyanúgy azonosult az az ő szándékaival. A különös páros első jelentős sikere a váradi béke tető alá hozása volt. A belháború megszüntetése, ha tartósnak bizonyul, áldás lehetett volna a sokat szenvedett országnak.

Őszinte volt-e János király az 1538. februári békekötéskor? Szinte azóta tart a vita, mióta megszáradt a tinta a szerződés papírjain. A kételkedők joggal kérdezhették: milyen értéke lehet egy megállapodásnak, melyben az egyik fél olyan országot kínál föl a másiknak, amellyel nem rendelkezik szabadon, a másik pedig nem létező hercegséggel óhajt kárpótlást adni?

Bárhogyan is volt, az bizonyos, hogy felelős államférfiak legfeljebb néhány hónapig hihettek abban, nemsokára érdeemes lesz az egész országot a Habsburgok kezére bízni.

Mindkét szerződő fél tisztában volt vele, hogy a szultán rosszallni fogja a történeteket. Elsősorban tehát V. Károly segítségétől tették függővé, mikor teszik közhírré a titokban tartott megállapodást. A császár azonban – noha kinyilvánította jó szándékát, sőt 1538 februárjában szövetséget kötött a pápával és Velencével, ezúttal igazán a török ellen, s még I. Ferencsel is békét kötött (Aigues Mortes, 1538. július 18.) – változatlanul a Földközi-tengert tartotta fő hadszíntérnek, s igazából csak hajóhada fölkészítése érdekelte.

Így mikor híre jött: a szultán nagy haddal indul a román fejedelemségek s talán Erdély ellen is, János egyedül Ferdinándtól remélhetett segítséget.

Bécsnek azonban egyszerre kevésbé lett fontos a magyarok dolga. Segítséget küldött ugyan, de az nem volt több tán háromezer katonánál, azok sem jutottak túl Debrecenen.

A vész mégis hamar elmúlt. Szapolyai 1538 őszén lezáratta az erdélyi hágókat, s hosszú évek óta először jelentős sereget is gyűjtött – a szultán azonban közelébe sem jött a határnak. Havasalföldet és Moldvát leckéztette meg. Az előző meghódolt, az utóbbtól Erdélybe menekült a vakmerő Petru Rareș. Úgy hírlett, János király 300 ezer arannyal bírta jobb belátásra Szulejmánt.

Még ha a roppant ajándék története túlzás is. Váradon le kellett vonni a tanulságot: a Habsburgok segítsége a török ellen éppoly illúzió maradt, mint az előző évtizedben. Sőt! Ezekben a hónapokban érkeztek meg a földközi-tengeri háború hírei, s azok még lehangolóbbak voltak, mint Ferdinánd magatartása. Hajreddin pasa két nagy tengeri csatát nyert V. Károly rosszul vezetett flottái ellen 1538 őszén (Prevezánál és Castelnuovónál). Nem sokkal később lázadáshullám söpört végig a császár birodalmán a flandriai Gent polgáraitól a tuniszi helyőrségig, a kasztíliai országgyűléstől a német fejedelmekig. V. Károly még egyszer utoljára úrrá tudott lenni a bajokon, de a török elleni erőpróba folytatására nem gondolhatott. 1539 márciusában már Magyarországon is híre járt: a Habsburg-ház feje békéről alkuszik a Magas Portával.

A váradi egyezség kérdéses végrehajthatósága egyszeriben valószínűtlen lett. György barát vállaira már az 1538-as nagy készülődéskor is egyre nagyobb felelősség nehezedett. „Mind-ezen rendeleteknek és tanácsoknak lelke és szelleme, mind-ezen roppant készüléteknek eszköze, végrehajtója Fráter György vala” – emlékezett egy korabeli krónikás. A mindenhatónak tudott királyi tanácsadó merészen játszotta tovább nehéz szerepét. 1539 elején Ferdinánd követelni kezdte a váradi egyezség nyilvánosságra hozatalát. György barát ezt természetesen kereken megtagadta, mi több, megtiltotta János híveinek, hogy esküt tegyenek annak megtartására (ezt is a

megállapodás írta volna elő). A főurak jó része és a beavatt nemesek közül is jó néhányan háborogni kezdtek. Az örök optimista Werbőczy, aki szentül hitte, a béke megoldotta hazája bajait, még a királyi tanácsban is fölemlegette a dolgot.

Az uralkodó azonban leintette a tamáskodókat. Amit a váradi püspök-kincstartó cselekedett az utolsó két évben, csak a játszma egyik része volt. A másikat, ahol az igazi tétért folyt a küzdelem, azt Szapolyai maga irányította. Míg Bécstől Váradig mindenki Fráter György sakkhúzásaival foglalta el magát, János király feleséget keresett és szerzett magának.

Királyok házassága minden időben politikai gesztus volt, szövetségek záloga, kölcsönös jóindulat kifejezése. Azok a magyar főurak – Werbőczy, Perényi Péter, Brodarics és társaik –, akik 1538 decemberében pompás kísérettel vonultak Krakkóba hazahozni az ifjú menyasszonyt, az öreg Zsigmond második leányát, Izabellát, elsősorban azzal törődtek, hogy ezzel a lépéssel János belépett a nemzetközileg elismert uralkodók sorába.

Pedig nem ártott volna elgondolkodniuk azon, megéri-e mindez azt a kockázatot, amit a házasságból esetleg születendő gyermekek világra jötte jelenthet? Trónja elismerését, Zsigmond viszonylagos jóindulatát e frigy nélkül is elérte már Szapolyai, ha viszont fia születik, egyszerre kiéleződik a váradi béke számos kényes kérdése. Mi több: a magyar történelemben eddig nem volt rá példa, hogy koronás király törvényes fiúgyermekétől elvették volna a trónt. Nem esik vajon kíséretésbe János és hívei közül egynéhány?

Hiszen ha csak kísértésről lett volna szó! Ha János király komolyan veszi a váradi egyezséget, egyetlen értelmes dolgot cselekedhetett volna: megmarad agglégénynek. Csakhogy – mint láttuk – minden oka megvolt arra, hogy a szerződésben csak nyugalmat szerző, időnyerésre alkalmas közbjátékot lásson. Teljes joggal hihette, hogy Magyarországnak szüksége van az ő mérsékeltlen törökbarát politikájára, különben a szultán könnyedén letiporja az eddigi Szapolyai-oroszág részt. Ötven-

éves elmúlt már ekkor, nem tudhatta, mikor jön érte a kaszás. Örökösre volt szüksége, akinek nevében meg lehet majd szegni a váradi pontokat, akinek nevében folytatni lehet majd művét.

Több hónapos alkudozás, követjárás után mondott igent Krakkó, s 1539. február 2-án indult el Buda felé a menyaszszony és fényes kísérete. A királyi esküvőt március 2-án tartották meg Székesfehérvárott. Egy évre rá már állapotos volt a húszéves fiatalasszony, s az országban egyre jobban terjedt a hír: János király és György barát, ha trónörökös születnék, föl fogják rúgni a Ferdinánddal kötött egyezséget.

Ekkor, 1540 tavaszán vették ismét kezükbe a Párkák azokat a szálakat, amelyektől Magyarország sorsa függött. Ezek egyike Erdélybe vezetett, hosszú idő után először adva lehetőséget a tartománynak arra, hogy beleszólhasson az országos politikába.

Mikor a váradi békével feltámadt remények ismét halványulni kezdtek, s az 1538-as szultáni hadjárat oly közéről fenyegette Erdélyt, titkos szervezkedés kezdődött a helybeli urak között. A mozgalom lelke, irányítója maga a két vajda, Maylád István és Balassa Imre volt (főleg az előző), s így akár azt is hihetnénk, hogy a rég ismert arisztokratikus kiskirálykodás újabb esete áll előttünk.

A látszat azonban ezúttal csal. Maylád hosszú idő óta az első erdélyi születésű, s Erdélyben nagybirtokos vajda volt. Állítólag román kenézek családjából származott. Fellépése tehát semmiképpen sem különíthető el az erdélyi uralkodó osztály akaratától.

S valóban, az „összeesküvés”, amennyire ezt szórványos adataink bizonyítják, széles támogatásra talált a helyi nemesiség soraiban. A legtekintélyesebb erdélyi nagyurak egyike, Kendy Ferenc is csatlakozott, pedig ő ekkor már Szapolyai közvetlen környezetéhez tartozott mint az ország tárnokmestere.

A Magyarországtól, tehát a német-török háborútól való függetlenedés gondolata ebben a két birodalom érintkezési

pontjaitól távol eső tartományban, önmagában logikus és érthető. Az ötlet kivitelezéséhez azonban hiányzott egy sor elengedhetetlen feltétel. A török beleegyezése nélkül aligha lehetett volna kiválni Szapolyai országából, s Ferdinánd király sem örülhetett túlzottan, hogy újabb vetélytársa jelentkezik a magyar korona országaiban. S ami a legfontosabb: meg kellett volna szervezni az ellenállást János király várható bosszújával szemben.

Mayládék igyekeztek is kapcsolatba lépni törökkel, némettel egyaránt. Ha igaz, még az osztrák és cseh tartományok rendjeivel is tárgyaltak. Az eredmény siralmas. Isztambulban szóba sem álltak szószólójukkal; Ferdinánd legfeljebb mint saját ügynökeit támogatta volna őket. A legnagyobb baj mégis az volt, hogy a szervezők bizonytalanok voltak szándékaik s legfőképpen szándékaik helyessége felől. A magyar uralkodó osztály egységének sok évszázados hagyományát nem volt könnyű áthágni. Nehéz volt elképzelni, hogyan illeszkedne be egy önálló Erdély a Duna menti politikai zürzavarba. Szinte lehetetlen volt fölmérni: az eredmény arányos lesz-e a ráfordított energiával?

Akár magától értetődőnek is mondhatjuk tehát, hogy az összeesküvés abban a pillanatban összeomlott, amikor a dolog hírét vevő János király haddal sietett a nyugtalan tartományba. Április 24-én már országgyűlés nyílt meg Tordán, s a lázadók büntetésére hozott intézkedések adták meg a hátteret azokhoz a szinte színpadi jelenetekhez, midőn Balassa majd Kendy, kegyelmet esdekelve, Szapolyai elé térdelt. Hamarosan a szászok is bocsánatot nyertek, s május végén már csak Maylád István állott ellen, az erős Fogarasban fogadva Török Bálint és Báthori András ostromát.

Június végén a tavasz óta betegeskedő király a tiszta levegőjű Szászvárosba telepedett át. Itt rendezték meg a sors istennői az elmúlt tizenöt év magyar történetének talán legkeserűbb tréfáját. A július 10-e utáni napokban futár érkezett Budáról. Hozta a legjobb hírt, amit János király még életében

5. Fogaras vára

hallhatott: július 7-én Izabella királyné egészséges fiúgyermeket szült.

A beteg, törődött Szapolyai lóra pattant, s az örömhírrrel maga száguldotta be a táborn. Gyöngye szervezete a nagy erőfeszítést nem tudta elviselni. A nyeregből már úgy kellett leemelni az új apát. Majd kéthetes gyötrelem után, 1540. július 22-én könnyörült meg rajta a halál. Pedig halála amúgy sem lehetett könnyű: utolsó óráiban is zaklatta a kérdés: elegendő zálog lesz-e Fráter György kezében egy kéthetes cse-csemő ahhoz, hogy egyedül folytathassa, amit együtt kezdtek el.

A következő néhány hónap zűrzavaros fordulatai mintha

igazolni akarták volna a haldokló szorongását. György barát a tőle megszokott eréllyel látott munkához, Budára sietett, és egy sebtében összehívott országgyűléssel királlyá választotta a csecsemő János Zsigmondot. A váradi béke nyílt megszegésére azonban sok jánosista főúr elpártolással felelt. Frangepán Ferenc és Perényi Péter vezette őket. Erdélyben Maylád és Balassa újra fegyverhez nyúlt, György barát kormányzója, Bornemissza Boldizsár magára maradt.

Érthető, és nem szorul mentegetésre, hogy nagyurak és nemesek meg akarták ragadni a vélt jó alkalmat az ország újraegyesítésére, a Habsburgok oltalmazónak hitt uralma kiterjesztésére. Azon sincs mit csodálkozni, hogy Ferdinánd is esküszegést kiáltott, s hadat küldött Buda elfoglalására. Az öreg Vels generális a Dunántúl jó részét meghódította, s 1540 októberében néhány hétig a székvárost is ostromzár alá fogta.

Fráter György makacs kitartással védte Szapolyai ország-részének maradékait. Az értetleneket urának tett hajdani esküje történetével igyekezett meggyőzni. Török Bálint és Petrovics Péter, akikkel a királyfi gyámjának tisztjét közösen viselte, bár mindvégig hűek maradtak, sokszor inkább akadályozták, mint segítették. Az özvegy királyasszony, Izabella is csak nehezítette a barát életét. Idegenbe szakadt tanácsalanságával, fiatalsága indulataival hol meg akarta adni magát Ferdinándnak, hol körömszakadtáig harcolt fiacskája trónjáért.

Az év végére véget értek az elpártolások, de Fráter György biztos lehetett benne, hogy újabb támadások fognak következni. A legnagyobb gond mégsem a háború, hanem a törökkel való kapcsolat rendezése volt.

Még meg sem szűnt Szapolyai szíve dobogni, a barát máris Isztambulba indította Werbőczy kancellárt. „Miatán János király a szultánnak köszönheti trónját, most sírja szélén háláját tolmácsolja a pártfogásért, amelyben részesült; s mivel országot azon módon, amint ő birtokolta, fiára kívánja hagyni, kéri a felséges szultánt, adja ehhez beleegyezését, és vegye a gyer-

meket hatalmas párfogása alá” – hangzott az üzenet, amelyet a könnyen hajlítható öregúr magával vitt. Október 17-én Szulejmán kegyes jóindulatáról biztosította a követet, aki sietett haza jelenteni tárgyalásaik eredményét: „Tudják meg uraságtok, hogy ellenfeleink érveinek megcáfolása után, a jó-ságos Isten segítségével, összes előterjesztéseinkre az óhajtott választ kaptuk a leghatalmasabb [török] császártól. Boldog emlékezetű legkegyelmesebb urunk fiát a felséges császár meghagyta az atyai trón birtokában, teljes joghatósággal Magyarország és Erdély egész területén.”

Négy nappal azután, hogy a kancellár és kísérői elhagyták a török fővárost, Ferdinánd király küldöttsége érkezett helyükre. A Párkák különös hangulata még tartott. A delegációt az a Hieronym Łaski vezette, aki 1528-ban Jánosnak szerezte meg a Porta szövetségét. A kalandos életű lengyel ezúttal arra vállalkozott, kieszközli a szultán jóváhagyását Ferdinánd teljes magyar királyságához. János országrészéért cserébe egymillió aranyat ajánlott föl, s hogy ráébredje a pasákat, érdemtelenre pazarolták eddig kegyeiket, részletesen kifejtette előttük a váradi egyezés tényét és tartalmát.

Ferdinánd isztambuli diplomáciájának húzásai – emlékezünk 1535-re – már eddig is tartalmaztak szinte hihetetlen lépéseket. Elképesztő rögeszmének tűnik az a csökönyös hit, amellyel a Habsburg újra meg újra fölkínálja magát a szultánnak. Annyira elképesztőnek hat, hogy ésszerű magyarázatot kell rá találnunk, különben érthetlenné válik az 1541-gyel beteljesedő tragédia utolsó felvonása.

Úgy tűnik, Ferdinánd és tanácsosai két alaptételből indultak ki. Az egyik: a magyar uralkodó osztály szemmel láthatóan kényszernek érzi a megosztást. A másik: a János-párt egyedül a török támogatásának köszönheti talpon maradását. Következtetés: amennyiben a törököt sikerül szembefordítani addigi pártfogoltjaival, azok szükségszerűen meg fognak térni Ferdinánd hűségére. Ezért „jelentették föl” protektoránál Jánost 1535-ben és 1540-ben is. A fölkínálkozás csak

takaróul szolgált e kétes próbálkozáshoz – igaz, olyan takaróul, amely némi szerencsével valami hasznot is hozhat.

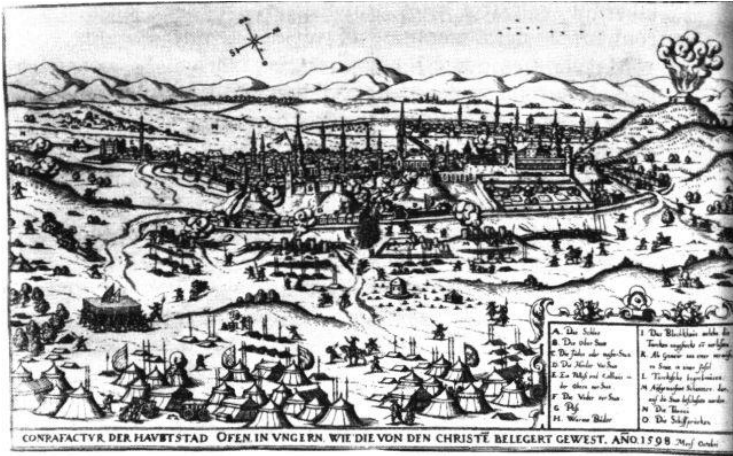
Magyar szempontból nézve mindez szörnyűség, az osztrák és cseh tartományok érdeke azonban kétségkívül azt kívánta, hogy a veszedelmesen közeli törökbarát Magyarország megszűnjön létezni. A hiba csak ott van, hogy Ferdinánd olyan szellemet szabadított ki a palackból, amelynek várható cselekedeteit valójában képtelen volt előre látni.

Kétségtelen, hogy a török hatalmasok 1534 óta növekvő gyanakvással figyelték János király külpolitikai tojástáncát. Időnként híre is járt, hogy felelősségre akarják vonni, de erre végül sosem került sor. Még mindig hasznosabbnak tűnt megtartani az olykor „félrelépő”, de koronájához ragaszkodó Szapolyait, mint megkockáztatni valamennyi magyar csatlakozását a Habsburgokhoz.

1540 őszén azonban János már nem élt, s a Portán nem tudhatták, utódainak mi a valódi szándéka. Łaski bejelentése éppen ezért hatott romboló erővel. A váradi egyezményt pontosan azok az emberek írták alá, akik most kezükbe kapták az országot. Perényi Péter már át is állt, Werbőczy pedig, aki csak a minap ígért fűt-fát itt Isztambulban, talán ugyanúgy hazudott, mint mikor elhallgatta a Váradon történeteket.

Szulejmán és tanácsosai úgy vélték, sok fölösleges bonyodalmat okozna, s elkerülhető véráldozatot követelne, ha a magyarok elképzelhető pálfordulása Dél-Magyarországra vetné vissza a Habsburg–török határvonalat. A szultán épp ezért nem a Bécs által remélt módon reagált a bejelentésre. Łaskit fogságba vetették – csak egy év múlva szabadult, halálos betegen –, s elhangzott a parancs: a jövő nyáron a padisah teljes serege Magyarországra indul.

Hazánkban 1541 tavaszán kiújult a háború, május 4-től Roggendorff tábornok ismét ostrom alá vette Budát. Fráter György és Török Bálint két és fél hónapon át küzdött. Visszaverték a német rohamokat, letörték a budai polgároknak a fejét vesztett Izabella jóváhagyásával szervezett összeesküvését. Július 21-én a török előhad a Gellérthegy alá érkezett.

6. Buda

A következő hetek kavargásában a tehetetlen Roggendorff seregét félig lemészárolták. A maradék is csak azért tudott elmenekülni, mert Török Bálint idejében figyelmeztette az ostromlók között levő Perényi Pétert a szultán közeledtére.

Mire Szulejmán irtatlan hada Buda alá ért, a Habsburgok katonáiból csak a halottakat láthatta. A barát és a többi magyar vezető aggodalommal figyelte az aránytalanul nagy segítséget. Mikor a fenséges úr táborába invitálta őket, csak a gyógyíthatatlanul hiszékeny Werbőczy merete biztatni a többieket. De hiába volt az általános szorongás: a szultánt földühíteni még akkor is örültség lett volna, ha Buda nem éppen egy háromhónapos ostromzár következményeit nyögi.

1541. augusztus 29-én, míg Fráter György, Török Bálint, Werbőczy István, Petrovics Péter és társaik Szulejmán sátrában vendégeskedtek, a „városnézőbe” besétáló török gya-

logság kardcsapás nélkül megszállta a magyar királyok székvárosát. A középkori magyar állam pontosan tizenöt évi agónia után megszűnt létezni.

Néhány nap múlva a szultán hazaindult az új szandzsák székhelyévé tett Budáról. Magával vitte – láncon – a török és német közé ékelt legfontosabb magyar várak birtokosát, Török Bálintot. Izabella királynét és György barátot Lippára küldte: rájuk bízta Erdély és a tiszántúli részek kormányzását.

A születés

Az újrakezdés

Ha hihetünk Szerémi mester elbeszélésének, a Budáról Lip-pára induló magyar királyi udvar – vagy csak volt udvar? – az úthoz nem kapott lovakat. A hosszú ostrom alatt saját paripáikat megették, a török pedig nem akart a sajátjából segíteni. A királyné, György barát s néhány tucat főre apadt kíséretük ökrök vontatta kocsikon poroszkált egészen a Tiszáig. Negyed századdal korábban ugyanezen az úton. Pesttől Tiszavarsányig ezer és ezer jobbágy követte nyikorgó szekereit: Székely Dózsa György jövődó katonái érlelték magukban a lázadás szellemét. A keserűség akkor, 1514-ben csak egyetlen szikrára várt, s lángba borította a nyarat. 1541 szeptemberének utasai a maguk nyomasztó gondolatait legföljebb a lassan beköszöntő ősz szomorúságában oldhat-ták föl. Az ő elmúlt nyaruk is lángtengert hozott – de ez a tűz fölemésztette az utóbbi évek magyar politikájának sok-sok reményét.

Fráter György lelkiismeretét élete végéig égette az önvád: a török az ő kezéből vehette ki vérontás nélkül Buda várát. „Én idáig cselekedeteimben nem hibáztam, hacsak nem Buda török kézre adásában – de... annak nem én voltam egyedül oka” – jegyezték föl későbbi mentegetőzését. Most, a friss tragédia árnyékában, az ostrom alatt annyiszor megalázott, annyit kínlódott Izabella dühödt elégtétellel vághatta mindenható kincstartója fejéhez: ezért kellett vállalni az elmúlt esztendő gyötrelmeit? Hogy néhai férje palotájára rátűzhessék a félholdat?

Gyűlölködés, vádaskodás mérgezte az utasok gondolatait,

pestis szedte áldozatait az udvaroncok, udvarhölgyek megmaradt hírmondói között. Értelmetlen gyászmenet egy elpusztult ország emlékére? Vagy inkább tragédiába kívánczó vándorút?

Néhány hét, s a kocsisor elérte úticélját, Lippát. A néhai János király kedvenc birtokáig tartó utazás alatt György barát bevégezte az önmagával való vitát. Lelkiismeretét nem tudta megnyugtatóni, de értelme egyre közelebb juttatta annak a ma már sokkal könnyebben belátható igazságnak fölismeréséhez, hogy bármit cselekedhetett volna, a katasztrófát nem állt volna módjában megakadályozni. Az ősz már a hatalom ugyanolyan erőszakos birtoklójaként látja viszont, mint amilyen egy évvel korábban, ura halála után volt.

Az 1529 óta érvényes dilemmát Buda veszte sem oldotta föl. Szulejmán szultán elfoglalta ugyan Magyarország szívét, bejelentette azonnali igényét a János-párt dunántúli birtokaira, de Kassától és a Tiszától keletre a csecsemő János Zsigmondra hagyott mindent.

Szembeszállni a padisah akarásával csak annak szabad, aki meg is tudja magát védeni ellene. Fráter György pedig abban az egyben lehetett a legbiztosabb, hogy a reá maradt ország-rész a töröknek ellent nem állhat.

Igaz, 1541. augusztus 29-ével a kétely örökre beleidegződött az emberekbe, s nyilvánvalóan a barát is egyszer s mindenkorra megjegyezte: a szultán hódítani akar, megbízni nem lehet benne. De a Habsburgok és híveik is leszerepeltek – s nem is először – 1540–41 folyamán. Elég volt pár ezer magyar katona néhány hetes makacs kitartása, s a viszonylag kicsiny török előhad megérkezése, hogy Ferdinánd csapatai katasztrófális vereséget szenvedjenek Buda falai alatt.

A hódító török mindig csak ideiglenesnek bizonyuló jóindulata s a segítségért behódolást kérő, de kudarcot kudarokra halmozó császári ház között szinte lehetetlennek tűnt választani – mégis választani kellett. Pillanatnyilag kétségkívül a szultán bizonyult hatalmasabbnak, s ezért parancsát meg

kellett fogadni. Ugyanakkor a német birodalomból érkező hírekre is ajánlatos volt odafigyelni.

Buda már igencsak közel volt Bécshez, Grazhoz, Brünnhöz. 1541. december 5-én Prágában Habsburg Ferdinánd osztrák és cseh tartományai nagy összegű adókat szavaztak meg a török elleni háborúra, s példájukat ezúttal a speyeri birodalmi gyűlés is követte 1542 tavaszán. A császár és a német fejedelmek ekkor valóban támogatták az ellentámadásra készülő Ferdinándot.

Ismét föléledhetett s Magyarországon valóban hamar föl is éledt a remény: a német beavatkozás döntő s a kereszténység számára kedvező fordulatot hozhat a török háborúban.

Izabella szemrehányásait hallgatva, a magyar uralkodó osztály hol kimondott, hol kimondatlan vádjait emésztve, Fráter György hamar fölkészült a legsürgősebb teendőkre. Hozzálátott a Tiszántúl és Erdély engedelmességre kényszerítéséhez, ugyanakkor azonnal tárgyalni kezdett Ferdinánd királlyal. A helyzet 1537-re emlékeztetett, s az eredmény is közel azonos lett, mint annak idején a váradi béke volt. 1541. december 29-én az erdélyi Gyalu várában megegyezés született a Ferdinándot képviselő Serédy Gáspár, s az Izabella nevében tárgyaló György barát, Petrovics Péter és Statileo János erdélyi püspök között.

A gyalui szerződés szemre ugyanolyan volt, mint váradi előképe. Kimondta Magyarország egyesítését Ferdinánd jogara alatt, s intézkedett a Szapolyai-családnak járó kárpótlásról. Részletezte, hogyan kell Magyarország várait és városait átadni, s tisztázta, hogy Izabella és kislánya ezúttal csak Szepes várát és tartozékait kapja lemondása jutalmául, tehát jóval kevesebbet, mint négy esztendővel korábban kértek a magyarok. Néhány kiegészítő irat kisebb vagyoni intézkedéseket tartalmazott — s ez szinte minden. Egyetlen, mellékletként szereplő papiroson olvashatunk arról, milyen feltételei vannak a megállapodás végrehajtásának, s ez Fráter György személyes nyilatkozata:

„En, György testvér, váradi püspök és kincstáros... elis-

merem és kijelentem, hogy... miután tudomásul vettem a felszentelt fejedelemnek, Ferdinánd úrnak... a magyar királyság iránt táplált azon elszántságát és akarátát, hogy ezt az országot megvédi és az ellenség torkából kiragadja, s hű alattvalóit királyi kegyelmébe fogadja – magamat öfelsége hűségébe fogom ajánlani... Ígérem, hogy felségedet Magyarország igazi és törvényesen megkoronázott királyának fogom elismerni, és teljes lélekkel, állhatatosan, híven és készséggel fogom szolgálni...”

Nem kell különösebben éles szem hozzá, hogy észrevegyük: a toldalék egyetlen, visszatérő fordulata (miután tudomásul vettem – hűségébe fogom ajánlani; illetve: felségedet el fogom ismerni) kérdőjelet tesz az egész oly fontosnak tartott irat-csomó végére. Pontosan azt a kérdőjelet írja oda, amelyen Magyarország sorsa is múlt: Ferdinánd sikerétől tette függővé a behódolást.

A püspök-kincstartó óvatossága ezúttal is indokoltnak bizonyult. 1542-ben ugyan valóban eddig nem látott méretű hadsereg indult Buda visszafoglalására. Az osztrák, cseh és sziléziai hadakat birodalmi segédcsapatok, pápai zsoldosok és Habsburg-hű magyar főurak bandériumai egészítették ki. Az összlétszám meghaladta az 50 ezer főt.

Sajnos a hegyek ezúttal még egeret sem szültek. Túl későn, szeptember derekán kezdődött meg a hadjárat. Ekkor sem Budát, hanem a sokkal jelentéktelenebb Pestet kezdték el ostromolni. A szeptember 28-án kezdődő harcokban a hétszeres túlerőben levő keresztény hadaktól egyetlen komoly roham sem tellett ki. Egyedül a Perényi Péter által vezetett magyar csapatok verekedtek azzal a vitézséggel, amit mindenkitől el lehetett volna várni. Végül pedig nyolcnapos tehetetlenkedés elmúltával, a nagyszerű ármádia hazaindult, s gyalázatos szereplését futásnak is beillő szétzúléssal fejezte be.

A fél szívvel kezdett s csapnivalóan kivitelezett vállalkozásnak egyetlen, de annál súlyosabb következménye volt. A szultán fenyegetve érezte legújabb hódítását, s elhatározta, hogy tesz valamit a helyzet biztosítására.

A módszer adva volt, az eszközök szintűgy: 1542 végén a török birodalom hadereje újra magyarországi hadjáratra készülődött. Szulejmán, noha maga ezúttal Isztambulban maradt, biztos lehetett a sikerben. 1542 júliusában I. Ferenc francia király ismét hadat üzent V. Károlynak, azaz a német birodalom figyelmét és erejét újra a nyugati hadszíntér kötötte le.

Az 1543-as harcokban elesett Valpó, Siklós, Pécs, Esztergom, Tata és Székesfehérvár. A franciák benyomultak Luxemburgba és Németalföldre, a török flotta egy időre elfoglalta Nizzát. A jórészt már Ferdinándtól fizetett magyarországi helyőrségek, különösen a magyar katonaság, de sokszor a német vagy olasz zsoldosok is kétségbeesett hősiességgel küzdöttek. Az áldozat teljesen hiábavaló maradt: a Habsburgok sem embert, sem katonát nem küldtek váraik oly sokszor remélt fölmentésére.

1544-ben folytatódott a támadás: ezúttal északnak tárgult a Buda köré tervezett biztonsági öv. Félhold került Visegrád, Nógrád és Hatvan tornyaira. A császár ez évben már cselekedett — csak persze nem a Duna, hanem a Rajna mentén. Mikor a budai basa az utolsó rohamokat rendelte el az ostromlott magyar végvárok ellen, egy erős és jól irányított német zsoldoshad villámgyors támadással Párizs előtt termett. A franciák békét kértek és kaptak, a következő évben pedig már a török sem harcolt tovább. Nem volt rá szüksége. A határ – vagy inkább a front – vonala minden irányban messze került Budától, V. Károlytól pedig követek érkeztek a szultánhoz, s 1545. november 10-én Drinápolyban megszületett a két birodalom közötti fegyverszünet. Magyarországot ismét sorára hagyták.

1541–42-ben persze még nem lehetett előre látni minden szerencsétlenséget. Erdély és a Tiszántúl azonban már ekkor megkapta az első komoly figyelmeztetést. Petru Rareș, az országát visszakapott moldvai vajda októberben, szultáni parancsra hivatkozva, Erdélybe tört, fegyverrel próbálta visszafoglalni elvesztett birtokait (Küküllővárt és Csicsót).

Rareş fogadkozott: egészen Székesfehérvárig fog száguldani. Fráter György szerencsére még Besztercénél megállította a moldvaiakat, de nem sokkal rá üzenetet kapott a Pest fölmentésére induló ruméliai beglerbégtől: jó lesz, ha mielőbb elküldi adóját a Portára. A Gyalun történeteket nem lehetett eltitkolni – 1542 júliusában maga az erdélyi országgyűlés nyíltan megtárgyalta és jóváhagyta azokat –, a barát tehát jónak látta sürgősen megfogadni a beglerbég javaslatát. 1543 elején érkezett meg Erdély első, tízezer forintos adója a szultáni kincstárba. A Porta a következő két hadjárat sikerei nyomán megnyugodhatott: Erdélynek nyilván lesz annyi esze, hogy nem rohan fejjel a falnak, azaz nem vonja többé kétségbe a török fennhatóságát. Fráter György így pár évnyi nyugalmat élvezhetett, bár „búcsúzóul” Petru Rareş 1543-ban ismét beütött a Szamos völgyébe.

Pár évnyi nyugalom – nagyjából elegendő, hogy a mindenre elszánt államférfi bevégezze a gondjaira bízott részország újjáépítését, azt a munkát, amit teljes joggal az erdélyi állam megformálásának nevezhetünk.

A hatalom építése

A kezdeti időkben, különösen 1541–42 fordulójának zavaros hónapjaiban, a barát közvetlen hatalma csak a Tiszántúlnak a Marostól Debrecenig fekvő részein érvényesült. Errefelé ő volt a legnagyobb földbirtokos: a váradi püspökségé volt az óriási Bihar megyének jó fele része. Délebbre a nagy Szapolyai-domínium: Lippa-Solymos adott neki erőt. Másutt a helyi kiskirályok parancsoltak. Feltétlen híve volt a Szapolyai-dinasztiának, de végső soron a baráttól teljesen függetlenül cselekedhetett Petrovics Péter, a Temesköznek a szultán által is elismert korlátlan ura; valamint a kassai kapitány, György barát familiárisa, Czeczey Lénárt. Támasznak ez mindenképpen kevés, s ráadásul a magyar állam megmaradt csonkjának széleit fogja csak át. A püspök-kincstartó arra

7. Nagyvárad

a következtetésre jutott, hogy a kormányzás központját át kell helyezni Erdélybe, a maradék ország szívébe.

A Királyhágón túli országrészt az 1541-es katasztrófa zűrzavaros polgárháborúba merülve találta. Maylád István és Balassa Imre újból önállósította magát, s hol együtt, hol külön-külön hadakozott a Szapolyaiék nevében fellépő Bornemissza Boldizsár, majd Bebek Imre ellen. Nádasdy Tamás és vingárti Horváth Gáspár a Habsburgok híveit állították csatasorba, a szultán pedig a szendrői helyőrséget, a havasalföldi és a moldvai fejedelmet utasította beavatkozásra.

A zűrzavart Maylád bukása csönDESítette le. A nyakas lázadót a túlerő (Báli bég, Petru Rareș és Bornemissza egyesült

csapatai) Fogaras várába szorította, s mikor tárgyalni az ostromlók táborába ment, törbe csalták, s örök fogságra Isztambulba vitték. (Ez 1541. július 20-án történt.) A Habsburg-hívek fokozatosan kiszorultak az országból.

Tisztázódott a helyzet, s ezt a jó politikus György barát azonnal a maga hasznára tudta fordítani. A Budáról való elűzetést követően, a török jelenlététől megfélemlített Erdély és a Tiszántúl egyként elismerte uralkodójának a gyermek János Zsigmondot. Maylád bukása, Nádasdyék veresége nyomán 1541. október 18-án, a Debrecen mezővárosba összehívott országgyűlésen a történelem során először ültek össze közös tanácskozásra a majdani erdélyi fejedelemséget alkotó, egymástól eddig a hagyományok, a földrajz, a régi magyar közigazgatás határai által elválasztott társadalmi erők. A tiszántúli megyék, a székelyek, a szászok és az erdélyi magyarok most hivatalosan is megerősítették a Szapolyai-házhoz való hűségüket.

Ez az egyetértés egyelőre rövid életűnek bizonyult, s a „három nemzet” még egy darabig nem volt hajlandó ilyesféle közös diéták tartására. Az alapok azonban már elkészültek. Fráter György haladhatott tovább. Az 1542. január 20-án tartott marosvásárhelyi (csak) erdélyi országgyűlésen ő lett Erdély helytartója. A rendek engedelmisséget fogadtak neki, s kinyilvánították, hogy megbékülnek a szultán akaratával. A március végi tordai országgyűlés elhatározta Izabella királyné és János Zsigmond meghívását, s egyben önkormányzati alapon új kereteket adott a tartomány vezetésének, 22 tagú tanácsot állítva a helytartó és a királyné mellé.

Az udvar Lippáról még a nyáron be is költözött az öreg Statileo püspök halálával megürült gyulafehérvári palotába, az ekkoriban Buda ellen meginduló német támadás láttán azonban az erdélyi rendek s a barát is óvatosabbá váltak. Egy újabb országgyűlés elismerte a gyalui egyezséget, s támogatásáról biztosította Ferdinánd királyt. A pesti kudarc nyomán azután hamar elszálltak az erdélyiek illúziói. Petru Rareș hadai ellen ők maguk hívták segítségül a Váradon időző barátot, s

december 20-án az ismét Tordára összehívott diéta megújította a három nemzet unióját; a szászok tiltakozása ellenére lemondott a gyalui szerződésről; elismerte János Zsigmondot Erdély uralkodójának; megszavazta a török által kért adót; s megüzente Ferdinándnak: ha már megvédeni nem tudja őket, legalább hagyja, hogy maguk gondoskodjanak magukról.

A politikai behódolással egy időben végleg kiformalódott Erdélyben az uralkodói hatalom gazdasági alapja is. A tartományban csak kevés igazi nagy uradalom létezett. Olyan várbirtok, mint Magyarországon, alig volt több egy tucatnyinál. Közülük Déva és Görgény a mindenkori vajda kezelésében állott, most pedig, a belvillongások lecsillapodtával. Bornemissza Boldizsár átengedte őket a helytartónak. Töröcsvár sorsa kezdetben ugyanígy alakult, de végül a szász közösségnek sikerült azt megkaparintania.

Fogarast (talán egész Magyarország egyik legnagyobb uradalmát) Fráter György birtokbavétel nélkül is markában tartotta – a rab urát féltő Mayládné mindenben engedelmessé vált. Gyulafehérvár, Gyalu, Diód, Almás az erdélyi püspökségé volt – a barát pedig senkit sem engedett beleülni Statileo János üresen maradt székébe. Az erdélyi püspökség egész jószága a kincstárra szállt. (A tartomány második legnagyobb egyházi birtokteste, a kolozsmonostori konventé pár évvel később, Fráter György halála után jutott ugyanerre a sorsra.)

Talán csak három-négy igazán nagy uradalom maradt magánkézen, némelyik csak rövid időre. Küküllőt Bornemissza zálogképpen birtokolhatta – lemondásáért kapta jutalmul. Csicsót végül visszaadták a makacs Petru Rareșnak (de magát a várat előbb lerombolták). Vajdahunyadot a híres enyingi Török Bálint fia, János vehette kézbe. A hajdan Werbóczytól zálogban szerzett Marosvécs a nagyra törő Kendy család fő fészke lett.

Azt, hogy Erdélyben kevés a vár, Fráter György is tudta. A Szamos széles völgye úgyszólván védtelenül tárult ki Magyarországra felé. A kincstartó ezért új, korszerű várat

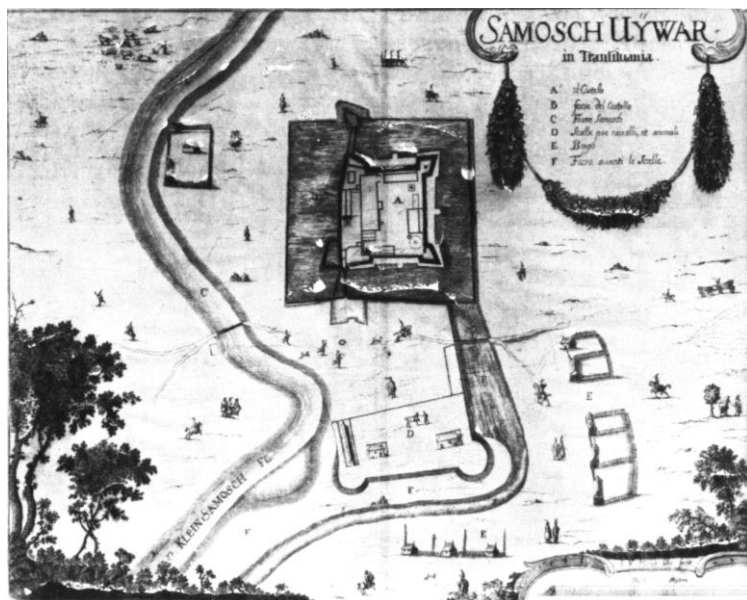

8. Marosvécs vára

építetett Doboka megye közepére: Bálványost, a mai Szamosújvárt. Valamivel északabbra, már a máramarosi hegyek lábánál, szintén fiskális uradalom, Kővár vigyázott a környék hűségére.

Természetesen ezeken kívül is voltak erődített helyek vagy gazdagabb birtokok a tartományban. Keresd, Betlen, Felvinc, Alvinc, Marosillye, Hadad, Branyicska stb. azonban nem mérkőzhettek az eddig felsorolt nagy központokkal. Szép kastélyok, tágas udvarházak álltak rajtuk – vár eltartására túl kicsiny lett volna valamennyi.

A birtokviszonyok ilyen módon módosulásával minden probléma természetesen nem oldódott meg, de a helytartó hatalmát

9. Szamosújvár alaprajza

a Királyhágón túl többé már nem vonhatta kétségbe senki sem.

Nehezebben ment a Tiszántúl hódoltatása. A több megyére kiterjedő hatalmas terület – Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok, Bihar, Külső-Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád és Arad – urai sokáig ingadoztak. 1541–42-ben tartott sorozatos részgyűléseiken hol Ferdinándnak, hol a Szapolyaiaknak ígérkeztek el. A debreceni országgyűlés határozatait gyakorlatilag elfeledték, a többnyire csak néhány megye által tartott összejöveteleken mindenki a magyar állam egységének kereteiben gondolkodott. Tekintve, hogy e területek a régi Magyarország minden különösebb jelle-

zetességet nélkülöző, központi részei voltak, ezen nincs is mit csodálkozni. Azon sem, hogy 1542 végén, a pesti vereség hatására, a derecskei országgyűlés mégis úgy határozott, megfizeti a Fráter György által a török javára kért adót.

Ilyenféle beletörődésre a tiszántúliak persze már előbb is hajlamosak voltak, Derecskét tehát korai volna végső fordulatnak tekinteni. Az igazi döntést a török hadjáratok évei: 1543–1544 hozták.

Az oszmán hadak könnyű diadalmenete nemcsak megrémítette a Marostól a máramarosi havasokig terjeszkedő országrészt, hanem egyre jobban el is vágta azt Nyugat-Magyarországtól. Különösen a nógrádi várak eleste jelentett közvetlen fenyegetést, hiszen ezután már csak Zólyomon, illetve Liptón keresztül lehetett úgy-ahogy zavartalanul eljutni Pozsonyba, Bécsbe.

S miközben a török hódított, az északkeleti megyékben akcióba léptek a Szapolyai-párt régi vagy frissiben megtért magyar követői is. Czeczey Lénárt Kassából kiindulva elfoglalta Lipolc várát, majd Gölnichányát, s egészen a Szepességig adóztatta a falvakat. Basó Mátyás, Murány hírhedt birtokosa a Menedékkőn levő karthauzi kolostorból építtetett új erősséget. Gönc is hamarosan Izabella alattvalóinak kezébe került. Bebek Ferenc visszapártolt a királynéhez. Egészen különleges helyzetbe került Eger vára: gazdáját, Perényi Pétert Ferdinánd még 1542-ben árulás vádjával elfogatta. A főúr viharos múltja ugyan valóban jogot adott némi gyanakvásra, 1541–42-ben azonban példamutató energiával igyekezett szolgálni királyát. Börtönbe küldése így különösen nagy felháborodást okozott, családjá pedig minden módon igyekezett segíteni a bajba jutotton. Miután pedig Ferdinánd szokás szerint megmakacsolta magát (Perényi csak 1548-ban szabadult, halálos betegen), Varkocs Tamás egri kapitány – Perényi feleségének tudtával – nyíltan packázni kezdett a királyi tisztviselőkkal, s még az adószedést is megakadályozta az uradalom területén.

1543 végére a Tiszántúlt gyakorlatilag elvágták a királyi

Magyarország területétől. Néhány nagyúr – többek között ecsedi Báthori András, vagy Huszt kapitánya, Kávássy Kristóf – ugyan igyekezett megőrizni függetlenségét, az uralkodó osztály túlnyomó többsége azonban levonta a megfelelő következtetéseket. 1544 augusztusában a tordai erdélyi országgyűlésen megjelentek a temesi ispánság, Arad, Csongrád, Csanád, Zaránd, Külső-Szolnok és Bihar megyék képviselői, s egyenrangú felekként részt kaptak a törvényalkotás munkájában. Ez a részvétel ettől kezdve állandósult, s ezzel kialakult Erdély és Magyarország keleti részei között a szerves állami jogi kapcsolat. (A „részek” szó latin fordításából alakult ki a későbbi „Partium” elnevezés).

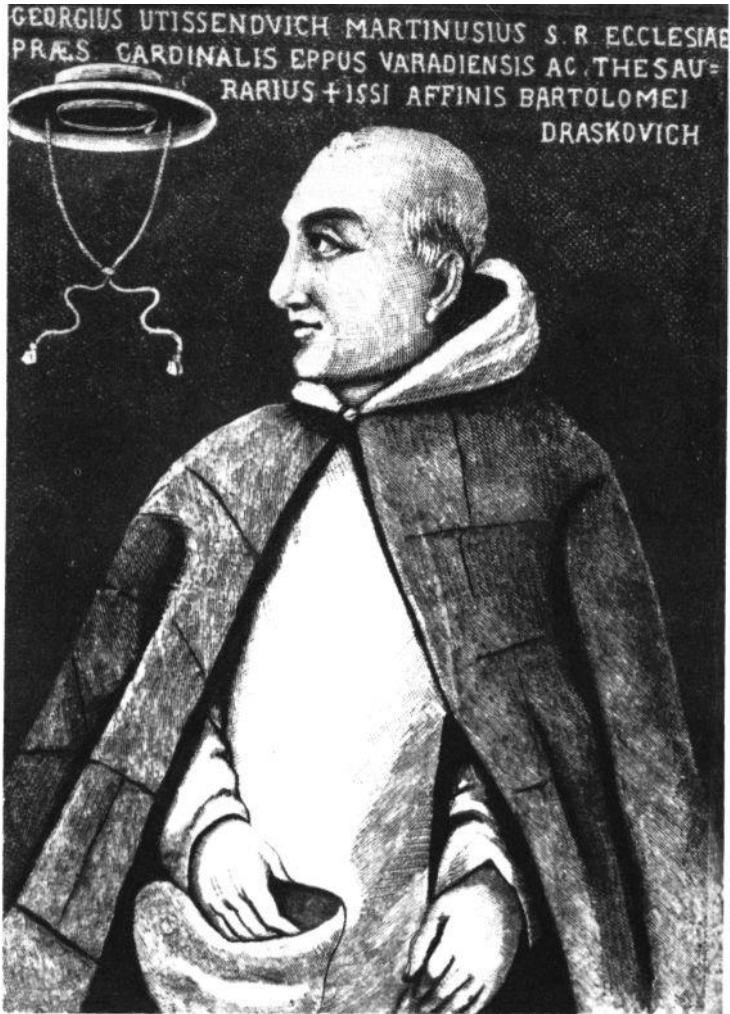
A Ferdinánd-pártiak csak a Tiszántúl északi megyéiben tartották egy ideig magukat. Befolyásuk azonban egyre csökkent. György barát erőszakossága s az ezúttal neki segítő halál alaposan megváltoztatta a környék birtokviszonyait. A Jaksicsok fő fészket, Nagylakot s a Csanádi püspök székhelyét a királyné nevében valószínűleg egyszerűen megszállatta, mint ahogyan feltehetőleg Kisvárdát is, a Várdayak ősi központját. Drágffy Gáspár halálakor egyetlen kisiúrra, Drágffy Mihályra maradt a hatalmas örökség, a helytartó mint gyám nehézség nélkül tehetette rá kezét Tasnád, Erdőd, Valkó fontos erősségeire.

1545. február 2-án a nagyszombati országgyűlésen tudódott ki, hogy a franciákat legyőző császári hatalom ezúttal sem kíván a török ellen fordulni, sőt megegyezésre törekszik vele. A Magyarországot előntő elkeseredés Erdélyben az április 24-i tordai diétán hozta meg a maga gyümölcsét. Erdély és a Részek küldöttei megvonták Ferdinánd királytól azokat a jogokat, amelyeket eddig mint az ország királyának – legalább is elvben – meghagytak: a birtokadományozás és a legfelsőbb igazságszolgáltatás jogát. Azt is kimondták, hogy János Zsigmond „választott magyar király” alattvalói közül ezentúl külföldi hatalmakkal – beleértve Ferdinándot és híveit is – senki nem tarthat kapcsolatot a helytartó tudta nélkül.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezzel a határozattal kezdődött el valójában a különálló erdélyi állam kiépítésének első szakasza. Több fontos kérdés még tisztázásra várt ugyan: az új államnak nem volt neve, uralkodójának rangja bizonytalan (hiszen János Zsigmond királyvoltát tán csak a török ismerte el), a királyi Magyarországtól elválasztó határ vonala sem volt kijelölve. Mégis, a legfőbb ismérvek már megvoltak. Erdély adót fizet a töröknek, s cserébe jóindulatot, sőt olykor támogatást is kap; a magyar király fennhatóságát elméletben elismeri, de gyakorlatilag attól teljes függetlenséget élvez; önálló, rendi országgyűlése van, amely most már a Partium képviselőit is magában foglalja; s ami a legfontosabb: a körülményekhez képest teljes függetlenséget élvező saját kormányszakalakult.

A születőben levő új „ország” vezetője névlegesen persze Izabella királyné, vagy még inkább a kisgyermek János Zsigmond lett volna. Az özvegy hatalma azonban kezdettől elhalványult Fráter György mellett. Igaz, a nevezetes 1545-ös tordai országgyűlésen Izabella megakadályozta, hogy hivatalosan is az ország kormányzójává válasszák a váradi püspök-helytartót. De ettől még saját hatalma egy jottányit sem nőtt. A legfontosabb politikai döntéseket a Martinuzzi hozta, a királyné esetleges ellenvéleményét többnyire szép szóval, de ha kellett, nyílt erőszakkal hallgattatta el. Tehette: mint helytartó és kincstartó gyakorlatilag ő kezelte a fiskus birtokainak nagy részét, bevételeinek pedig teljes egészét. Izabella legfőljebb a birtokadományozásban őrzött meg valamennyit uralkodói hatalmából – ezt is inkább csak névlegesen.

A barát ezzel szemben saját nevében intézte a pénzügyeket, az igazságszolgáltatást, a közigazgatást. 1540–41 zűrzavarában a királyi kancellária a szó szoros értelmében felbomlott: vezetői közül Werbőczy István és Pesthényi Gergely (a kancellár és az országbíró) elszakadt Izabellától, s rövidesen mindkettő meg is halt. Hivatalnokaik, az ítélmesterek és a notáriusok szétfutottak, többnyire Ferdinánd királynál keresve jobb kenyeret. Nyom nélkül tűnt el a belvillongások zűrzavarában

10. Fráter György – ahogy utólag elképzelték

a korábban már szintén jól fölépített vajdai kancellária is. Fráter György így kénytelen volt szinte az alapoktól kezdeni az államapparátus megszervezését. Jobb híján valamennyi bürokratikus feladat végzésére egyetlen irodát állított föl, s abba személyzetet jobbára ismeretlen múltú kishivatalnokból válogatott. Ezek részben a török elől menekülő magyarországi, részben erdélyi és partiumi jogtudókból rekrutálódtak.

Ennek a „kancelláriának” természetesen sokkal kisebb súlya volt, mint a magyar királyok tényleges kormányzati döntéseket is hozó, sokkal bonyolultabb, sokkal modernebb hivatalainak. Kancellárt egyáltalában nem nevezett ki Izabella (azaz a helytartó). Az iroda közvetlen vezetői, az ítélmesterek legföljebb az igazságszolgáltatás terén élveztek némi önállóságot. A politikai irányításban sem nekik, sem a beosztott kancellistának nem volt szavuk; a korábban már királyi tanácsossá emelkedett „secretariusok” csoportja szintén eltűnt a bukás kavargásában. Néhányuk (Verancsics Antal, Pesty Gábor) tovább is jelentős szerepe a személynek s nem a hivatalnak szólt.

Az uralkodót és az állam tényleges vezetőjét mások segítették tanáccsal. Láttuk, az első években az erdélyi országgyűlések többször is megpróbálkoztak azzal, hogy megszabott számú, választott „consiliariust” állítsanak Izabella mellé. A barát persze nemigen tűrte hatalmának ilyenén megcsorbítását – a választott tanácsok rövid működés után csöndben elenyésztek.

A középkori államok történetében mindig azon lehet legkönnyebben lemérni, kik a hatalom igazi birtokosai, ha a királyi udvarban megforduló, a különböző ügyek intézésében részt vevő személyek névsorát átvizsgáljuk. Ami a gyulafehérvári udvart illeti, e ma még csak hozzávetőlegesen ismert névsor több meglepetést is tartogat.

Az első váratlan tény: a született erdélyiek aránytalanul kis képvisellete. Izabella és György barát környezetében nem jutott hely egyetlen székely úrnak sem, a székely nemzet leg-

feljebb az országgyűléseken mondhatta el véleményét. A százokat a többnyire nyíltan ellenzékbe vonuló Petrus Haller szebeni bíró képviseli egyedül. Az erdélyi magyar nemességből is csak néhányan jutnak be ide: Kendy Ferenc, Bethlen Farkas, Mikola László – vagyis a helyi viszonyok között gazdagnak számító családok vezetői, melyek már korábban is részt vettek a tartomány vezetésében. Megszűnt a vajda tisztsége is, s ezzel elenyészett az 1540-ben egyszer kipróbált lehetőség: a helyi kormányzat önállósodása.

Viszonylag népes csoportot alkottak a néhai János király egykori bizalmasai, familiáris udvaroncai és rokonságuk: Kőrösi Ferenc, Bajoni Benedek, Pesty Gábor, Mathicsnay István, Verancsics Antal, Glésán János, Batthyány Orbán, Somlyói Báthori György és András bukkan fel közülük hosszabb-rövidebb időre Izabella környezetében.

Mindannyiuknál nagyobb szava volt azonban a Tiszántúl és Északkelet-Magyarország Szapolyai-párti főurainak. Fráter György 1543 végére megszilárdíthatta ugyan uralmát ezen országrészekben, sőt Lippa, Solymos, Várad, Kisvárdá és Tasnád birtokában közvetlenül is ellenőrizhette azokat. De minden tényérése ellenére sem feledhette, hogy itt megmaradtak a nagybirtokok. A Temesköz uradalmait szinte kivétel nélkül Petrovics Péter kaparintotta meg, Zarándban és Békésben a Pathócsiak uraskodtak. Gyulát, Világosvárt tartva kezükben, Debrecenben Török János rendezkedett be, a mindvégig Ferdinándhoz húzó ecsedi Báthori Andrásé maradt Ecsed fontos vára, a Tiszától északnyugatra pedig régi famíliák, a Bebekek, a Balassák, a homonnai Drugethek és a Losoncziai törzsbirtokai terültek el.

Akinek sok földje van, annak hatalom is jut. Az 1544-es tordai országgyűlésen Petrovics, Pathócsi, Báthori György, Báthori András, Losoncz Antal és Homonnay Antal adja (Kendy Ferencsel, Bethlen Farkassal és a Csáky testvérekkel) a főurak csoportját, 1549-ben pedig György barát mellett Petrovics, Pathócsy és Losoncz István lett a királyné „fő tanácsosa”.

Cardinalis Martinusius Ordinis
Frater Georgy.

11. Fráter György – ahogy utólag elképzelték

Ugyane néhány ember szava nyomott a legtöbbit a latban az országgyűléseken kívül, a kormányzás napi ügyeinek intézésében. A kialakuló erdélyi állam tehát voltaképpen nem az erdélyiek, hanem a kelet-magyarországi főurak s a Szapolyai-párt államaként született meg.

Bizonyos, hogy a főurak csatlakozása nagyban hozzájárult Fráter György és Izabella uralmának megszilárdításához. Ugyanakkor a hatalomból való részesedés aránytalanságai egy sor nehezen megoldható problémával is megterheltek a gyulafehérvári kormányzatot.

A tiszántúli, kelet-felvidéki arisztokraták saját birtokaikon mindvégig kiskirályként uraskodtak, s ez nagyfokú függetlenséget biztosított számukra. Mint magyar nemesek ugyanakkor szoros kapcsolatot tartottak a királyi Magyarországon élő osztályos társaikkal (sokuk közvetlen rokonságban is volt azokkal), s lelkük mélyén többnyire mind az egységes Magyarország helyreállításáról álmodoztak. Súlyos erkölcsi nyomás nehezedett Fráter Györgyre: a magyar állameszméhez való vonzódásuk az egész magyar uralkodó osztály legegységibb vágyát fejezte ki.

A Királyhágón túl másfajta ellenállás jelentkezett. A barát-helytartó természetesnek találhatta, hogy a magyarországi viszonyokhoz képest szegény erdélyi nagybirtokosokat – hogy ne is beszéljünk a legfőbb köznemesi szinten élő székely primorokról – gyakorlatilag kirekesztette a hatalomból. A „három nemzet” azonban nem óhajtotta elfeledni immár évszázados önkormányzatának előnyeit. Hiába volt tehát velük szemben Fráter György nyomasztó erőfölénye: hűségük mindig ingatag maradt. A szászok nem szűntek meg Bécsre kacsintgatni, az adófizetésre kényszerített székelyek pedig szívesen kötélnek álltak, valahányszor lázadni készült valaki a barát-helytartó kormányzása ellen.

Talán ez az örökös belső bizonytalanság magyarázza, miért lett az amúgy is zárkózott, mogorva ember szinte közgyűlöletnek örvendő, erőszakos zsarnok. Az állandó idegfeszültség szülhette azokat a jeleneteket, mikor az idős, szerzetesi foga-

dalmat tett váradi püspök órákat táncolt a mulatni szerető királynéval, csakhogy megbékélhessen vele. Máskor meg ugyanez a politikában megöregedett, kérges szívűnek tartott ember sírva könyörgött ugyanennek a királynénak, tartsa meg bizalmában, értse meg, javát akarja. Képmutatás volt ez? Őszinte szerepjátszás, a felzaklatott idegrendszer rövidzárata. S ha ez sem segített, jött a nekivadult düh. György barát okkal haragudott Csáky Mihályra, egy papnak állt szegény nemesből tanácsúrrá emelkedett nagy jövőjű férfit, aki Izabella legbelső bizalmasaként sokszor állt tervei útjába. Alkalmom adódván — Csáky hajlott a lutheri eszmékre, s nem tartotta meg a pénteki böjtöt — elfogatta azt, meztelen testére apróvadakat, nyulat s hasonlókat kötött, s vadászkutyákat uszítottatott rá. A szerencsétlen csak nehezen élte túl a meglec-kéztetést. Egy másik protestánsná lett főurat, Batthyány Orbánt még halálában is üldözték a helytartó: holttestét a gyulafehérvári székesegyház kriptájából a szemédtombra lökte.

Hogy nehéz pillanatokban ne legyen hiány, arról pedig nemcsak Erdély nehéz nemzetközi helyzete, hanem maga az özvegy királyné is gondoskodott.

György barát tragédiája

A krakkói udvar fényében nevelkedett Jagelló hercegnő az 1541-es sokkot sokáig nem tudta kiheverni. A töröktől retteggett, a magyar urak politikáját, különösen a barát-kincstartó tevékenységét nem tudta, nem akarta megérteni. Örökkön lázadozott a szegény, kicsiny országban rászakadt s a helytartó által következetesen keresztül vitt kényszerű takarékoskodás ellen. Éveken át küszködött, intrikált a gyalui egyezés azonnali végrehajtásáért.

A tehetetlenség asszonyi fegyvere volt ez a megalázó kiszolgáltatottság ellen? Csak engedményeket remélt, vagy valóban menekülni akart? Ekkor volt őszinte, vagy akkor, mikor fog-

gal-körömmel óvta fiacskája koronáját, mikor váratlan energiával kezdett ragaszkodni az „ő” országához? Akkor sem tudták, ma sem könnyű eldönteni. Tény, hogy bármit akart, bármit tett, mindig akadtak támogatói. A Szapolyaiakhoz változatlanul és feltétlenül hűséges Petrovics Péter, a délkelet-alföldi nagybirtokos Pathócsi Ferenc, az erdélyi mágnás Kendy Ferenc, a királyi Magyarországhoz sok szállal kötődő, közvetítőnek bármikor alkalmas Balassa Menyhért, a már említett Csáky Mihály és Batthyány Orbán szívesebben hallgattak Izabellára, mint a nyakukra ült hajdani szerzetesre. Arról is esett már szó, hogy a székelyek fölizgatása is bevált eszköze maradt ennek a csöndes torzsalkodásból olykor fegyveres összecsapásig fajuló viszálykodásnak.

Addig azonban, míg a helytartó és a királyné viszonya nyílt szembenállássá mérgesedett, még hosszú volt az út. 1544-ben Fráter Györgynek még nem volt oka rá, hogy túl komolyan vegye Izabella szeszélyeit. A török fölénye annyira szembe-tűnő volt, hogy a gyulafehérvári udvar egyenesen azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, miképpen lehetne Magyarországot a Habsburgok akarata ellenére egyesíteni. György barát még a szultánnál is kopogtatott az ötlettel: adjon segítséget ahhoz, hogy János Zsigmond elfoglalhassa egész apai örökségét. A tervhez oly fontos emberek adták nevüket, mint a két országrész közötti ütközőzóna urai: ecsedi Báthori András, Drágffy Gáspár, vagy a Bécsújhelyen raboskodó Perényi Péter felesége, Székely Klára.

Az idő azonban Erdély ellen dolgozott. Mire a barát kérése eljutott a Portára, ott már megkötötték V. Károllyal a fegyverszünetet, s elhatározták a béketárgyalások megindítását. A szultán megint egy perzsa háborúra készült, Európában nyugalmat akart. Az erdélyiek ötletét elutasították, sőt 1546 elején követelni kezdték Gyulafehérvártól a Temesköz két fontos várának, Becsének és Becskereknek átadását.

Megtorlás lett volna ez az elbizakodottnak mutakozó hűbéres államocskával szemben? Ezt talán túlzás fölteni. A Tisza vonala Szegedtől Szolnokig már oszmán ellenőrzés

alatt állott (maga Szeged is a török kezébe került 1542-ben), az erdélyiek említett két végvára pedig elvágta az összeköttetést Titellel, Nándorfehérvárral. A barátságtalan parancs így az eddigi hódításoknak a békeidőre való biztosítását célozhatta elsősorban, hatását azonban maguk a kiadói sem gondolták végig eléggé.

A fő címzett, Fráter György elsősorban azt a következtetést vonta le a rosszhiszemű igényből, hogy ideje véget vetni az egyoldalú törökbarát politizálásnak. Ha a török (támogatás helyett) ismét zsarolni kezdi „védencét”, akkor nincs más hátra, mint a Habsburgoknál keresni valamelyes támogatást.

Az erdélyiek viszont megragadták az alkalmat, s az általános felzúdulást meglovagolva, a kolozsvári országgyűlésen (1546 őszén) elhatározták, számadásra kötelezik a helytartó-kincstárost. Az akció mögött természetesen megint a királyné s hűséges támogatói állottak: Petrovics Péter, Batthyány Orbán, Csáky Mihály. A barát Szászsebesre hívott össze egy saját országgyűlést, amelyen persze már elutasították az elene emelt vádakát. Még így is sok energiára és ügyességre volt szükség, hogy Izabella elfogadja a rendek által fölkínált közvetítést. Csak az év végére sikerült elsimítani a viszályt, ennek érdekében a helytartó még arra is hajlandó volt, hogy az államügyeket végre a királynéval is alaposan megtárgyalja.

Miközben Isztambul állandóan sürgette a két vár átadását, 1547 tavaszán rendkívül fontos hír érkezett a messzi Franciaországból: március hó 31-én meghalt I. Ferenc király, a Habsburg-világbirodalom esküdt ellensége. Az V. Károlyt nyugat felől szorongató fenyegetés lényegesen enyhült, s ennek szerencsés esetben áldásos eredményei lehetnek a Duna völgyében. Jellemző, hogy a szultán külön futárt szalasztott Párizsba, megtudakolni, milyen politikát kíván folytatni az utód, II. Henrik.

Április 24-én a német-római császár seregei Mühlberg mellett megverték az uralma ellen föllázadt protestáns német fejedelmek (a schmalkaldeni szövetség) hadait. A német birodalom egysége helyreállt, a császár erősebbnek tűnt, mint

eddig bármikor. 1547 június 19-én a schmalkaldeniek vezetője, Fülöp hesseni gróf megadta magát a Habsburgnak.

És pontosan ugyanezen a napon, június 19-én Isztambulban Gerhard Veltwyck császári követ megkötötte a békét a szultán és V. Károly között.

A magyar politikusok soha nem szüntek meg reménykedni abban, hogy a világbíró Habsburgok egyszer végre sort kerítenek Magyarországon sorsának rendezésére. I. Ferdinánd híveit kezdettől ez a hit élte. A Szapolyai-ország rész kis és nagy urai pedig kizárólag azért fordultak ellene, mert a törökkel szemben nyújtott támogatás a császár szemében mindaddig harmadrangú tennivaló lévén, rendre egyedül maradtak veszedelmes oszmán szomszédokkal.

Most viszont, úgy tűnt, eljöhét a rég várt pillanat. 1547 két első fordulója feloldani látszott azt a két konfliktust, amelyet V. Károly hosszú évtizedek óta a dunai gondok elé helyezett. Amennyi reményt szült tehát I. Ferenc halálának s a mühlbergi csatának híre, oly jeges zuhanyként érte mindkét Magyarországot ez az utolsó híradás. Ferdinánd király magyar tanácsosai kétségbeesve kérték a béke szentesítésének megtagadását: „Az eddigi hosszabb fegyverszünetek mindig nagy kárára voltak az országnak, mert a török a béke ürügye alatt csak arra törekszik, hogy míg a magyarok fegyverüket leteszik, lassanként annál könnyebb szerrel hatalmába ejtse az országot. A nemzet bátorságát és erélyét a húsz évi balszerencse sem törte meg, s most sem kíván mást, mint hogy a császár és a király egyesült ereje által támogatva, komoly harcban szabadítsa meg magát a török zsarnokságtól.”

A Fráter György által összehívott 1547-es gyulafehérvári országgyűlés pedig a császárhoz címzett üzenetet: „Erdély rendei... félnek, hogy a békéből Magyarország végromlása következik. Mert semmiféle béke nem lehetséges oly ellenséggel, ki nemcsak mint előbb, meghódolásunkat kívánja, hanem életünkre is acsarkodik. Ki miután eddig adóval is megelégedett, most mind több és több várat követel, mind újabb alkalmakat keres romlásunkra. Ne engedje tehát a

császár a sürgető szükségnek és saját hadi készütségének ezen alkalmas idejét elosonni anélkül, hogy Magyarország megszabadítását megkísérelné... Ezen kívül [Erdély] áthatolhatatlan havasok veszik körül, szoros útjain kisebb fegyveres erővel is megvédelmezhető. De ha egyszer elveszett, nem lesz könnyen visszafoglalható. Mivel a becsület és a hűség nem engedi, hogy a királynétől és ártatlan fiától elszakadjunk, méltóztassék ő felségeikről a szerződések szerint intézkedni.”

Megállapodások aláírása lehet pusztá álcázás, időnyerés, amint ez 1538-ban, 1541-ben történt. A háború folytatását követelni azonban sokkal veszedelmesebb. Jó húsz esztendeje már, hogy néhai János király, éppen a Habsburgok állandó nyugati lekötöttsége miatt, a török szövetség vállalása mellett döntött. Kétségtelen, hogy ez a politika hozott eredményeket. A lényegében védtelen keleti országrész mentesült a török támadásoktól, anélkül, hogy ténylegesen a szultán uralmába adta volna magát. De ezek a sikerek nem születhettek volna meg, ha a Habsburgok mégoly passzív ellenállása is nem korlátozza a törökök mozgásszabadságát. Hogy I. Szulejmán elfoglalta Budát, azt még lehetett egyfajta óvintézkedésnek hinni: nehogy az elbizonytalanodott magyarok kezéből végül a németeké legyen. Az 1542–43-as Szeged környéki terjeszkedés, de különösen a Becse-ügy már súlyos figyelmeztetés volt: a török hódításvágya változatlan. Ha tehát most a békekötéssel a szultán megszabadul a Habsburg ellensúlytól – Erdély kiszolgáltatódik.

Hogy ez nemcsak afféle elvi fenyegetés, azt ékesszólóan bizonyította, hogy a Porta mereven elzárkózott Erdélynek a békeszerződésbe való bevétele elöl, s az Izabellának küldött, további támogatást ígérő szultáni levél viszont feltételes módon fogalmazódott. Már ez is elég indok volt ahhoz, hogy Fráter György hasznosabbnak lássa a háború folytatását, mint a békekötést. A császár helyzetének (innen) gyökeresnek látszó javulása pedig az alkalmat is föl kínálta, amibe a javaslat-tételnél belekapaszkodhatott.

Mindezzel együtt komoly volt-e a gyalui megállapodás

végrehajtására vonatkozó ígéret, az még nem bizonyos. De a fölkínálkozás arra mindenképpen alkalmas eszköz volt, hogy Ferdinándnak kedvet csináljon a cselekvéshez. Ha pedig a keresztény seregek végül győznének — s erre hosszú idő után most látszott először lehetőség—, akkor ez volt az egyetlen módja annak, hogy a Szapolyai-oroszág részt a Habsburgok ne ellenséges területként kezeljék.

A magyar és erdélyi javaslatok azonban süket fülekre találtak mind a császárnál, mind a királynál. V. Károly békevágyán még az sem változtatott, hogy a szultán azonnal élt a lehetőséggel, s már 1548 tavaszán újabb háborút kezdett Perzsia ellen. A Habsburg-ház feje – a magyar várakozással ellentétben – korántsem látta még lezártnak a német birodalmon belüli rendcsinálás ügyét, s ezért óvakodott belemenni a békeszegés kockázatába. Már maga a békeszerződés is a bármi áron való megegyezés akarát tükrözte, hiszen a császár és a király belementek I. Szulejmán több megalázó feltételének elfogadásába is! A szöveg külön hangsúlyozta, hogy a padisah „kegyes jóindulatból” járul hozzá a paktum aláírásához. Magyarország odamaradt részeinek zavartalan birtoklásáért a bécsi királynak adót kellett fizetnie, jogilag elismerve ezzel a hazánk egészét illető portai igények jogosságát. Az évi 30 ezer forint leszurkolásával pedig Bécs nagyobb terhet vállalt, mint Erdély maga!

Ördögi körben ismétlődnek az események Magyarország körül, most már két teljes évtizede. Egyik válság követi a másikat – a legfontosabb kérdésben mégsem változik semmi. Az ország ketté, sőt három darabra tört, a rendek annál szívszabban ragaszkodnak az államegység helyreállításának reményéhez. Erdély vezetői is nyíltan hangoztatják: saját különállásukat kényszernek érzik. Sokan vannak, akik személy szerint György barátot, állítólagos vak hatalomvágyát hibáztatják a királyi Magyarországgal kötött megegyezések felrúgásáért. A másik örökös zavarforrás Izabella királyné és környezete. Az özvegy hol csak saját érdekeit szem előtt tartva alkudozik a Habsburgokkal – 1548 tavaszán is ezt tette –, hol pedig

szinte szökve akar távozni királyságából, mint 1549-ben, amikor lengyel közvetítéssel házassági terveket szövögetett.

A helytartó elhatározta, megkísérli megszakítani az örjítő egyhangúsággal visszatérő bajok láncolatát. Magyarország sorsa azon múlott, sikerül-e a törököt kiűzni földjéről. Meg kell kísérelni kimozdítani közönyéből a Habsburg-világbirodalmat, az egyetlen erőt, amely alkalmas e feladat elvégzésére. Át kell venni a kezdeményezést, szinte provokálni kell a királyt és a császárt. Még az is megéri a kockázatot, ha kerek elutasítás a válasz: legalább saját erdélyi ellenzéke elhullajtja méregfogát.

Ezúttal tehát Fráter György az, aki nem nyugszik bele az 1547-es zsákutcába. Szinte azonnal ajánlkozik, folytassák az alkudozásokat. Az ürügyet Izabella szolgáltatta, akinek 1548 tavaszi ajánlatait Bécsben szívesen hallgatták.

I. Ferdinánd kénytelen-kelletlen belátta, hogy V. Károlynak a birodalom belső rendje mindig fontosabb, mint a dunai hadszíntér. Arra azonban nem volt hajlandó, hogy végképp lemondjon Erdélyről. Életcéljának tekintette a magyar korona országainak megszerzését, s ha taktikai okokból ideiglenesen meg is elégedett a részleges uralommal, semmilyen kínáló alkalmat nem akart elszalasztani. Erőszakkal nem sokra menne a török támogatta Erdéllyel, ezt nagyon jól tudta. A váradi, gyalui egyezség békés utat kínált, a János király özvegyétől kapott javaslat még arra is módot adott, hogy ne kelljen katonaságot küldenie reménybeli tartománya biztosítására.

Vajon azzal egyszerűen csak nem törődött, mi lesz az ekképpen önmagára utalt országrésszel, ha a békeszegésnek számító lépés újabb török háborút vált ki? Vagy osztozott abban a tévhitben, hogy saját ereje is elegendő lenne, ha az egész Magyarország támogatná? Esetleg ő maga is úgy gondolkodott, mint a barát: ki akarta kényszeríteni, hogy bátyja végre az ő problémáira is áldozzon pénzt és időt?

Ilyen felemás alkuba persze Fráter Györgyöt nem lehetett belevinni. „Régtől fogva tudtam, hogy a királyfi ügyét nem tehetem elébe az ország üdvének. Bármennyire akartam is

előmozdítani a gyermek érdekét, ezt sohasem választottam el az állam javától, s még kevésbé kerestem megoldást az állam rovására” – válaszolta, mikor Ferdinánd őt is megkereste Izabella elgondolásával.

A helytartó ragaszkodott hozzá, hogy az egyezség gondoskodjon Erdély török elleni védelméről. A bécsi király habozott: ezen az ominózus feltételen bukott meg minden eddigi kísérlet. Csak hosszas fontolgtatás után adta áldását ahhoz, hogy újabb szerződésben rögzítsék Magyarország és Erdély egyesítésének módozatait. A huzavona több mint egy évig tartott: 1549. szeptember 8-a lett, mire Nyírbátorban megkezdődhettek a döntő tárgyalások. A Habsburg-felet Nicolaus Salm gróf képviselte (az 1527-es hadvezér fia), Fráter György maga vezette az erdélyiek küldöttségét. A közvetítő ezúttal hálás szerepére a házigazda, ecsedi Báthori András vállalkozott.

Nem lehet nem észrevenni, hogy ezek a tárgyalások megint csak mennyire azonos eredményt hoztak, mint valamennyi előző megállapodás. Megint csak kimondották az ország egyesítését Ferdinánd jogára alatt; Izabella és János Zsigmond kártalanítását, ezúttal két sziléziai hercegség, Oppeln és Ratibor átengedésével; az egyezség most is titkos – és így tovább. Egyetlen – igaz, annál fontosabb – új kikötése van a szövegnek: az, hogy Erdélyt Ferdinánd nevében is a barát fogja kormányozni.

Izabella királynét senki sem tájékoztatta, mire is készülnek Nyírbátorban. Az özvegy királyné a tárgyalások idején éppen Déva várában duzzogott valami újabb sérelem miatt. Ország-szerte rebesgették, szökni készül Erdélyből, Magyarországról. Azután megérkezett a Hunyad megyei sziklavárba a megállapodás híre, s Izabella levette az álarcot. Az évek óta hangoztatott állandó mehetnék végleg egyszerű taktikáznak bizonyult. Most, mikor a barát tálcán kínálta föl a lehető legtisztességesebb visszavonulás lehetőségét, az asszony nemet mondott. Belekötött a feltételekbe, kicsinyelte a jövődő birtokait,

12. Izabella királyné

közben pedig Petrovics Péter révén figyelmeztette a Portát, Erdélyben valami készül.

A szultán és a dívánbéli pasák azonban nem Izabellától, hanem Bécsben időző követüktől tudták meg már 1550 már-

ciusában, hogy Fráter György „eladta” Erdélyt Ferdinándnak. Szulejmán azonnal csaszt menesztett Erdélybe, aki a rendekkel kurtán közölte: „Annak okáért küldött engemet az császár ő parancsolatjában az felségös királyné asszonyhoz és az János király fiához és tihozzátok mindnyájan urak, hogy megértsétek az ő parancsolatját és hogy [a barátot] köztetek ne tartsátok, de valamiképpen lehet, annak avagy fejét vegyétek, vagy elevenen az király fia kezében adjátok, hogy ilyen latorért az ország el ne vesszen.”

Izabella amúgy is szervezkedő hívei bátorságra kaptak. Az elpusztíthatatlan hűségű Petrovics Péter mozgósította temesi tartományát, a székelyek lázadni kezdtek. A rendek egy része – Kendy Ferenc és Bethlen Farkas vezetésével – a barát cserbenhagyását jelentő várakozó álláspontra helyezkedett, Izabella pedig katonaságot gyűjtött váraiba, s Gyulafehérvárba zárkózva várta a fejleményeket.

Szabályos polgárháború fenyegetett, s Fráter György hamarjában csak a székelyeket tudta – vezetőik kivégeztetésével – megfékezni. Petrovics Péter csapatai élén benyomult a Maros völgyébe, s egymás után elfoglalta Csanádot, Dévát, Vízaknát, Branyicskát, s végül még Alvincot is, a helytartó kedvenc kastélyát. Szeptember elejére Fráter György helyzete kritikussá vált. Petrovics azonban Alvincon megtorpant, állítólag török és román segítséget várt. A barát azonnal kihasználta az időt. Pénzét nem kímélve erős sereget gyűjtött, s ostrom alá fogta Gyulafehérvárt, ahol a nekikeseredett Izabella vagy hat hétig makacsul kitartott.

Október dereka lett, mire Fráter György túlereje megadásra bírta az özvegy királynét. Az asszony újra „kegyeibe fogadta” helytartóját, az azonban nemigen ért rá, hogy a követek útján kézhez kapott ígéret őszintesége felett törje a fejét. A szultán parancsa már megérkezett Budára és a román fejedelemségekbe. Október 22-én Kászim budai pasa serege Lippára ért, november 2-án a moldvaiak Berecknél betörték a Székelyföldre, a havasalföldi vajda a vöröstoronyi szorosban menetelt embereivel.

A barát október 29-én fegyveres országgyűlést hívott egybe Tordára, ahol általános mozgósítást rendelt el. Páratlan szervezőtehetsége meg az idegen hadak közeledténél baljós híre megtette a magáét. November elején Varkocs Tamás váradi kapitány Petrovics Péter Maros menti várait rohanta le, s megverte annak hadnagyát, Cserepovicsot is. A havasalföldieket Szeben közelében Kendy János futamította meg, Ali pasa előőrsét Déva alatt enyingi Török János hunyadi főispán vágta le. Maga György barát a legkorábban érkezett moldvaiak ellen fordult, s a székely népfölkelés segítségével november 13-án tönkrevverte Ilie vajda seregét. Kászim pasa a rossz hírek vétele után, no meg mert a helytartó Izabellával levelet íratott neki, visszafordult Budára.

A nagy veszedelem egyelőre elmúlt. A királyné megtört, november 30-án ezúttal ő járult sírva a Gyulaféhevárra érkező Fráter György elé, s kért bocsánatot hibáiért. A batori megállapodás feltételeit újból elfogadta, s vele együtt fogadott ismét engedelmességet Petrovics Péter is.

A barát most még energikusabb cselekvésre intette Ferdinándot. Már nem kételkedhetett benne, hogy számára a királyné jelenléte folytonos veszélyforrás. Erdély és a Részek lassú önállósulása tisztázatlanul hagyta a hatalom szerkezetét. A kincstárnok-helytartó vaskézzel építette ki az alapokat, amelyek korlátlan hatalmat biztosítottak volna egy embernek – de mindezt nem saját jogán, hanem a Szapolyai-dinasztia nevében tette. Az ő kezében volt a kezdeményezőképeség, a politikai tapasztalat, a gazdasági erőforrások nagy része – Izabelláé volt a jog és az uralkodói hatalom hagyománya.

E „kettős hatalom” a rengeteg viszálykodás ellenére is élet erősnek bizonyult. A rendek számára az volt a lényeg: mindkét vetélytárs a Szapolyai-ország rész önállóságát akarja. A végcél azonossága pedig lehetővé tette, hogy a könnyen meghátráló, gyöngye idegzetű királynéval szemben a robusztus egyéniségű, rendíthetetlenül céltudatos szerzetes mindig a maga javára hajlítsa az ország politikai erőit.

Abban a pillanatban viszont, mikor Fráter György eltért

a néhai János király által megszabott politikától, Izabella lett mindazok számára a természetes vonzási központ, akik személyes, gazdasági vagy politikai okokból nem kívánták követni helytartójuk útjait. S a királyné azt is megmutatta, ha György baráttal nem is vetekedhet, de meri és képes is mozgósítani azokat, akik az ő álláspontját tartják helyesebbnek.

A püspök-kincstáros csak egyet nem tudhatott. Azt, hogy ugyanakkor, mikor ő saját uralkodója ellenében fegyverrel kényszerítette ki a Bécs számára kedvező fordulatot, odaát, a másik oldalon ismét – és ki tudja hányadszor – kiiktatták a fontos tennivalók közül Magyarorszáig ügyének rendezését.

A tragédiához vezető út ez újabb stációja még 1550 novemberében, Augsburgban következett el. Mire a bátori megállapodás megszületett, a szultán is bevégezte legújabb perzsa hadjáratát, s most újra Isztambulból figyelte, mi történik birodalma európai határainál. I. Ferdinánd ennek megfelelően óvakodott attól, hogy elhamarkodja az erdélyi beavatkozást. Már 1550. január 8-án jelezte a barátnak, mielőtt a végrehajtáshoz fogna, tárgyalni akar bátyjával és a birodalmi rendekkel.

V. Károly császár és öccse, a cseh és magyar király találkozója az augsburgi birodalmi gyűlésen a két testvér első súlyos összeveszésével zárult. Az öcs segítséget kért a török elleni harchoz, bátyja ezt kereken megtagadta. Az európai helyzet kétféle megítélése választotta volna szét őket? Vagy csak a császári trón öröklésének már ekkor előrevetülő súlyos problémája, a Károly spanyollá vált fia, II. Fülöp és a bécsi Habsburgok közötti jövőendő vetélkedés állt középük?

Bármi is volt az oka, Ferdinánd király ismét magára maradt vágyaival és vergődő országával. Ismét és sokadszor, s az eddigi csapásokból már megtanulta, milyen ára van e magányosságnak. Ő, aki egy évtizede még csökönyösen ragaszkodott minden vélt jogához, most végképp halogatni kezdi a bátori megállapodás végrehajtását, s burkoltan még azt is fölajánlja, maradjon minden a régiben, megelégszik ő a jövőbeni rendezés pusztá ígéretével is.

1540-ben hasonló bölcsességgel talán még haladékot lehetett volna szerezni a pusztuló országnak. 1550–51-ben visszavonhatatlanul késő volt már. Az elmúlt év hadjáratai után György barát már nehezen fújhatott volna visszavonulót, vetélytársai pedig gondoskodtak róla, hogy ilyesmi eszébe se juthasson. Izabella hamar fölszárította könnyeit, s újból fölajánlkozott a szultánnál. Fiának az „Erdély királya” címet kérte, ismét bejelentette helytartója „árulását”. Petrovics Péterre, Pathócsy Ferencre, Balassa Menyhértre most is számíthatott. Petrovics már tavaly is megtette, hogy magasabb évi adót, Becskerek és Becse átengedését ajánlotta föl a töröknek, ha Fráter Györgyöt letaszítják posztjáról. 1551 májusában újból fegyverzaj verte föl a Szapolyai-ország rész nyugalmát: Izabella őrséget rakatott Gyulaféhevárba, s bezáratta a kapukat a helytartó előtt. Egy éven belül másodszor is ostromolták a székvárost, igaz, ezúttal a királyné nem maradt a falak mögött: Szászsebes várából figyelte az eseményeket.

Ha egy koronás királyné ragaszkodik országához, s lázadzik az ellen, hogy egy általa nem kedvelt ember kormányozza azt helyette – ez önmagában érthető. De Petrovics 1550 őszi ajánlata a szultánnak már magyarázatot igényel. Alig másfél évtized leforgása alatt másodszor fordult elő, hogy Erdély vezetői a vazallus sorba taszított román vajdák módjára alkudoznak a Portával. Ha a módszer eredménnyel jár, az ország-részt kiszolgáltatják a szultánnak, aki majd mindig a legtöbbet ígérő vajdajelöltet ülteti trónra, s lassan az utolsó csepp véreig kiszipolyozza az országot. Petrovicsék cselekedete még akkor is nehezen megbocsátható, ha tudjuk, hogy a háttérben a királyné állott.

Mégis, egyoldalú maradna a kép, ha nem vennénk sorba a makacskodók indokait. Petrovics Péter temesi ispánsága ugyanolyan messze volt a királyi Magyarországtól, mint Erdély, csak éppen a török volt hozzá közelebb, s határait sem védték a Kárpátokhoz hasonló hegyek. Közel hasonló kiszolgáltatott helyzetben élt Pathócsi Ferenc a dél-tiszántúli birtokain. Mivel pedig a Habsburgok ígéreteiben oly sokat

csalódott már Magyarország, s mivel György barát sem tudott semmiféle biztosítékot fölmutatni, hogy most valóban kedvező változás várható, a létében fenyegetett társaság nyakaszkodása érthető.

De térjünk vissza 1551 májusának egyre gyorsabban pergő eseményeihez. I. Ferdinánd túl sokáig nem vonakodhatott, hiszen akármennyire gyöngének érzi is magát, a huszonöt éve várt alkalom elszalasztását nem engedhette meg magának. Nyár elején hadat indított tehát a barát megsegítésére. Gian Battista Castaldo tábornok hat-hétezer zsoldossal májusban már Egerbe ért, Losonczi István pedig a magyar rendek csapataival Debrecenben állomásozott.

Június első napjaiban az Izabella felmentésére siető Balassa Menyhért és Petrovics Péter csatát veszített Fráter György hadával szemben. Pár napra rá, 7-én Gyulafehérvár megadta magát, a királyné kénytelen volt ismét megalázkodni a rettenetes szerzetes előtt.

Július 18-án Ferdinánd király isztambuli követe, Malvezzi jelentést írt haza urának: a szultán a német csapatmozdulatok és Erdély megszállása hírére utasítást adott Szokollu Mehmed ruméliai beglerbégnek, támadja meg Erdélyt, őt pedig, a követet, fogságba vetette.

Július 19-én Szászsebesen Izabella királyné könnyes szemmel írja alá a helytartó által elébe rakott lemondó oklevelet. Castaldo bevonul Gyulafehérvárra, Petrovics Péter temesi tartományát Báthori András veszi át, Temesvár kapitánya Losonczi István lesz. Izabella közel van az idegösszeroppánáshoz. A spanyol zsoldosoztag parancsnokának, Bernardo de Aldanának – egy tiszteletére rendezett fegyvergyakorlat után – szó szerint ezt mondja: „Azok után, amiket most láttam, meggyőződtem róla, eddig bestiák között éltem, nem pedig emberi lények között.” Azután július 21-én nehéz szívvel Castaldo gondjaira bízva a szent koronát, 26-án a kolozsvári országgyűlésen bejelenti lemondását, s miután még végignézte, hogy 30-án Petrovics követei is bejelentik uruk kapitulációját, augusztus 8-án kislelve együtt útra kel,

ki Erdélyből. Castaldo örömeiben mediterrán gavallériával búcsúztatja: a meszesi kapu egy forrásához, ahol Izabella egy tölgyfába véste híres jelmondatát: „Sic fata volunt” (így akarta a végzet), emlékoszlopot állíttatott tiszteletére. Az özvegynek már mindegy volt. Ő is, a gyermek János Zsig-, mond is belebetegedett a kényszerű távozásba. Hosszabb pihenőkkel augusztus 16-án Tokajra, a hónap végére Kassára értek. Csak kevesen kísérték el. Az utazáshoz a szász városok adtak száz lovat (legalább a lippai út ökrösszekerei nem kísértettek!). A nagyurak közül egyedül Petrovics Péter hűségéből futotta, hogy utánaköltözzék bukott királynőjének – igaz, az alku értelmében neki jutott a Kassához közel fekvő Munkács fontos vára.

Az erdélyiek odahaza engedelmesen fölesküdtek régi-új királyuknak. Az ország jövőjéért folyó játszmában Fráter György eljutott második merész lépésének végére. Mivel pedig Bécs után Isztambul is megmozdította a maga sakkfiguráit, már ekkor készülnie kellett a harmadik, az eddigiek-nél is veszélyesebb húzásra.

Szokollu Mehmed a török birodalom európai felének haderejével augusztus 3-án már Szalánkemémen állt. Még mielőtt a támadást megindította volna, hírt kapott arról, hogy György barát befizette a szultán adóját. Nem egészen értve a dolgot, tőle magától kért felvilágosítást, majd látva, hogy a Temesközben Ferdinánd király katonasága tartja a várakat, mégis akcióba lépett. Október elejére a régóta vitatott Becse és Becskerek után bevette Nagylakot, Csanádot és Lippát is. Csak Temesvár alól kellett visszafordulnia: Losonczi István ekkor még véres fejvel üzte el a támadókat.

Fráter György pedig hűségesen válaszolt a beglerbég leveleire. A meginduló üzengetés során addig csűrte-csavarta a szót, míg végül a török maga is hajlott arra, hogy elhiggye, aminek pont az ellenkezőjét látja, azt ti., hogy valójában Petrovics lett volna az áruló, hiszen lám egyedül az ő váraiba került „idegen” őrség! Igaz, ehhez a barátnak nemcsak ajánlékokat kellett átküldenie, hanem azt is meg kellett ígérnie:

ki fogja verni országából a német hadakat. Mindenesetre Mehmed pasa már október 2-án megnyugtató választ íratott neki: „Arcod szeplőtelennek találtatott a hatalmas szultán előtt, és minden szandzsákok és igazhitűek előtt, mivelhogy az adót a fényes Portára megküldötted... Amit tudatlanságunkban írtunk volt, bocsássa meg nekünk uraságod... A te ellenségeid, Petrovics és mások megszegyenültek. Láttuk az ő hűtlenségöket: a bálványimádó németeket a szultán váraiba eresztették, magok pedig elfutottak... Ha tehát ígéreted szerint a németeket kikergeted, a szultán kegyelme nőni fog irántad.”

A nagy mérkőzés folyt tovább, de a lépések egyre jobban összekuszálódtak. Fráter György eddig szerencsével játszott. I. Ferdinándot sikerült behajszolnia a békeszegésszámba menő erdélyi akcióba; megtartotta bihari bázisát és helytartói rangját, Izabella pedig lelépett a színről; a török hatalmasok is szemet hunytak.

Csakhogy az eddigi sikerek érdekében Erdélybe kellett engedni a Habsburgok zsoldoshadát, noha már a bevonulás pillanatában kiderült róla, túl gyöngye a neki szánt feladatra. Ezen az akadályon pedig Erdély jövője elbukhat. Amíg tehát ebben a kérdésben nem lát tisztán, a barátnak kerülni kell minden olyan lépést, ami tovább bőszténé a törököket. Ezzel addig is időt lehet nyerni, míg Ferdinándot sikerül nagyobb erőfeszítésre sarkallni, vagy ha ez a segítség elmarad, legalább lesz még némi remény az Isztambul hűségére való „megtérés-hez”.

Igen ám, de ebben az idővel való játékban a törökön kívül az erdélyi és részekbeli urakra, no meg a Habsburgokra is tekintettel kell lenni. El kell valahogy oszlatni azt a keserűséget, amit a Temesköz fontos végvárainak gyors bukása kiváltott. Vigyázni kell, nehogy éppen saját mozdulatlanságunk készítse visszakozásra Ferdinándot vagy a német birodalmat.

A vakmerő, szinte lehetetlennek látszó taktikázás nem is indult rosszul. A beglerbég a török szokásnak megfelelően október végén hazavezette csapatait, igen elégedetten, nem

annyira a helytartó gyanús „megtérése”, mint inkább az elfoglalt várak látványa miatt. A messzi Bécsben Ferdinánd is méltányolta a tett szolgálátokat. A pálos szerzetesből lett püspököt esztergomi érsekké nevezte ki, s kérte a pápát, vegye őt föl a bíborosok kollégiumába.

Örvendezésre azért nem volt idő. Fráter György ellentámadást szervezett a Maros völgyében, ott, ahol Szokollu Mehmed hadjárata fájdalmasan nagy darabot hasított el a védekezéshez szükséges határterületekből. Vele volt Sforza Pallavicini generális, aki a barát kérésére küldött újabb Habsburg-segélyhadat vezette. Vele jött Báthori András, Nádasdy Tamás országbíró, vele Losonczy és vele Castaldo, akinek a kincstartó adott kölcsönt katonái zsoldjára, s akinek a nagy cél érdekében ki kellett vonnia csapatait a tulajdonképpeni Erdélyből. Így valóban csak Petrovics egykori területén állottak Habsburg-hadak – csakhogy azokkal együttműködve, Fráter György ostrom alá vette Lippát.

A célpont kiválasztása nem tekinthető véletlennek. Szokollu Mehmed Csanád ellen vonultában jó előre értesítette a barát-helytartót: ennek az erősségnek elfoglalásával befejezi a harcot, mivel a németek által megszállt várakat már bevette. Ezután történt, hogy Lippa lakossága, mit sem tudva a pasa szándékáról, félelmében önként följánlotta a város átadását. Az persze kapott az alkalmon, s kardcsapás nélkül birtokába vette a fontos erődítményt. Saját korábbi ígérete így alkalmas ürügynek kínálkozott, hogy a visszafoglalásra indított akciót a szultán előtt valahogy meg lehessen magyarázni.

Uléma pasa, Lippa parancsnoka hamarosan belátta, hogy a váratlanul erős magyar sereggel nem bírhat. Castaldo, Nádasdy és a többiek teljesnek vélték a diadalt, a barát viszont szabad elvonulást engedélyezett a veszteseknek. Nyilvánvalóan az volt a szándéka, hogy a lehetőségekhez képest ezzel is csökkentse a szultán haragját.

1551 novemberének végén jártak, a tél mindkét felet a hadműveletek beszüntetésére kényszerítette. A magyar csapatok feloszlottak, a nyugatról jött zsoldosokat György barát végül

kénytelen volt Erdélybe visszavinni. A várakba most már nem engedték be őket, téli szállásukat a falvakban rendezték be. Mindenki sejtette, a helytartó ezzel ismét a török előtt akarja bizonygatni: Erdély igazából hűséges maradt hozzá. Mindenki, beleértve Castaldót és vezérkarát is. S az ő véleményük ezúttal végzetessé vált a barátira.

A Habsburgok tábornokai sehogyan sem voltak képesek átlátni, mi Erdély helytartójának valódi szándéka. Ismerjük el, nagyon nehéz rejtvényt állítottak föl előttük. Idegenként érkeztek hazánkba, az elmúlt két és fél évtized eseményeiről nem sok fogalmuk lehetett. Nem ismerték azokat az erőket, amelyek darabjaira törték a régi Magyarországot, s nem ismerték a magyar politika erőfeszítéseit sem, hogy megtalálja a túlélés lehetséges módozatait. A magyarok viselkedéséből egyedül a keresztényi harcos buzgalom volt számukra érthető; a törökkel szembeni kényszerű megalkuvást, a kétféle politizálás kétségtelenül lehangoló, de elkerülhetetlen gyakorlatát árulásnak vélték.

S az még csak a kisebbik baj lett volna, ha csak a politikában járatlan katonák gondolkodnak így. De maga I. Ferdinánd király is – tanácsosaival egyetemben – úgy ítélte, a dunai hadszíntéren folytonosan visszatérő bajok fő oka a magyarok megbízhatatlansága, kettős játéka. Fráter Györgynek a török felé tett engesztelő gesztusairól kezdettől fogva tudomása volt Bécsnek. A szultánhoz küldött Habsburg-követ, Malvezzi már 1551 áprilisában jelentette megbízóinak, hogy a barát évi 30 ezer arany adót ajánlott a Portának, csakhogy megbékítse a haragvó basákat. S az a Ferdinánd, aki alig fél esztendeje még maga is félt az erdélyi kalandtól, ugyanazokban a napokban, mikor a barát-kincstartó fegyverei által megadásra kényszerített Izabella királyné Szászsebesen aláírta lemondó nyilatkozatát, 1551 júliusának derekán a következő levelet íratta Castaldo tábornoknak: „Meghagyjuk és megparancsoljuk neked, hogy ha alaposan meggyőződöl róla, hogy [a barát] valamit tesz, ami nyilvánvalóan veszedelmünkre szolgálhat, ez esetben azt cselekedjed vele, amit országunk és hű alatt-

valóink érdeke kíván. Ebbéli akaratunkat kötelességed végrehajtani.”

Ferdinándnak tudnia kellett, hogy a szolgálatába állott condottieri (zsoldosvezér) semmilyen eszköztől sem fog visszariadni. Arról pedig, hogy a hazánkat először látó olasz generális eleve aggódva kezdje meg útját, a magyarországi uraknak a hisztéria határát súroló gyanakvása gondoskodott. Még mindig ugyanazokban a napokban, mikor Ferdinánd kiadta önmagát is lealacsonyító parancsát, Castaldo táborából olyasfajta hírek kezdtek szállongani, mint amelyet Nádasdy Tamás juttatott el Ferdinánd királyhoz:

„Már valóságos félbolond vagyok, s egyáltalában nem ismerem ki magamat. Mi itt mind a barát kezében vagyunk, kinek hatalmától életünk, halálunk függ. Ha még több törököt hoz a nyakunkra, Erdélyben a hatezer vértanú napját fogják megülni.”

Nádasdy persze gyűlölte György barátot sógora, Maylád István sorsa miatt, Castaldo azonban ebből a hangulatból csak annyit értett, hogy még a vele levő magyarok is rettegnek. A kezdeti sikereket követő, alig vagy egyáltalában nem titkolt törökkel paktálás láttán pedig ő is és Sforza Pallavicini is teljesen megzavarodtak. Bécsbe küldött részletes beszámolóik szeptembertől kezdve megtelnek váddal és panasszal. Fontos, talán döntő pillanat volt, mikor a püspök-helytartó ellen saját titkárjainak egyike is fölemelte az árulás vádját – nagy titokban persze, egyedül az ilyen hírekre fogékony Habsburg-generálisoknak súgva meg állítólagos értesüléseit.

A vádaskodó levelek áradata tovább folyt Bécs felé. Pallavicini egyik írása nemcsak saját félelmeiről ad hírt, hanem arról a lelkiállapotról is, amelybe Fráter György jutott. A lehetetlennel kísérletező, elbizonytalanodó embert láthatjuk magunk előtt, aki önnön rémképei elől hol túlzott magabiztosságba, hol mély kétségbeesésbe, hol megszokott színészi gesztusaiba menekül:

„Legyen felséged meggyőződve, hogy az emberinél mélyebb értelem sem elegendő ezen ember természetének és

jellemének kifürkészésére. Ő ugyanazon pillanatban nevet és sír, ígér és tagad, szent szándékot és ördögi tetteket nyilvánít. Egy órában mindent hittel biztosít, másban kézzelfoghatóvá tesz minden kételyt és gyanút, ami csak kigondolható... Emberei s levelei, kiket s melyeket a törökhöz utasít, s a csauszok, kik nála szünet nélkül járnak, számtalanok, s ő mindezt jó cél érdekében tettnek mondja; úgy hiszem, ez üdvére is válnék. Az az érzésem, olvas gondolataimban, mert ugyanazon pillanatban, midőn leginkább úgy vélekedem, semmi bajom nincs véle, úgy intézi a dolgot Felséged szolgálataiban, hogy eszem is elvész belé... S ezt minden órában látom, érzem, kézzel tapintom, úgy annyira, hogy már Istenre bízom a dolgot: ihlessen ő, mi légyen jobb, hogy annak idején végrehajthassam, mit tennem kell.”

Pallavicini e sorokat november 30-án vetette papírra. Vitán felül áll, hogy célzása a készülő gyilkosságra vonatkozik. A királynak mindenről tudomása volt tehát – korlátlan felhatalmazását mégsem vonta vissza. Ellenkezőleg: tanácsosai a terv végrehajtására utasították Castaldót.

A generális és társai pedig a lippai eset után már bizonyosak voltak benne: a barát valóban árulásra készül. Csapataik téli szállásának megszervezésében, a zsoldosok falvakban való szétszórásában valamiféle aljas terv kezdetét sejtették, amelynek célja a Habsburg-sereg megsemmisítése lenne. Pedig Fráter György igyekezett megnyugtani őket, s még azt is megtette, hogy testőrségét elküldte maga mellől. Hiába. A Habsburg-generális ebben már csak a kedvező alkalmat látta, hogy lecsaphasson kiismerhetetlen ellenfelére.

Sforza Pallavicini tábornok kapott parancsot a végrehajtásra. Marc Antonio Ferrari, a nagy fordulat óta a barát titkára szerzi meg a szükséges információkat – egy tisztos múltú férfiú, aki korábban Várday Pál érsek magyar helytartótanácsának volt a secretariususa. Pallavicinivel együtt ő vezeti azt az orvtámadást, mikor az alvinci kastélyban 1551. december 16-ról 17-re virradó éjjel fél tucat orgyilkos lemészárolja a véd-

13. Fráter György halála

telen és fegyvertelen György barátot, október 20-a óta a római anyaszentegyház bíborosát, Esztergom prímás-érsekét.

Tíz év telt el Buda veszte óta. Utyeszenics Fráter György pusztulása lezárni látszik egy folyamatot: a darabjaira tört középkori magyar állam egyesítésének folyamatát. Engesztelő áldozat az eltelt évtizedek tragédiájáért? Sajnos nem. Jelkép, amely a megkísérelt fordulat időszerűtlenségére, ki-vihetlenségére figyelmeztet.

Magyarország keleti felét mindaddig, míg a török katonai fölényben van a dunai hadszíntéren, csak és egyedül a szultán jóakarátára támaszkodó politikával lehetett megmenteni a

háború átterjedésétől és a közvetlen oszmán hódítástól. A Habsburg-birodalomtól remélt támogatás ekkor – és még közel 150 éven át – legfőljebb Nyugat-Magyarország és a Felvidék biztosítására elegendő.

Ezt a ma már könnyen átlátható igazságot azonban akkor, az 1540-es években még igen nehéz volt fölismerni. Fráter György kivételes államférfiúi tehetségét dicséri, hogy három egymást követő alkalommal – 1538, 1540, 1541–42 – föl tudta ismerni a csapdát, amelyet I. Ferdinánd beválthatatlan ígéretei állítottak a Szapolyai-országgrész elé. Negyedszerre viszont ő maga nyitotta szét a kelepce szarait – ugyanazét, amelyet már háromszor kikerült.

Mentségére szóljon, hogy politikai ítélőképessége kibicsaklásához nem volt elegendő az 1546–47-es világpolitikai változások erős csábítása – a születő erdélyi állam belső kiforratlansága, a rendek egységvágtyából, a királynéval folytatott hatalmi viszályokból eredő feszültség örölte föl idegeit.

Erdély önállóságának megalapozása örökös kötélranc, amelyben egyetlen ballépés is halált hozhat. Tudta Fráter György, hogy a Habsburg-zsoldosok beengedésével megtette ezt a ballépést? Életének utolsó hetei arról árulkodnak: legalábbis megsejtette. Volt-e még ideje, hogy irtózatos gyorsasággal lepergő utolsó másodperceiben fölismerje: Ferdinánd király a gyilkos merénylet jóváhagyásával közvetve saját tehetetlenségét ismerte be? Bécs sem ezelőtt, sem most nem tudott olyan haderőt kiállítani, amely valóban biztosíthatta volna a keleti országgrész védelmét, csak arra volt képes, hogy eltétesse láb alól azt, aki ebből az erőtlenségből le tudta vonni a megfelelő következtetéseket.

Haldokolva a tördőfések alatt, György barátnak még az a vigasz sem jutott, hogy Erdély jövőjét biztosnak láthassa. A magyar koncon marakodó két nagyhatalom közül a gyöngébbik telepedett be országába – méghozzá az ő hibájából.

A lecke

Nem sokkal az alvinci gyilkosság után Szulejmán szultán gondoskodott róla, hogy Magyarországon mindenkinek eszébe jusson: még mindig a Magas Porta a helyzet igazi ura. Felbőszülve az erdélyiek taktikázásán, Fráter György pálfordulásain s halálán, azon, hogy Castaldo diadalmos hódítóként mindjárt meg is szállta a Királyhágón túli várakat, elrendelte rég készülődő csapatainak: induljanak újabb rohamra. Anynyira jól ismerte ellenfeleit, hogy önmagát még csak nem is fárasztotta. Elegedőnek vélte, ha basái mennek: Szokollu Mehmed beglerbég, Ahmed második vezír és Khádím Ali budai pasa külön-külön vezette táborát a magyar várak ellen.

Ez volt az 1552. évi nevezetes hadjárat: Veszprém, Drégely, Hollókő, Szolnok, Lippa, Temesvár, Karánsebes, Lugos s még sok kisebb-nagyobb erősség elvesztésének éve. Az ellenállás csak a kis létszámú várórségek néhol hősies, néhol órák alatt összeomló védekezésére korlátozódott, és sikert egyedül Eger esetében tudott fölmutatni. V. Károly császár 1551 vége óta ismét harcban állott protestáns alattvalóival, rá megint nem lehetett számítani. Ferdinánd magyar király pedig, mint eddig annyiszor, most is tehetetlennek bizonyult: 1552-ben egyetlen komolyabb hadmozdulatra sem tellett erejéből.

Azok, akik Erdélyben talán megkönnyebbüléssel fogadták „zsarnokuk” halálhírét, hónapok alatt kijózanodhattak. Castaldo zsoldosai néhány erőtlen kísérlet után dermedt mozdulatlanságban figyelték a török hadjáratot. Losonczy István hiábavaló vitézséggel áldozta életét Temesvárott, a hozzá legközelebbi erősségből, Lippáról gyáván elmenekült Aldana, a szépen gyakorlatozó spanyolok kapitánya. Csak a vak nem látta, hogy míg a korábbi oszmán támadások csupán súrolták az Erdélyhez tartozó magyarországi megyéket, most ezekből harapták ki a legnagyobb darabot. Elveszett az egész Temesköz, Petrovics Péter volt tartománya, elveszett Arad megye és a Maros alsó folyása.

A következtetések levonása azonban nem ment könnyen.

14. Temesvár

Először is a királyné és helytartója eltűnésével mintha az Erdélyt egybefogó váz is összetört volna. A Részek nemessége magától értetődően újra közvetlenül a magyar királyság tisztviselőinek engedelmeskedik. Erdély küldöttei rendszeresen megjelennek a pozsonyi, soproni országgyűléseken. Maguk az erdélyiek több jelét adták, hogy egy évtizedet megélt államuk születéséhez nem sok közük volt. A három nemzet külön-külön kezdett tárgyalásokat Castaldóval és a királlyal. A szászoknak sikerült elérniük, hogy adójukat az országgyűléstől függetlenül, maguk ajánlhassák meg, s azt is, hogy a vajda hatásköre alól teljesen mentesüljenek. A székelyek régi adómentességük helyreállításán fáradoztak. Mindhárom „nemzet” ragaszkodott hozzá, hogy külön-külön állítson ki katonaságot a határok védelmére.

Az 1552-es török hadjárat katasztrofális végeredménye persze hamar leforrázta a rendi előjogok egyes túlbuzgó apostolait. Csakhogy ekkor meg Bécs szólt közbe. 1552–53 telén I. Ferdinánd királyi rendelettel megvonta az erdélyi rendeknek azt a jogát, hogy önmaguk hívhassák össze tartományuk országgyűlését. A közös kezdeményezések nehezebbé váltak, de a hagyományt, a szokásjogot sértő parancs mégis javára vált Erdélynek. A tiltakozás hullámai magasra csaptak, s a jó urak hamarosan belátták: Ausztriától távoli földjeik csak akkor maradhatnak épségben, ha a létfontosságú ügyeket ezután is azonnal s egymás között beszélhetik meg!

Bármily elégedett lehetett is 1552-es hadiszerecsényével a Magas Porta, arról újból meg kellett győződnie: hiába katonai fölénye, a Habsburgok magyarországi védőfalát nem képes áttörni. S mivel közben újabb perzsa hadjárat kötötte le erőit, most megint kísérletezni kezdett a hatalmát respektáló magyarok mozgósításával. Szultáni fermánok, Mircea havasalföldi vajda és a határ menti török parancsnokok levelei és követei szólították föl sorra János Zsigmond volt alattvalóit uruk visszahívására, a német csapatok kiűzésére.

Castaldo s a Ferdinánd által vajdává tett ecsedi Báthori András hiába tiltakozott: az 1552 nyarán ugyancsak megrettent erdélyi országgyűlés elhatározta, tovább fizeti a szultánnak az adót. Jellemző, hogy az ehhez szükséges tárgyalásokat az a Petrus Haller vállalta magára, aki korábban a szász ellenzék vezetője volt! A fizetetlen olasz, spanyol, német zsoldosok istencsapásaként fosztogatták a védelmükre bízott népet. 1552 nyarán a Ferdinánd király által frissen küldött, sőt még jól fizetett újabb segédhad Helfenstein generális parancsnoksága alatt előbb Kolozsvárt, majd Gyulafehérvárt gyűjtja föl. Az értelmetlen garázdálkodás láttán semmi csodáltnivaló nincs benne, hogy a tartomány rendjei megtagadták a táborba szállást. Sem a régi, sem az új zsoldosereg nem volt hajlandó a török elleni harcban részt venni.

Petrus Haller tehát 1552 őszén olyan üzenettel mehetett a törökhöz, amibe a rendek nemcsak azt foglalták bele, hogy

Erdély hűséges adófizető kíván maradni, hanem azt is, ha Szulejmán visszaadja a Temesközt, a német hadakat eltávolítják, s új vajdát választanak. Jellemző, hogy maga Castaldo is jóváhagyta ezeket a kijelentéseket: a gyilkos generális ugyanarra a politikára kényszerült, amiért Fráter Györgyöt a más-világra küldette!

Amíg csak tervekről volt szó, I. Ferdinánd néhány ígérettel és figyelmeztetéssel valamennyire nyeregben maradhatott. A déli várak bukásával gyakorlatilag védtelenül maradt Tiszántúl nemessége azonban nem érthette be a felséges úr nyilatkozataival. 1553 nyarán Kereki mezővárosban (a mai Nagykerekiben) rész-országgyűlést tartottak, amely kimondta János Zsigmond visszahívását, s egyben segítséget kért a budai pasától is. Petrovics Péter, aki az előző őszt a Kárpát-alján várakozott, július végére Debrecenbe sietett 500 fegyveres lovassal. A Kerekiben voltak lelkesen fogadták érkezését, a környék vezető birtokosai: Ártándy Kelemen, Pathócsy Ferenc, Bethlen Gábor azonnal csatlakoztak hozzá.

A mozgalomnak Erdélyben is akadt támogatója Kendy Antal és Hagymássy Kristóf személyében; a nyughatatlan székelyek pedig, a tiszántúliakhoz hasonlóan, fegyvert is fogtak. A szultán azonban még nem végzett a perzsa háborúval, s ezért tisztjei nem akarták megzavarni a Magyarországon kialakult csendet. A jánosista szervezkedés magára maradt, s noha Erdélybe mindkét román fejedelemség csapatokat küldött, a királyi haderő hamarosan úrrá lett valamennyi rendezésén.

Ferdinánd király sikerei azonban legfeljebb egy-két évre lehettek elegendők. Castaldo teljesen megzavarodott, kormányzásának egyetlen nevezetesebb cselekedete egy újabb gyilkosság, ezúttal Stefan Rareş moldvai fejedelmet tétette el láb alól. Ő is, Báthori vajda is kérték fölmentésüket, s a királynak végül engednie kellett. Az 1553 őszi mozgolódásokat már az új vajdák, régi ismerősünk, Kendy Ferenc, és Eger hírneves volt kapitánya, Dobó István verte le. A szétzüllött zsol-

doshadat is elvezényelték, nélküle könnyebb volt rendet csinálni, mint velük.

1554 tavaszán Szulejmán újból megüzente: hívják haza Szapolyai özvegyét és fiát. A nyomaték kedvéért Lugost és Karánsebest visszaadta Petrovicznak. Magyarországon a török csapatok támadásba lendültek. Salgó, Fülek elesett, az Erdély felé vezető út tovább szűkült. A tartomány rendjei mind a szultán parancsát, mind a szomszédos fejedelemségekből érkezett fenyegetéseket haladéktalanul továbbították Bécsbe. Addig is, míg a segítségre vártak, a júniusi medgyesi országgyűlés általános mozgósítást rendelt el. Ferdinánd király azonban megint csak szavakkal segített, s mivel a török sem támadott erre felé, a valóban összegyűlt erdélyi tábor több hónapos tétlen és demoralizáló várakozás után magától feloszlott.

1555 külsőre nyugodtabban, de annál nagyobb belső bizonytalanságban kezdődött. Az áprilisban Marosvásárhelyen tartott diéta — hosszú idő óta először — nem is foglalkozott a török igényekkel. De körülbelül ugyanakkor, mikor a küldöttek megkezdték tárgyalásaikat, Ferdinánd király követei járultak a fényes padisah elé. A híres útleírás szerzője, Busbecq lovag először vitt erdélyi adót Szulejmánnak — a Habsburgok nevében. A már régebben a szultánnál időző másik küldöttség, melynek Verancsics Antal, a jeles humanista volt a vezetője, olyan ajánlatokkal bombázta a török hatalmasokat: ha átengedik egész Magyarországot, évi 140 ezer forint adót is hajlandó Bécs fizetni!

Időközben azonban befejeződött a soros perzsa háború. Szulejmánnak már nem kellett óvatoskodnia. Busbecqnek, Verancsicsnak kereken megmondták: a szultán novemberig ad haladékot Ferdinándnak Erdély kiürítésére. Maguknak az erdélyieknek október 7-én külön fermán adta tudtára az ultimátumot: vagy visszahívják elűzött gyermek királyukat és anyját, s akkor a magas porta kegyesen újra pártfogásába veszi őket, vagy sem, de akkor országukat letörlik a föld színéről.

A román fejedelemségek harcra készültek, az alföldi török

végvárankból is fegyvercsörgés hallatszott. A Tiszántúl Petrovics Péter vezetésével újból fellázadt, s ezúttal már nem lett volna oly következménymentes fegyverrel számolni le vele. 1555. december 23-án Marosvásárhelyen ült össze az erdélyi országgyűlés. Habsburg Ferdinánd hivatalos képviselője, Pethő János nyíltan elmondotta: a török Kassát, Váradot, Gyulát és Erdélyt visszaköveteli János Zsigmondnak, de a király azt kívánja, a rendek utasítsák el ezeket az igényeket. Az erdélyiek viszont azt szerették volna tudni, milyen támogatást várhatnak az esetleges elutasítás több mint veszedelmes következményeinek elhárítására? Pethő uram erre már csak semmitmondó általánosságokkal felelhetett. A Habsburgok nem ígérhettek segítséget a távoli tartománynak. A reménytelenné vált német vallásháborúba belefáradt V. Károly lemondani készült a császári trónról, az utódjául kijelölt Ferdinánd király idejét és erejét a birodalom ügyei vették igénybe.

Hiába magyarázkodott tehát Pethő János, senki sem hitt már neki. Annyira nem, hogy a két vajda eleve el sem jött a diétára. A rendek pedig megüzenték Bécsbe: „Kedves volt minékünk keresztény fejedelem alá menni, a római császárral összeköttetésben lenni, de Isten nem akarta, hogy állandó legyen. Az ellenség közelsége, sokasága, hatalma s az attól való félelem miatt, ki ázsiai gondjaitól megszabadulván egész erejével minket fenyeget. Mert megizente, hogy hazánkat tűzzel-vassal emészti meg, minket, nőinket, gyermekeinket, családunkat kiirt. S hogy meg is teszi, abban bizonyos lehet, aki Lippát, Temesvárt elesni látta. Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít meg minket felséged, ami Szulejmánnak ellenállhat – vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedik.”

Igazából már nem vártak válasza. Balassa Menyhért országos főkapitány 1556 januárjának végére újabb országgyűlést hívott össze Tordára. Mindenki tudta, az elszakadás kimondása lesz a napirend. A vajdák, Kendy és Dobó adományokkal próbálnak néhány befolyásos embert visszatartani – eredmény nélkül. A Tordán megjelentek (főleg székelyek és magyarok)

kimondták Izabella és fia visszahívását, Petrovics Péter hadainak beeresztését. Március 12-én már az ez utóbbi által szervezett szászsebesi országgyűlés hozta meg a végső határozatot: „Annak okáért ez mai napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát vettük magunknak fejedelmül és királyul egyenlő akaratból, kinek az ő méltósága szerint minden hívséggel mint urunknak leszünk és vagyunk is.”

Az özvegyért és a gyermekért követség indult. Krakkóba igyekeztek, a lengyel székvárosba. Bécs figyelméből az elmúlt években ugyanis még arra sem tellett, hogy Izabellát Oppelnben marasztalják. A megígért sziléziai hercegségeket oly nyomorúságos körülmények között akarták átadni neki, hogy végül jobbnak látta öccséhez, Zsigmond Ágost lengyel királyhoz menekülni.

Míg az erdélyi urak a krakkói udvar érthetően szíves fogadtatásának örvendtek, I. Ferdinánd június 14-én levélben jelentette be a szultánnak: Erdélyt visszaadja János Zsigmond kezére. A meghátrálás, mint rendesen, elkésett. Khádím Ali budai pasa serege már májusban ostrom alá vette Szigetvárt. Izabella és János Zsigmond hazaindult, s szeptember 22-én ünnepélyesen bevonult Kolozsvárra. Petrovics Péter és Balassa Menyhért román segédhadak támogatásával sorra foglalták el a királyi várakat. Gyulafehérvár és Gyalu hódolt meg elsőnek, Bornemissza püspök menekülni kényszerült egyházmegyéjéből. S bár a románok nemsokára hazavonultak, Déva, Fogaras, Betlen, Huszt és a szász városok is hamarosan kitűzték a Szapolyaiak zászlaját. Hevesebb ellenállás jószerével csak a Tiszántúlon mutatkozott, ahol Váradot egészen 1557 áprilisáig védte a magára hagyott helyőrség, s ahol Gyula várát csak 1566-ban foglalja majd el – a török. Magában Erdélyben Dobó István Szamosújvár hosszú védelmezésével ismét megmutatta, hogy ő a legderekabb magyar várkapitány, de 1556 novemberében neki is be kellett fejeznie az értelmetlen ellenállást. Gömört és Tornát Bebek Ferenc, Sároost Tárczay György, Abaújt és Zemplént Perényi Gábor vitte át a Szapolyaiak táborába.

Az eseményekkel Ferdinánd sem mert szembeszegülni, s hajlott arra, hogy vetélytársát elismerje Erdély uralkodójának. Északkelet-Magyarország lázadása azonban cselekvésre készítette: Erdély újjászületése pillanatától harcra kényszerült a Habsburg-király hadai ellen.

De ezek a harcok többé nem veszélyeztették az ismét önállósult ország fennmaradását. Fráter György állama ötévi tetszhalál után feltámadt, szinte tökéletesen régi önmaga képe: adózva a töröknek, belső ügyeiben függetlenül, határait majd a Tiszáig és Kassáig tolva előre, küszködve Ferdinánd zaklatásaival.

Egy korszak zárult le ezzel az 1556-os évvel. Egy korszak, amelyben az események harminc esztendőn át szinte monoton ismételték önmagukat. A hazánk birtoklásáért versengő két idegen hatalom felváltva tett erőfeszítései mindig ugyanazon az ingapályán lendítették végig a magyar politikát.

A magyar társadalom iszonyatos árat fog fizetni ezért a helyzetért. A következő évszázad alatt, a 17. század végére elveszti lehetséges lélekszámának felét, elszegényedik, s fejlődése is zsákutcába jut. Az 1526–56 között történtek mintha azt mutatnák, az ország, a nemesi nemzet előre megérezte a szerencsétlenséget. Az ismételt görcsös erőfeszítés a beháború megszüntetésére, a menthetetlen egység megőrzésére, kétségkívül a kezdődő pusztulásból fakadt, s abban az illúzióban csúcsondott ki, hogy a keresztény Habsburgok segítségével véget vethet a balszerencsének.

A vágyak és a lehetőségek ellentétének elsőszülött gyermeke a nyugati és északi megyékben kiépülő csonka magyar királyság volt. Egy államtöredék, amely megőrizte régi intézményeit, uralkodó osztályát, s igényét, hogy magáénak tudhassa mindazt, amit az utolsó fél évszázadban elveszített.

Magyarország továbbélése s a török kor utáni föltámadása nem képzelhető el ezen árnyékállam létezése nélkül. Azok a magyar urak tehát, akik a Habsburgok védőszárnyai alá menekültek, végső soron jól szolgálták a vezetésükre bízott társadalmat.

Ezek a védőszárnyak azonban nem terjedtek túl a Balaton–Eger–Kassa vonalon. Ott, ahol ez a vonal a török előnyomulás fő irányával érintkezett, kialakult a maga körül mindent fölémészítő front.

A szultánok birodalma elsősorban a gazdag Nyugat felé akart kitörni, ezért közvetlen hódítását a front erre eső részére korlátozta. Erdély kívül volt a fő irányon, gazdagnak sem mondhatták, s a birodalom központjától részben elválasztották a hűbéres román fejedelemségek. Amíg a túl veszélyes Habsburgokat nem sikerül megtörni, a hegyes-völgyes tartomány bekebelezése fölöslegesen elvonná az erőt a legfontosabb határszakaszokról.

Egyik fél sem tudott vagy akart tehát túl sok energiát elpazarolni Erdélyre, s ezzel fölkinálták neki a lehetőséget, hogy egyfajta ütközőállammá alakuljon. A Mohács utáni időszak egyik nagy kérdése éppen az volt, tud-e élni a magyar uralkodó osztály – a királyi Magyarország megteremtésén kívül – ezzel a második lehetőséggel is? A kockázat óriási, hiszen aligha kétséges, hogy ha a Tiszántúl és Erdély végleg a félhold ellen fordul, a szultán a hátbatámadástól félve, le-söpri őket a föld színéről.

Amit elért a Habsburg-hű aulikus urak csoportja Pozsonyban, azt végigvitték a Szapolyai-pártiak Kassától keletre. Bizonyos, hogy a tennivalók tudatos felmérését csak igen keservesen végezték el. A szétszaggatott Magyarország, az ismétlődő pusztulás látványa miatt sosem fognak belenyugodni a történetkebe, de az első önálló lépést 1556-ban megtették. Erdély most már önmagától is létezik, a külső kényszer mellett a belső erők is fennmaradásán munkálkodnak. Azt viszont még mindig a jövőnek kellett eldöntenie, sikerül-e elegendő erőforrást találni az új állam életben tartásához.

Az örökség

A magyar társadalom és a külvilág az országszakadás évtizedeiben

Az az államalakulat, amely pár évi tetszhalál után 1556-ban föltámadt, s ettől fogva kétszer fél évszázadon át fenn is tudott maradni, egyike volt a kor legkülönösebb, legsokszínűbb államainak. A tulajdonképpeni Erdély három „nemzete”, négy nemzetisége mellé újabb sajátos elemek is csapódtak. A Részek (a Nagyalföld keleti pereme) a magyar feudális fejlődés talán legtipikusabb vonásait mutatták föl. Megtalálható volt itt a nagybirtok, a sokfalus váruradalom, s vele szemben álltak a kis- és középbirtokosok által ellenőrzött Felső-Tiszántúl megyéi. Létezett a mezővárosoknak az egész vidéket sűrűn behálózó láncolata, s azokon belül néhány alakulóban levő, valóban jelentős központ.

S másfelől is gazdagodott a szinkép. A balkáni, majd magyarországi török előnyomulás részben magyar, de részben délszláv menekülők hullámain dobta előbb a Temesközbe, majd a Tiszántúlra és Erdélybe. Az időközben lassan teljesen török iga alá kényszerített román fejedelemségek felől pedig román parasztság áramlott be, részben már földművelő, de jórészt még pásztorkodó elemeket sodorva magával a Kárpátokon belüli, biztonságosabb földekre.

Erdélyt mint félig önálló államot az európai politika erői s a magyar és erdélyi uralkodó osztály alkalmazkodóképessége hozta létre. De hogy ez a sokrétű ország milyen erős lesz, az elsősorban attól függött, sikerül-e valamiféle harmóniát teremteni alkotóelemeinek fejlődésében. Nemcsak az volt a kérdés, hogyan viseli el Erdély az önálló lét terheit, mennyire változtatja meg életét a magyar gazdasághoz és társadalomhoz

való közvetlen kapcsolatok hirtelen gyöngülése, vagy hogy hogyan reagál a Részek társadalma a természetes közösségből való kiszakadásra. A 16. század az európai fejlődés egyik fordulópontja, Kelet-Közép-Európa számára pedig az az időpont, amikor a Nyugathoz, a polgári fejlődéshez való viszonyulás évszázadokra eldőlt.

A nyugat-európai feudalizmus kitermelte az első jelentős ipari és kereskedelmi gócpontokat. Észak-Itália, Dél-Németország, Flandria, a Champagne, Németalföld s végül Anglia a 16. század elejére vagy legalábbis a 16. század folyamán már feudális létének utolsó szakaszába jutott. Szorgos kézművesek létrehozták az első, tömegtermelésre is alkalmas üzemeket; termékeik, főleg a textíliák, majd a szerszámok, sőt a luxus-cikkek is elárasztották az öreg kontinenst. A kereskedelem és tetemes haszna szintén a városi központok kezében maradt. A földhöz, a feudális hatalom alapjához nem sok köze volt az egyre emelkedő polgárságnak, de ahhoz már elég erősnek bizonyult, hogy az európai gazdasági életet saját igényei szerint irányítsa.

A kérelhetetlen törvény, mely szerint a termelés annál olcsóbb, minél nagyobb méretekben folyik, már akkor is érvényesült. Kelet-Európa városai évszázadokkal fiatalabbak voltak a Nyugaténál. Számuk kevés, lakosságuk, gazdagságuk csekély, a technikában, kereskedelemben, szervezettségben elmaradtak. Mikor szembekerültek idősebb testvéreik versenyével, az eredmény nem lehetett vitás. Németalföld, Németország, Itália polgársága maga alá gyűrte a kelet-európai versenytársakat. A cseh, lengyel, magyar városok iparának eddig viszonylag gyors fejlődése a nyugati termékek áradatával elakadt, kereskedelme jórészt a helyi forgalom lebonyolítására vagy a nyugati partnerek kisegítésére korlátozódott.

Iparcikkeinek egyre fokozódó exportjéért a Nyugat nyersanyagokat (például rezet, bőrt, nemesfémeket) és élelmiszert kért cserébe. Mindkettőre a városnak volt szüksége, hiszen

környezete és hagyományos ellátói nem tudták követni az igények gyors növekedését.

Így osztotta ki a gazdasági élet fejlődése a 16. század elejére az európai munkamegosztás két nagy szerepét: az iparával uralkodó helyzetbe kerülő Nyugattal szemben a mezőgazdasági árutermelésre berendezkedő Kelet állott.

Hogy azután ki mivel kapcsolódott be a pénz és az áruk kontinentális körforgásába, az már a földrajzi adottságokon múltott. Lengyelország és a balti területek széles mezőiről a nagy folyókon lefelé, majd a Balti-tenger hullámain könnyen és olcsón jutott el a gabona a nyugati piacokra. A régi Magyarország az északi Érchegység aranyával, ezüstjével jelentkezett, no meg a nagy mennyiségben bányászott rézzel, aminek oly nagy volt az értéke, hogy a szállítás költségeit még szekéren is kibírta. De olyan tömegárut, mint a gabona, legfeljebb néhány napi járásra volt még csak érdemes kocsin vinni. A Duna is nyugatról keletre folyik, s ez az áruszállítást ismét csak nehezítette.

A magyar mezőgazdaság tehát más terményekkel kapcsolódott az európai piachoz. Egyrészt borral: a minőségi borok termelésében Hegyalja ekkor veszi át a töröktől elpusztított Szerémség helyét, s mindjárt külföldi piacot is szerez magának. A lengyel határ közel van, s a Kárpátokon túl a szőlő már nem érik be rendszeren. A tokaji bor megkezdte útját a nemzetközi hírnév felé.

A másik, ennél jelentősebb áru, hosszú időn át a magyar állam legfontosabb, legjövendősebb exportcikke, a ma már csak a hortobágyi nemzeti parkban látható palaszürke, egyenes szarvú, erős bőrű, kitűnő húsú magyar szarvasmarha volt. A ridegen tartott szívós állatok, ha megfelelő legelőt biztosítanak számukra, akár ezer kilométerre is elhajthatók. Velence, Dél-Németország hosszú időn át nagy mennyiségben fogyasztotta a piacaira hajtott magyar jószágok húsát.

A nagy európai munkamegosztás ugyanakkor nem járt a kontinens kettészakadásával. Éppen ellenkezőleg, az élénk gazdasági kapcsolatok, a tömeges árucserre olyan szoros kap-

csolatot teremtett annak részei között, mint – talán a rég letűnt antik időkől eltekintve – soha azelőtt. S Európa ezen újfajta egysége indítja útjára, teszi általánossá az emberi gondolkodás, a szellem megújódását.

A reneszánsz, a gazdag Itália városainak édes gyermeke először csak a hasonlóan fejlett Flandriára terjedt át, lassan-lassan behatolva a kor két legvirágzóbb államának. Franciaországnak és Burgundiának többi tartományába is. Kelet-Európába vezető útján azonban nagy akadályba ütközött. Az új életforma, az új művészet sok pénzt kívánt, s abban itt nemhogy a kisszámú polgárság, hanem még a feudális urak is meglehetősen szűkölködtek.

Valószínűleg ez magyarázza, hogy a szellemi megújulás hazánkba is előbb érkezett meg, mint az azt szervesen kiegészítő, a képzőművészetek, az építkezés változásaiban nyomon követhető, az élet minden területére kiterjedő átalakulás.

A humanizmus, ez az ókori hagyományok feltámasztására hivatkozó, a középkor istenközpontú gondolkodásával szemben merőben új, embercentrikus gondolatrendszer, jellemző módon egyházi emberek útján jutott el a Kárpát-medencébe. A középkori Magyarország műveltségét elsősorban a vallás, a kereszténység kötelei kapcsolták a Nyugathoz, s mivel az új eszmék Itáliában a kereszténységbe is behatoltak, semmi csodáltnivaló sincs azon, hogy a magyar humanizmus első nagy képviselői maguk is klerikusként járták be az itáliai félsziget egyetemeit, vagy legalábbis az ottani kultúra csodálói voltak.

Vitéz János és Janus Pannonius nyomdokában Mátyás király már nemcsak a gondolatokat, hanem a reneszánsz művészetek és műveltség egészét megkísérelte átültetni a magyar talajra. Csak romjaiban ránk maradt pompás visegrádi palotája rövid ideig a földrész egyik kulturális középontja volt.

Hunyadi Mátyás halála után a királyi udvar sokat veszített fényéből, de a humanista műveltség és a reneszánsz művészetek most már az egész országban szétterjednek. Az a fázis-

különbség azonban, amely már korábban is feltűnt, most is jelentkezett. A reneszánsz életvitel megkövetelte külső pompa, az új építkezések, a klasszikus ókor és a kortárs műveltség ismerete nem haladt teljesen párhuzamosan. Ami a leginkább költséges volt, az anyagi kultúra, azt eleinte csak a leggazdagabbak, közülük is ismét leginkább a főpapok igyekeztek magukévá tenni. A magyarországi reneszánsz első nagy „vidéki” teljesítménye Bakócz Tamás érsek esztergomi kápolnája. Az antik ideálok tisztelete, az evilági élet fölértékelése, s ezen keresztül az ember, az egyén boldogulásának és boldogságának mindenekfölé való helyezése, a szellemi ismeretek utáni vágy növekedése ennél sokkal szélesebb körre is kiterjedhetett. A tudás és a szépség továbbadásának pótolhatatlan eszköze a könyv, ha még mindig ritka és drága kincs volt is, ekkor kezdte meg diadalútját. A reneszánsz – többek között – a könyvnyomtatás kezdete is.

A felsőbb papságnak persze e téren is nagy szerepe volt, s akár azt is mondhatjuk, hogy Erdélybe éppen ők hozták be először a humanizmus hajtásait. Gyulafehérvárott, Várady Ferenc püspök udvarában jött létre először a Királyhágón túl egy kis humanista kör, s ha különösebb értéket nem is alkottak, megteremtették a kezdeteket.

Terjedt a filologizáló, antikizáló műveltségi eszmény a nemesség soraiban is. Terjedt, sőt lassan elszakadt egyházi köldöksinórjáról. A humanizmusban rejlő individualizmus egyáltalában nem állt szemben a politikai és társadalmi pozíciók védelmének, erősítésének vágyával. Az itáliai egyetemeken végzett egyháziaknak hamarosan vetélytársai támadtak a nemesség soraiból kiemelkedő, világi mivoltukhoz egyre öntudatosabban ragaszkodó jogászok soraiban. A római jog ismerete gyorsan maga után hozta a mitológia, az irodalom megkedvelését. A tanítványok sokaságát nevelő Werbőczy István a mintaképe ennek az új jogásznemzedéknek: nagy hatású, s a maga korában Kelet-Európában páratlan *Hármas-könyve* teremti meg az uralkodó osztály jövőideológiájának alapjait. Werbőczy ismerte és kedvvel használta az antik

mitológia jeleneteit, s olykor még mecénáskodni is hajlandó, egy Janus Pannonius kiadást például neki ajánlott a szűkebb baráti köréhez tartozó Bekény Benedek királyi személynök.

Az uralkodó osztályon kívül a humanizmus szele városainkat is megérintette, bár ez nem teljesen a belső fejlődés eredménye. Német anyanyelvű polgárságunk tekintélyes része szoros kapcsolatot tartott fenn Németországgal: ők inkább e forrásból ismerték meg az új gondolkodást. Erdély szász polgárai közül többen megfordultak Mária királyné udvarában, németországi városokban: hazatérve e távoli ország-részbe is juttattak a humanizmus magjaiból.

S ami csak nagy késéssel jutott el a városokba, a jobbágy-ságot a 16. század elejéig sem érthette el. Nem beszélhetünk népi humanizmusról, mint ahogy a reneszánsz művészeti formák is csak másfél évszázaddal később érik el a falvak népét. A változás alapfeltételei azonban megteremtődnek. Megszaporodnak az itthoni, alsóbb fokú iskolák, egyre több egyszerű jobbágy viseli az alapfokú ismeretek elsajátításáról tanúskodó „deák” jelzót. A 15. század végétől pedig ugrás-szerűen megszaporodik a külföldi egyetemeken (Krakkóban, Bécsben, Itáliában) tanuló jobbágyifjak száma. Egy-egy település gazdagságát akár arról is lemérhetjük, hogy pénzből hány fiatalember idegenbeli taníttatására futotta. Igaz, az egyetemeken megszerezhető műveltség csak részben tekinthető humanistának (másik, olykor nagyobbik része még a meddő teológiai szófacsarásba fulladó középkori skolasztika maradt). Az is igaz, hogy a szépség mibenlétével, a jó és a rossz meghatározásával, a szeretet, a szerelem fogalmaival s más hasonló elvont kérdésekkel foglalkozó humanista gondolkodástól a jobbágyközösségek élete még csillagászati távolságban volt. De az egyetemekről hazatérő diákok szeme már kinyílt, s mohón kereste az új korszak olyan új gondolatait, amelyek közelebb állnak a magyar falu valóságához.

S ezek az új gondolatok hamarosan meg is születtek. A középkor embere a világot a vallás szemüvegén keresztül nézte és próbálta megérteni. A hit kérdéseivel lehetett leginkább

befolyásolni a közgondolkodást. Luther 1517-ben útjára bocsátott reformációja, maga is az új kor első szellemi édesgyermeke, a Mohács körüli években már Magyarországot is megbolygatta. Terjedése – Európa más részeihez hasonlóan – gyors volt és maradandó. De míg eljutott a néphez, a jobbágyok tömegeihez, előbb végig kellett járnia azt az utat, amit korábban a humanizmus gondolatai is megtettek. Erdélyben a kezdetek a városok falai mögé kalauzolnak bennünket. A városokba, ahol a jövő első számú ígérete, a polgárság élt.

Az erdélyi városok és a „szász egyetem” A reformáció kezdetei Erdélyben

Az 1550-es években lassan megszilárduló új határok egész sor olyan települést állítottak Erdély uralkodóinak szolgálataiba, melyek városi címet követeltek maguknak. Jó részük azonban csak nagy jóakarattal sorolható a valóban városi jellegű és jogú települések közé. Nagyvárad, Gyulafehérvár inkább köszönhette hírét egyházi központ mivoltának, mint iparának, kereskedelmének. Torda, Dés, Zalatna és még egy sor egyéb település bányászatából élt, s annyira kicsiny maradt, hogy inkább hasonlított az egyszerű mezővárosokra, mint a felső-magyarországi bányavárosokra. Valóban városnak minősíthető település nem volt sok, még leginkább Szeben, Brassó, Medgyes, Kolozsvár, Segesvár, Beszterce érdemelte meg valóban ezt az elnevezést. S ezek – Kolozsvártól eltekintve – mind német alapítású, német lakosságú helyek voltak.

A 12. század derekától többszörös hullámban Erdélybe érkező német telepések a kezdeti időkben alapvetően parasztok voltak. Falvakban éltek, szigorú földközösségben, mindenkire egyenlő jogokkal, ami alól csak a maguk választotta vezetők élveztek némi kivételt. Ez utóbbiaknak lassan sikerült öröklődővé tenni tisztségeiket, s így született meg a szászság

15. Régi bástya Brassóban

első külön vezető rétege, a gerébek („gräven”) csoportja. Igen csekély előjogaikat lépésről lépésre növelték. A 14. század végére gyakorlatban és jog szerint is hasonlóná vált a geréb a magyar nemeshez; a hasonlóságból következő keveredés pedig nemsokára beleolvastotta a szász előkelőket a magyar uralkodó osztályba.

Ez a folyamat, melynek révén az öntudatos magyar nemessé vált geréb-leszármazottak kiszakadtak a szász nép közösségéből, fontos következménnyel járt ez utóbbi életében. A szászok – elenyésző kisebbségtől eltekintve – nem váltak gerébjük jobbágyává. A királyi privilégiumok a nép egésze számára biztosították a saját közigazgatás és igazságszolgáltatás jogát, mentesítettek a földesúri hatalom alá kerüléstől. A szász közösség (a „szász egyetem” – universitas saxonum) megmaradt szabad parasztok társadalmának, méghozzá olyan szabad parasztokénak, akik adójukat közösen fizetik az uralkodónak, katonai szolgálatukat pedig idestova pénzen fogadott zsoldosok táborba küldésével váltják meg.

Könnyű megérteni, hogy a szászok maguk sem akarták többé vezetőül elfogadni a nemessé váló gerébekeket, hiszen azoknak nem szabad szomszédokra, hanem jobbágygá tehető alattvalókra lett volna szükségük. A szétválással viszont a szász közösség válaszút elé került, vagy új irányító réteget teremt magának, vagy pedig elfogadja a kívülről ráerőszakolt vezetést, s ezzel kiszolgáltatja magát a feudális hatalomnak.

Erdély német telepesei ekkor kezdték igazán hasznukra fordítani, hogy mint a fejlettebb Nyugat gyermekei, kezdetől fogva magasabb technikai ismeretekkel rendelkeztek, mint a körülöttük élő, elmaradott népek. A szász paraszti háziipar termékeit szívesen vásárolták szerte a tartományban, ezen az alapon hamarosan kivált a földművesek közül az iparosok egyre szélesebb rétege. S ahol ipar van, ott a központi települések, a vásáros helyek várossá alakulnak. Sőt Szeben, Brassó, Beszterce, Medgyes, Segesvár, Szászváros, Szászsebes, Szászrégen és a többi nagyobb szász település lakói hamarosan fölismerték a kereskedelembe rejlő óriási haszonlehetőséget.

Eleinte csak a tartomány határain belül jártak céhekbe tömörült iparos polgártársaik áruival. A 15. századra pedig már virágzó távolsági kereskedelem is gazdagította a nagy kalmárfamíliákat. A szomszédos román fejedelemségekben, ahol az iparfejlődés, a városiasodás még szinte meg sem indult, hatalmas piacot talált a szász kézműipar minden terméke. Posztót és szöveteget, ruhát, lábbelit, fegyvert, szücsmunkákat, ékszereket és sok minden mást adtak el a határon túl. Cserébe főként nyersanyagokat: viaszt, nyersbőrt, élő állatot hoztak be városaikba. Szeben és Brassó már nagyon korán, Beszterce pedig 1523-ban szerzett árumegállító jogot magának: minden arra utazó kereskedő köteles volt az itteni piacon kirakni áruját, s csak azzal utazhatott tovább, amit a helyi lakosság vagy kalmárok nem vásároltak meg tőlük.

Ennek a jognak persze nem annyira a Moldvával, Havasalfölddel való árucserében volt jelentősége, hiszen az onnan behozott nyersanyagoknak Erdélynél jobb piaca nemigen volt. Sokkal nagyobb haszon származott abból, hogy a Levante útvonalai felől, Isztambulon, Szalonikin át iráni, arab szőnyeg, indiai fűszer, kínai selyem, arab bőrdíszmű és fegyver, keleti ékszer érkezett a Kárpátok hágóihoz.

Persze mindennek a változatos és drága keleti árucikknek csak egy része maradt a Királyhágón túl. A többivel most már jobbára maguk a szász kereskedők igyekeztek Budára vagy éppen Krakkóba, Bécsbe, Boroszlóba. Pénzt keveset hoztak vissza, sokkal inkább flandriai, kölni posztóárut, augsburgi vagy nürnbergi eredetű fegyvert, szerszámot, s hasonló, az erdélyinél lényegesen jobb minőségű holmik tömegét.

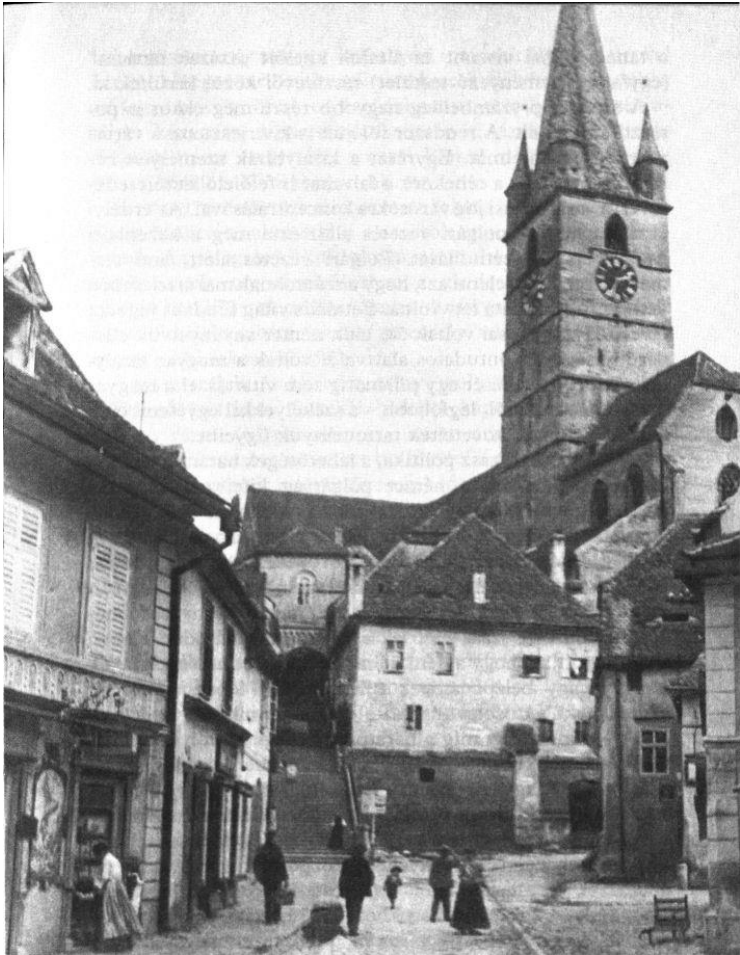
Természetesen e hosszú utakon nem csupán ők jártak-keltek áruikkal, hanem görög, magyarországi, olasz és német kalmárok is. A szászoknak azonban mindig jutott annyi hely a nap alatt, hogy elegendő hasznuk legyen. A 15. század második felében a nagy kereskedőfamíliák már elég erősek ahhoz, hogy a maguk kezébe kaparintsák a „szász egyetem”, vagy ahogyan 1437-től kezdve mind gyakrabban nevezik, a „szász

nemzet” vezetését. Hatalmuk, bár alkalmazkodott a feudális világhoz, sosem vesztette el eredendő, polgári színezetét.

A szász területeket „székekre” tagolták. A székek közigazgatási és jogi vezetője a királybíró volt: a 15. század végére a szászok kivívták, hogy valamennyi királybíró maguk választassák. Ennek a kiváltságnak nemcsak a kis helyi ügyek intézésében volt nagy jelentősége. A hagyomány a hajdani „anyaszék”, Szeben királybíráját tette meg a szász közösség legfőbb közigazgatási és jogi vezetőjének. A választási elv győzelme így a szászság önkormányzatának kiteljesedésére vezetett. Mivel pedig Szeben a legnagyobb kereskedővárosok közé tartozott, az csak természetes, hogy a nagy hatalmú királybíró minden esetben a gazdag kalmárfamiliák egyikéből került ki.

Még tovább erősítette a városi patrícius réteg uralmát egy másik, hasonló jellegű változás. Katonai, politikai ügyekben a korábbi századok folyamán a király által kinevezett főtisztviselő, a szász gróf (Sachsengraf) irányította az „universitas Saxonum” ügyeit. A 15. század végére – a szászok katonakodása egyszer s mindenkorra lekerült már a napirendről – a magyar uralkodók jobbnak látták a szász gróf hatalmát más alapokra helyezni. Erre a tisztre ezentúl Szeben város polgármesterét nevezték ki, azt az embert, aki az egész szász közösség gazdasági ügyeinek legfontosabb irányítója volt. Mivel pedig a polgármestert is választották (de csak egy évre, a királybírók egy életre kapták hivatalukat), s mivel e választásnál végképp a jelöltek társadalmi helyzete számított, e második országos fontosságú hivatal betöltése is a kereskedő-patrícius családok – Remserek, Hechtek, Altenbergerek, Prollok – kiváltsága lett.

Mire eljött a 16. század harmadik évtizede, Erdély német lakossága már kikristályosodott önkormányzati rendszerrel büszkélkedhetett. A szebeni királybíró és polgármester felelt a közösség egészének politikájáért, gazdasági ügyeiért, öngazgatásáért. Magukat az egyes városokat polgármesterek irányították, akiket a 12 főből álló tanács választott meg,

16. Nagyszeben – a főtemplom

a tanács tagjai viszont az általuk kijelölt „százak tanácsa” (egyfajta véleményező testület) résztvevői közül kerültek ki.

A szász nép számbelileg nagyobb része még ekkor is paraszti sorban élt. A rendszer följük is kiterjesztette a városi patríciusok hatalmát. Egyrészt a királybírók személyén keresztül, másrészt a céheknek a falvakat is felölelő kiszélesedésével, a vásártartási jog városokra koncentrálásával. Az erdélyi „szász nemzet” polgári vezetés alatt érte meg a középkori Magyarország széthullását. Polgári vezetés alatt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a szászoknak mai értelemben vett nemzeti tudata lett volna. Feudális világ feudális jogokat élvező kiváltságosai voltak ők, akik német anyanyelvük ellenére hűséges és öntudatos alattvalói voltak a magyar királynak. Erdély vezetését egy pillanatig sem vitatták el a magyar uralkodó osztálytól, legföljebb – a székelyekkel egyetemben – beleszólási jogot követeltek tartományuk ügyeibe.

Az 1526 utáni szász politika, a lehetőségek határáig elmenő Habsburg-pártiság, a német polgárság kifejezett magyarellenessége mégsem valami váratlan vadhajtás a közösség gondolkodásában. A kezdettől létező életmódbeli különbség a városiasodással végképp választóvonalat húzott a szászok és szomszédaik közé. Az idegenekkel szembeni, a középkorban elég általános ellenérzés a magyar és román környezet lenézésévé fajult. A szász városok a 15. század második felében már megtiltják, hogy a nem németek letelepedhessenek falaik között, vagy beléphessenek céheikbe. 1474-ben a szebeni tanács a külvárosban marasztalja a dominikánus szerzeteseket – mindaddig, míg a barátok többsége nem lesz német.

Az elzárkózásnak konkrét oka volt. Ebben az időszakban már szerte Magyarországon megindult az élelmesebb falusi mesteremberek beköltözése a vásártartó helyekre. Erdély városi jellegű településeinek kapuján is egyre gyakrabban kopogtattak ilyen jövevények. A központi helyen fekvő, de a szászok törzsterületeitől távol eső Kolozsvár elsősorban ezen a réven jutott új lakosokhoz, s a 16. század elejére a korábban német többségű város már erősen elmagyarosodott.

Így a jórészt már magyar kolozsvári iparosok látták el áruval Erdély középső területeit, az itteni kereskedők vették kezükbe a Magyarország többi részével folytatott kereskedelem tekintélyes hányadát. A város népessége a 15. század végén már meghaladta az ötezer főt, s ezzel Brassó mögött a második helyre került a Királyhágón túl.

Komoly versenytárs jelentkezett tehát, éspedig az életnek olyan területén, ahol eddig a szászok egyedül tevékenykedhettek. Az „idegenek” kitiltása, távol tartása egyszerűen védekezés, amely ugyan elsősorban a gazdasági konkurrencia „házon belüli” letelepedését akarja akadályozni, de lényegénél fogva elmélyíti a határvonalat az erdélyi németiség és a tartomány többi lakosa között.

Egyszerre jele és következménye volt az elzárkózásnak a kereskedő-patrícius famíliák rokoni kapcsolatainak alakulása. A városi (tulajdonképpen „szász nemzeti”) vezető rétegbe kétféle ember juthatott be. Egyfelől néhány nagyra becsült céh mesterei: aranyművesek, szücsök, szabók. Másfelől kívülről betelepülő német kereskedők, akiknek egy része a magyarországi városokból, például Budáról érkezett, más része pedig egyenesen Németországból, főként Nürnbergből származott.

Politikai tartalma sokáig nem volt ennek az ébredező nemzeti önérzetnek. Csak közvetlenül Mohács előtt, Mária királyné udvarában nevelődnek ki az első erdélyi illetőségű német udvaroncok – az 1527–35 közötti ellenállás két kulcsfigurája: Markus Pemflinger és Georg Reicherstorffer már éppen közülük emelkedik föl.

S ahogyan a német beavatkozással összekapcsolt magyar beháború egyszerre politikai értéket adott a szász nemzet német öntudatának, úgy lett a Habsburg-udvarral s a távoli német városokkal fenntartott kapcsolat a szellemi megújulás egyik összetevője is.

Mária királyné udvara nemcsak humanista központ volt, ahol például Reicherstorffer megszerethette az írás mesteriségét. (Ő a szerzője Erdély egyik legkorábbi földrajzi leírá-

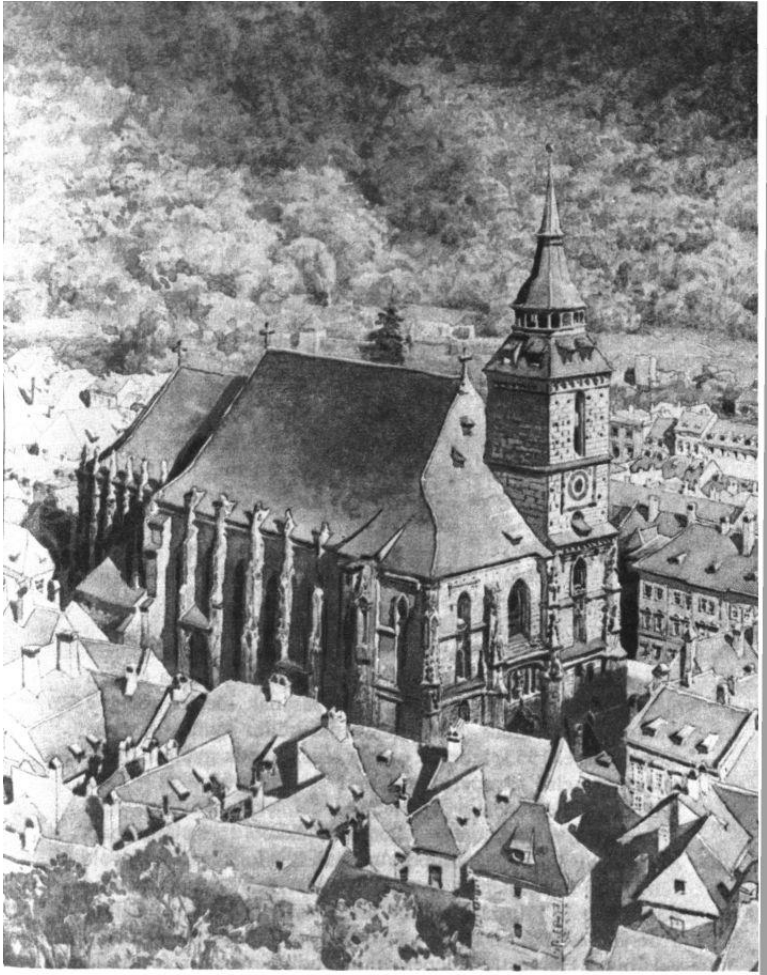
sának.) Itt találtak először magas pártfogóra a lutheri hit-újítás magyarországi terjesztői: a kassai Henckel János, a Némethonból jött Johannes Kresling és még sokan mások.

Német eredetű tanok, német tanítványok közvetítik őket, pontosan ez volt az oka, hogy a magyar nemesség kezdetben erős idegenkedéssel fogadta az új hitelveket. Német eredetű tanok, német tanítványok közvetítik őket: a magyarországi német polgárság nyitott szívvel hallgatta, s egyre inkább elfogadta, amit a lelkes prédikátorok mondtak. Sopron, Besztercebánya, Bártfa és más felvidéki városok után már 1522–23-ban nyoma van Luther első erdélyi szász követőinek. A nagy országszakadás után nem sokkal pedig már igazi apostola támadt az új tanoknak Erdélyben. Johannes Honterus, Brassó városának Bécsben, Krakkóban, Bázelen tanult polgára volt ez, aki 1532-ben tért vissza szülővárosába, magával hozva a wittenbergi reformátor svájci követőinek szellemét.

Honterus 1538—39-ben nyomdát nyit (Erdélyben a másodikat, az első 1529-től, szintén szász földön, Szebenben működött), és sorra adja ki nagy érdeklődéssel olvasott hit-tudományi munkáit. Arról írt, csak egyedül a hit által („sola fide”), csak úgy lehet a mennyek országába bejutni, ha mélyen és teljesen hiszünk a megváltónak, Jézusnak a keresztfán értünk hozott áldozatában. Éppen ezért az ember és az Isten közé nem kell a papok közvetítését, gyónást, bűntöt, zarándoklatot állítani – a szentírásból mindenki megtanulhatja, ami az üdvösséghez szükséges. A pap szerepe a tanítás, amihez nemcsak a bibliát kell mindenkinek anyanyelvére fordítani, hanem magát az istentiszteletet sem latinul, hanem a gyülekezet nyelvén kell megtartani.

Ami nincs a bibliában, azt egyöntetűen el kell vetni. A keresztény liturgia szerint a misén elfogyasztott szentelt ostya és szentelt bor Krisztus testévé és vérévé változik. A boráldozatot eddig csak a pap vehette magához – ezentúl a hívők mindegyike „két szín alatt” áldoz. A szentírás nem beszél a papi nötlenségről, a szerzetesrendekről és a szentek tiszte-

17. Brassó – a „fekete templom”

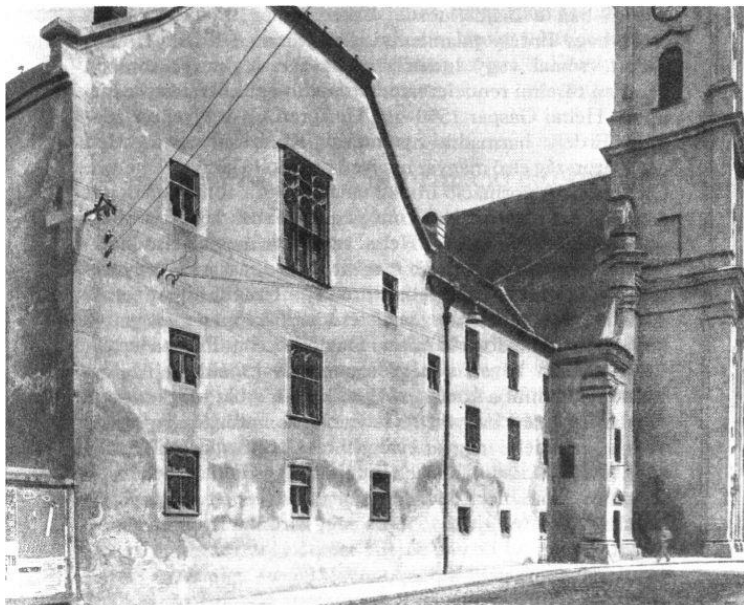
letéről – Luther, s nyomában Honterus, mindezt kiiktatandónak ítélte a keresztény vallás gyakorlatából.

A Szapolyai-kormányzat, majd Fráter György nem örült különösebben, hogy az eddig is nyakas szász polgárság nagy lelkesedéssel fogadta az anyanyelvén szóló, nemzeti tudatát fokozó új tanokat. A Buda vesztét követő zűrzavarban azonban még a hit dolgában makacsabb György barát sem ingerelhetette maga ellen Brassó, Szeben patrícusait. 1542–43-ban Brassó városában Honterus már formulákba önti az új egyház alaptételeit. Egész Magyarországon ez az első kísérlet a reformáció szervezeti kereteinek rögzítésére. 1542 októberében mondták az utolsó, még katolikus rítus szerinti misét Brassóban. 1543-ban a gyulafehérvári országgyűlés bántódás nélkül hazaengedi az „eretnekség” vádjával maga elé idézett odaváló prédikátorokat.

1544. április 22-én Honterus lett Brassó plébánosa, s még ez évben átszervezte a városi iskolát, majd megalapította a könyvtárat – természetesen mindkettőt a reformáció szolgálatában.

A gazdag kereskedőváros példája hamar magával ragadta a többi szász települést is. Hogy a több helyen is jelentkező dogmatikai nézeteltéréseknek elejét vegyék, 1545. november 28-án a szebeni gyűlésen a „szász egyetem” egységes határozatot hozott az „evangélikus” vallás tanainak elfogadásáról. Fráter György meggyilkolása után, a támogatásukra erősen rászoruló Habsburg-hívek kormányzásának idején pedig a szászok kihasználták az alkalmat saját külön egyházuk megszervezésére. 1553. február 6-án a szász papok gyűlése megválasztotta első „szuperintendensét” – azaz püspökét – Paul Wiener személyében.

Szellemi nyugtalanság jellemezte akkor egész Európát. Az erdélyi német népcsoport vallási állásfoglalása sem volt s nem is maradhatott elszigetelt jelenség. Luther tanai a Királyhágón túli társadalom más részeinél is megtalálták a behatolási pontokat. A vegyes lakosságú városokban alig valamivel Honterus fellépése után indult meg a reformáció

18. Kolozsvár – a ferencesek kolostora

tömeges elterjedése. Kolozsvárott 1544-ben a szászból magyarrá váló Heltai Gáspár (eredeti nevén Caspar Helth) lett a plébános. Heltai egy évvel megválasztása után megnősült, s lelkes tevékenységével hamarosan a város nagy részét a megújított hit követőjévé tette. Tordán, Désen az 1540-es évek végétől jelzik az első protestáns szellemű papok hivatalba lépését.

1548-ban a májusi tordai országgyűlés törvényt hozott arról, hogy Erdély valamennyi lakosát meg kell hagyni elfogadott (római vagy lutheri) vallásában. A maga korában páratlan türelmi rendelet nyomán újabb lendületet kap a hitújítás. Heltai Gáspár 1550-ben Hoffgreff Györggyel megalapítja Erdély harmadik nyomdáját Kolozsvárott, a keleti Magyarország első magyar nyelven publikáló könyvműhelyét. Ők ketten a reformáció irodalmának egy sor fontos alkotását adják közre, túlnyomórészt magyarul, többek között a biblia majdnem teljes szövegét; Heltai szervezte meg az első kísérletet a szentírás egészének magyarra fordítására. Környezetében egyre több fiatal, lelkes prédikátor tűnik föl, közöttük egy hozzá hasonlóan szász születésű, de főképpen a magyarok között munkálkodó prédikátor: Dávid Ferenc (Franz Hertel).

Nemsokára követi a nagy szomszédvár példáját Marosvásárhely, s mint a következőkben látni fogjuk, megkezdődik az áttérés néhány nagybirtok falvaiban is. Felbuzdulva a szász példán, az erdélyi magyar evangélikusok is megkísérik önálló egyház szervezését. Első elöljárójuk, egy Tamás nevű volt szerzetes, talán már 1554 végén hivatalba lépett. A tényleges munka azonban csak az 1556-os nagy fordulat nyomán következett: amikor is Dávid Ferenc személyében ragyogó képesű embert ültettek a püspöki székbe.

Mégis, bármilyen látványos e magyar reformációs hullám, a szászokéhoz képest minden téren több éves késésben van, s ami még fontosabb, korántsem érintette az erdélyi magyarság egészét. A falvak és a kisebb városkák jó részében még fennmaradt a régi hit. Magában Kolozsvárott is egészen 1556-ig tartották magukat a ferences és domonkos barátok, s még az ő végleges kiűzetésük után is sok katolikus élt a városban. Dávid Ferenc lutheránus egyháza semmiképpen sem nevezhető az erdélyi magyar nemzet egyházának.

Az itt fölismerhető lényeges különbség adja meg Honterus és követői munkásságának legfőbb történeti jelentőségét. A „nemzet” egészére kiterjedő, önmagának szervezeti önállóságot szerzett szász egyház egy sajátos közösségtudat, a korai

nemzeti érzés kialakításának legfontosabb állomása. S ez a közösségtudat érthetően ragaszkodik, amíg lehet, a német dinasztiaéhoz: a szász ellenállás 1556-ig az önálló Erdély egyik súlyos tehertételének bizonyult.

A mezővárosok és a reformáció elterjedése a Tiszántúlon

A 15. század végére kialakuló össz-európai kereskedelem révén nemcsak Erdély szász és magyar városai kerültek közvetlen kapcsolatba a nagy európai munkamegosztással. Magyarország, mint már volt róla szó, elsősorban szarvasmarhát és bort exportált. A legnagyobb lehetőségek tehát az állattenyésztésre és a szőlőgazdaságokra vártak. A folyton növekvő kereslet pedig összetalálkozott a magyar jobbágyság életének egyik legfontosabb változásával.

A feudális korszak lassú, de reális technikai fejlődése lehetővé tette, hogy a jobbágyság többet termeljen, mint amennyire önmaga ellátására és urai eltartására szüksége volt. Az uralkodó osztály pedig a 15. században fokozatosan igyekezett az eddigi természetbeni szolgáltatások helyett minél több pénzt beszédni parasztjaitól. A földművest a lehetőség és a szükség egyaránt arra kényszerítette, vigye piacra termékei egy részét, tanuljon meg bánni áruval és pénzzel.

Az árugazdálkodásra való áttérés egyre gyorsuló differenciálódást indított el a jobbágyságon belül. Az ügyesebbek vagy szerencsésebbek megszédtek magukat, az alulmaradók pedig eladósodtak, s végül kénytelenek voltak földadni az önálló gazdálkodást. Saját telek helyett mások földjét művelték fizetett zsellérként.

Az eddig inkább csak kiegészítő tevékenységként létező falusi kézműipar is önálló életre kel a növekvő mennyiségi (és részben minőségi) igények hatására. A vásártartási joggal rendelkező települések mágnesként vonzották magukhoz a

környék lakosságát, hiszen piacot kereső nagygazda és iparos, munka után járó szegényember egyaránt könnyebben találta meg bennük a boldogulását. Megszületik egy új, sajátos magyar településtípus, a mezőváros (latin nevén oppidum). Lakói ugyan jogilag jobbágyok, akik földesuruknak szolgáltatásokkal tartoznak, s az úriszék hatalma sem szűnik meg fölöttük, de jórészt pénzre váltott terheik elosztását s belső ügyeiket saját választott vezetőik intézték, gazdasági mozgá szabadságukat pedig maga a földesúr óvja leginkább, hisz gazdagodásukkal az ő bevételei is gyarapodnak.

Ezek a mezőgazdasági települések válaszolhattak legkönnyebben a Nyugat felől jelentkező igényre, a mezőgazdasági termékek keresletére. Gyorsan fölvirágzó oppidumok (Gönc, Tarcal, Mád, Tállya, Liszka) indították útjára a Lengyelországba szánt hegyaljai bor jó részét. A széles mezőjű alföldi mezővárosok sokasága óriásira növelte gulyáit, a parasztpolgárok (a cívisek) most már nemcsak a helyi piac, hanem a nyugati városok kereskedelmébe is beletanultak. A 15. század végére a magyar árukivitel talán legjövödelmezőbb üzletében elsősorban az oppidumok által fölnevelt marhákat hajtották át a nyugati vámsorompókon. Sokszor még a kereskedő maga is cívis tőzsér volt.

A jobbágyság bekapcsolódása az európai jelentőségű mezőgazdasági áruforgalomba egyedülálló jelenség, egész Kelet-Európában nem találjuk párját. A térség államaiban a nemesség nemcsak hogy megőrizte a társadalmon belüli kiváltságos helyzetét, hanem a maga hasznára fordította a mezőgazdasági termékek iránti óriási keresletet is. A kivitelre kerülő lengyel gabonát a tömegtermelésre átálló nemesi gazdaságok szállítják. Megkezdődik a jobbágytelkek kisajátítása, az így létrehozott, saját kezelésű nemesi földek (majorságok vagy allódiumok) óriási munkaerőigényét a robot mérhetetlen megnövelésével biztosítják. Az eredmény: a nemesség új erőre kap, évszázadokra stabilizálja uralmát – azt az uralmat, mely az úr–jobbágy viszonyon, a gazdaságon kívüli kényszeren alapult. Ez a társadalmi fejlődés kelet-európai útja, voltaképp-

pen évszázados egy helyben topogás, melyet csak a 19. században sikerül majd megszüntetni.

Magyarországon viszont a mezővárosok gazdasági megerősödése fölillantotta a reményt: a nemesi árutermelés helyett mintha egyfajta jobbágyi árutermelés látszana kibontakozni. A szőlőgazdálkodás és a marhatenyésztés néhány kísérő jelensége kifejezetten a feudális földtulajdon bomlásának Nyugaton megismert tünetére emlékeztet. Az elszegényedő jobbágyok pusztán maradt telkeit a cívisek nagy arányokban bérbé vették. A bérlet után pedig nem kellett feudális járadékot adni a földesúrnak.

Igaz, a 15–16. század fordulójától valamit nehezedett a mezővárosok helyzete. Az ilyeneket nem birtokló kisnemesség igencsak zokon vette, hogy jobbágyai tömegesen költöznek be a főurak oppidumaiba. Ellenakciókat kezdett, törvényekkel igyekezett csökkenteni a mezővárosok vonzerejét, azzal például, hogy minden jobbágy számára kötelezővé akarta tenni a természetben lerovandó kilencedet. Igyekezett megszüntetni a jobbágyok szabad költözését biztosító ősi hagyományt. Az így létrejött feszültségnek sok köze volt az 1514. évi parasztháború kirobbanásához, s az akkor hozott megtorló törvények látszólag diadalra is segítették a nemesek törekvéseit.

A valóság azonban nem sokat törődött a nevezetes törvényekkel. A mezővárosok rövid idő alatt kiheverték 1514-et, s ha a török háborúban nem pusztultak el, még 1526 után is gyarapodtak, gazdagodtak. A maga helyén már szó került arra a különös kísérletre, mikor a Dózsát leverő Szapolyai János az alföldi cívisvárosoknál keresett anyagi bázist uralmához. Ez bármennyire kényszerlépés volt, a mezővárosok változatlan fontosságát mindennél jobban kiemeli.

Az 1541–43-as harcok idején kijegecesedő új határok azonban mélyen belehasítottak a legvirágzóbb oppidumokkal büszkélkedő Alföld testébe. A délvidéki központok: Kamonc, Kevi, Szeged, Szerémújlak és szomszédaik megsemmisültek, vagy török uralom alá jutottak. A Hegyalja szőlővidékeit némi ingadozás után a Habsburg-ország rész kebelezte magába.

A jövődő Erdélyországnak csak a Temesköz északi felén és a Tiszántúlon épült mezővárosok maradtak.

Igaz, ezek között akadt néhány igencsak gazdag település: a püspöki város Csanád, a János király által szabad királyi várossá emelt Lippa, a sok földesúr által áhított Gyula, Simánd, Békés, Debrecen, a Szamos-vidék középpontjává nőtt Szatmár és így tovább.

Azt sem lehet állítani, hogy az ismétlődő háborúk különösebben megviselték volna az Erdélyhez sodródott mezővárosokat. A gyulai uradalom életéről igen részletes adatok maradtak ránk. Az ide tartozó három mezőváros – Gyula, Simánd és Békés – a század közepéig vitathatatlanul virágzott. Jobbgyaik minden különösebb nehézség nélkül fizették ki a földesúrnak az évente közel három aranyforintnyi adót (taksát). A robotterhek jóval alatta maradtak az 1514. évi törvény által előírt heti egy napnak, a terménykilencedet változatlanul pénzben számították. A cívisek legjövödelmezőbb tevékenysége az állattartás volt: míg a kilencedre átlag 1200 forint bevételt becsült az uradalom kormányzója, a marha- és lótenyésztés hasznát 3000 forintra tette. Gyakoriak voltak a marhavásárok, s a gyulaiak még Buda és Szeged eleste után is élénk kereskedelmet folytattak a Nyugattal. A pozsonyi harmincadkönyvekben sok gyulai illetőségű (ökörrrel kereskedő) tőzsér nevét jegyezték föl. Az iparüzés sem volt megvetendő. Gyulán a lakosság 28, Békésen 27, Simándon egyenesen 37 százaléka foglalkozott valamilyen mesterséggel.

A parasztpolgárok apránként tudatára ébredtek lehetőségeiknek, s a belháborúk zivatarában önállóan próbáltak nagyobb biztonságot teremteni önmaguk számára. Adatok árulkodnak róla, hogy például mikor az uradalmat 1530-ban Czibak Imre elhódította György brandenburgi örgróftól, a gyulaiak aktív szerepet játszottak a vár föladásában. Nem mintha az örgróf rossz földesuruk lett volna (semmi jel nem mutat arra, hogy a szokásosnál nagyobb terheket rótt volna jobbágyaira), csakhogy Ferdinánd-párti létére végképp kiszorult az országból, s nem volt képes megvédeni birtokait

a Szapolyai-hívek támadásai ellen. A békességhez vezető egyetlen utat így az ellenállás mielőbbi beszüntetése biztosította.

Noha ilyen konkrét adatokkal nem lehet bemutatni, még látványosabb volt Debrecen fejlődése. A cívisvárost a földesúr személyének folytonos változása (Szapolyaiak, Łaski, Gritti, enyingi Törökök) nem nagyon zavarta gazdagodásában. Itt is főleg a szarvasmarha volt az alap, a Hortobágyon és környékén ekkor növekedett hatalmasra a gulyák sokasága. Kézműipar, kereskedelem szintén virágzott, ez utóbbit természetesen elsősorban a tőzsérek alapozták meg. Kapcsolataik elérték Krakkót, Bécset, Brünnt, Boroszlót. Vagyon helyzetükről, gazdagságukról az az eset árulkodik, mikor a kegyvesztett Hieronym Łaski, az ország elhagyása előtt, mintegy búcsúzóul, törbe csalta Debrecen magisztrátusát. A váltságdíj, amit kiszarolt értük, 8000 forintra rúgott.

A nagy tiszántúli parasztmetropolisok lakóit, mint velük egy időben az erdélyi polgárságot, szintén megérintette az új idők szele. Öntudatra ébredésük a magyar társadalom életének egyik legjelentősebb változását jelképezi. A 16. század derekán a reformáció hullámverése behatolt a nagy cívisvárosokba, egyszerre adva hatalmas lökést az anyanyelvű kultúra éledésének s a jobbágyság (legalábbis a parasztpolgárság) rég esedékes bekapcsolódásának a magyar társadalom szellemi életébe.

A reformáció első, lutheri irányzata, amelyik Honterus névjegye alatt oly gyorsan meghódította az erdélyi szász városokat, a tiszántúli oppidumokban is gyökeret eresztett, és létrehozta a magyar nyelvű irodalom első nagy nemzedékét: a hitviták a magyar próza, a zsoldártfordítások a magyar költészet alapköveit rakták le.

Az 1530-as évek végére azok a gazdag mezővárosok, melyek korábban Krakkóba, Bécsbe, Bolognába küldték tanulni fiaikat (Debrecen, Mezőtúr, Nagykőrös, Nagykároly, Nagykálló, Gönc, Szeged, Batiz stb.) már Wittenbergbe, a lutheranizmus fellegrárába járatják őket egyetemre. Igaz, itt a reformátor

papokat nem védték a szászok kiváltságai. Dévai Bíró Mátyást, az első magyar lutheránus igehirdetők egyikét 1531-ben, mikor Kassán működött, Ferdinánd király fogatta el, pár év múlva, mikor Pesten próbálkozott, Szapolyai János vetette börtönbe.

Az eredendő behatolás néhány főúri udvartartáson keresztül ment végbe. Ozorai Imre, a Tolnából menekült és Kolozsvárt is megfordult pap a Drágffyak és az ugocsai Perényiek szolgálatában élt, onnan hirdethette, hogy a latin nyelvű istentisztelet arra való, „hogy a kösség semmit benne értsen”, hogy a böjt, a misehallgatás, a jó cselekedetek hasznosak ugyan, de nem juttatnak el a bűnbocsánathoz és így tovább.

Főúri oltalmazóknál kötött ki maga Dévai is, előbb Nádasdy Tamásnál Sárvárott, majd Perényi Péternél, végül élete végén Drágffy Gáspárnál és az enyingi Török családnál. Ha igaz, ez utóbbiak jóvoltából debreceni papként halt meg, talán 1545-ben.

Egyáltalában, a Perényi–Drágffy rokonság Abaujtól Közép-Szolnokig terjedő befolyásának árnyékában a protestáns prédikátorok és énekszerzők legjobbjai találtak menedéket és támaszt, Gálszécsi Jánostól Batizi Andrásón át Szkhárosi Horvát Andrásig. Ezeknek az embereknek néhány nagyon érdekes közös vonás egyesíti sorsát. Sokan voltak közülük eredetileg ferences (obszerváns) szerzetesek. (Szkhárosin és Ozorain kívül Sztárai Mihály, aki később a hódoltság reformátora lett; meg Benczédi Székely István, a bibliafordító Károlyi Gáspár jóvendőbeli prédikátortársa.) E rend tagjai igen közel álltak a mezővárosi parasztsághoz, s egyesek közülük 1514-ben a felkelés eszmei irányítói voltak.

Az oppidumokhoz fűződik a másik jellegzetesség is. Valamennyi Perényi-pártfogolt előbb vagy utóbb mezővárosi pap vagy tanító lett. Gálszécsi 1540 körül éppen Gyulán fejezte be pályafutását: Szkhárosi Tállyán élt az 1540-es években; Batizi Szikszón, Sátoraljaújhelyen s végül Tokajban működik; Székely István Szikszóról Liskán át végül Göncön állapodik meg.

A Drágffyoknak, közelebbről Drágffy Gáspár özvegyének, Báthori Annának védőszárnyai alatt született meg az erdélyi százszázévi utáni második magyarországi lutheránus hitvallás. 1555. szeptember 20-án Erdőd mezővárosban gyűltek össze Szilágy, Szatmár, Ugocsa és Szabolcs protestánsok, lelkesek, 12 cikkelyben foglalva össze vallási nézeteiket.

De nemcsak a volt ferencesek és a Perényi–Drágffy pártfogoltak találtak lelkes hallgatóságot a tehetős cívisvárosokban. Szegedi Kis István a Pathócsiak védelme alatt telepedett meg a reformációtól már 1540 körül érintett Mezőtúron. A környező vidéken Gyula, Békés is a lutheranizmus fellegvárai ebben az időben, s azok is maradtak. Az 1552-ben elhunyt Pathócsi Ferenc utódai Gyula várában – Horváth Ferenc és Mágócsy Gáspár királyi kapitányok – tovább segítették a hitújítást.

Még ennél is jelentősebb szervezkedés folyt Petrovics Péter „saját tartományában”, a Temesközben. 1549-ben és 1550-ben Torony mezővárosban ismételt zsinatot tartottak Arad, Makó, Temesvár és Szeged (!) reformált hitű papjai. Itt kezdte pályáját Szegedi Kis István, s a zsinatok még püspököt (szuperintendenst) is választottak, s külön cikkelyeket alkottak a papok életének szabályozásáról, a követendő hitelvekről. (Az első magyar lutheránus püspököt egyébként – jellemző módon – Gönczi Máténak hívták.)

Ezek után az már egyáltalában nem meglepő, hogy a hitújítás ezen apostolainak sokféleképpen (biblia- és más liturgikus fordításokban, énekekben, vitairatokban stb.) tolmácsolott gondolatai igencsak közel állnak a paraszti világ gondolataihoz. A közelebbről nem ismert, de hangsúlyozottan Szapolyai-párti Farkas András – társaihoz hasonlóan – szívesen hasonlítja az Antikrisztushoz a hatalmasokat.

Az úr–szolga viszonyba való hagyományos beletörődéssel párhuzamosan mindig is létező gyűlölet, a szegények, a jogtalanok haragja a nagyok ellen most az országot sújtó háborúk, a „pogány” török hódítás, az új szenvedések miatt is erősödött. Már a mohácsi csata után is terjedt a gondolat,

hogy a katasztróféért a tehetetlen és önző urakat terheli a felelősség. Idegenben tanult, művelt diákok és egyháziak adták tovább e vádat — s az persze igen hamar találkozott a reformációnak a régi világ elleni megvetésével. Isten ostora azért sújtott Magyarországra, mert gőgös urai — főképpen a papok — elrugaszkodtak az igaz kereszténységtől, hirdette Szkhárosi, énekelte Sztárai.

Az új elveket hirdetőknél mindez eleve népszerűséget biztosított. A főúri támogatás, noha időnként az állam föllépése miatt meg-megingott, lehetővé tette, hogy tanait viszonylag szabadon terjesszék. Az 1540-es évek végére így a mezővárosok jelentős része lutheránussá lett, s közéjük sorolhatunk több, Erdély határain belülre került oppidumot is. Debrecen már ekkor a legfontosabb központnak számított, 1551-től protestáns iskolája működik: a rövidesen országos kultúrközponttá növvő híres kollégium.

De a reformáció második, svájci eredetű hulláma már az ajtón kopogtatott. Országszerte jelentkeztek követői. A Dunántúlon Huszár Gál tért el először Luther igéitől, a Sárospatak (a Perényiek fészke, szintén protestáns iskolaváros) körül kialakuló felső-tiszai részeken Károlyi Gáspár, a török hódoltságban Szegedi Kis István. De legelőbb mégis a Tiszántúlon, Debrecen környékén virágzott föl Kálvin eszméinek fácskája.

Dévai Bíró Mátyás élete utolsó, ide kötődő szakaszában, néhány kisebb jelentőségű teológiai kérdésben már eltért a wittenbergi mester igéitől. Pár évvel halála után pedig, 1551-ben, az akkori debreceni plébánost (ekkor még nem tettek hivatalosan különbséget a felekezetek papjainak elnevezésében), Kálmáncsehi Sánta Mártont a tiszántúli lutheránus lelkészek ladányi zsinata eretnekséggel vádolta. Kálmáncsehi Ung megyébe menekült, ahol Petrovics Péter fogadta védelmébe. Az a Petrovics, akinek 1551-ben oly nehezen elhagyott temesi tartományában szervezték meg, mint láttuk, az első magyar protestáns egyházat.

A protektor távozása tönkretette a toronyi zsinatok ered-

ményét. Az új temesi kapitány, Losonczi István szembe fordult a hitújítással. A szuperintendencia szervezete megrendült, az 1552-es török hadjárat és hódítás pedig maradékait is eltüntette.

Petrovics ekkoriban már tudatosan készülődött a visszatérésre, Kálmáncsehi jelentkezése kapóra jött terveihez. Eléggé nyilvánvaló, hogy a lutheránus ígéhirdetőkkel fenn tartott jó viszonya is politikai töltetű érzelmekre vezethető vissza. A Temesköz evangélikusai szilárd támaszául szolgálhattak a haláláig makacs katolikus Fráter György törekvéseivel szemben. A tartomány elveszett, sőt az erdélyi lutheránusok simán behódoltak Ferdinánd királynak. Új szellemi fegyver kellett tehát – az előzőtt debreceni prédikátor pedig éppen azt kínálta föl a nagyúrnak. Kegyesen fogadták, engedélyezték, hogy folytathassa a Tiszántúlon félbehagyott lelkipásztorkodást.

1552. december elején Beregszászon a környékbeli papság először fogadott el Magyarországon nyíltan helvét (azaz Zwingli és Kálvin szemléletét tükröző) hitelveket. Elvetette a misét, kitiltotta a templomokból az oltárt, a képeket és a szobrokat. Az áldozati kenyérben és borban Krisztus teste és vére már csak „lelkileg” van jelen, azaz az átváltozás csodája kirekesztődik a hitből. Az új irányzat lényeges eleme volt még, hogy a lélek sorsát eleve elrendeltnek tekintette, végpontjáig fejlesztve ezzel Luthernek a böjtölést, zarándoklatot, fogadalmat, alamizsnálkodást értelmetlen cselekedetté degradáló nézeteit. (Ez a nevezetes „predestináció” tétel.)

Az 1556-os fordulatkor azután Kálmáncsehi diadallal tért vissza Debrecenbe. Petrovics támogatásával hamarosan meg is alapította az akkor még „sacramentariusnak” nevezett felekezet egész Tiszántúltra kiterjedő szervezetét, melynek ő maga lett az első püspöke. A mezővárosok készséggel befogadták az új hitelveket: azok nemcsak megőrizték a reformáció kezdeti plebejus színezetét, hanem puritánságukkal minden eddiginél közelebb álltak a civisek egyszerűbb életmódjához, gyakorlatiasabb gondolkodásához.

Mindent összevetve: az Erdély fennhatósága alá került oppidumok parasztpolgárai gazdasági és szellemi téren egyaránt nagy aktivitásról, ifjonti energiáról tettek tanúságot. Mégis, jövőjük korántsem tűnt annyira biztosnak – talán éppen ezért is bizonyultak olyan fogékonyak a folytonos szellemi forrongásban. Egyrészt az új államalakulatnak csak kis töredékén virágoztak. Másrészt a fejedelemség egyéb területein a jobbágyság élete meg sem közelítette azt a szintet, amely a szabadabb gazdálkodáson alapuló, ígéretes mezővárosi fejlődés megindításához szükséges lett volna.

Az erdélyi jobbágyság – A románok

A 16. századra az Erdély határain belül élő lakosság túlnyomó többsége a szó klasszikus értelmében vett jobbággyá vált. A földműveseknek csak két olyan, jól körülírható csoportja maradt fenn, amely önmagát szabadnak mondhatta: a már tárgyalt szász falvak parasztsága és a később említésre kerülő székelység.

Az erdélyi jobbágyság, mint a középkori Magyarország többi jobbágya, földesurának cenzust fizetett, ajándékokat adott, kilencedet rótt le, robotolt, bíróságra tartozó pereit az úriszékkal intéztette és így tovább. De ezen az általános képen belül a legkülönbözőbb helyi sajátságok, szokások éltek tovább. Ha közelebről megvizsgáljuk egy-egy uradalom, falu életét, hamar föl kell ismernünk: szinte nincs két olyan település Erdély és a Részek területén, amelyeknek terhei azonosak lennének.

A cenzust például mindenütt az egész falvakra osztották ki, s azután a bíró szabta meg, ki mennyit fizet. A kulcs, ami szerint a kivetés megtörtént, igencsak sokféle. A legelterjedtebb változat a jobbágytelket tekintette alapnak. Gyakran az igazökrök számát mérték föl, megint másutt a „nyílföld”, a falu határából kinek-kinek többnyire gazdasági erejéhez mérten kisorsolt földterület nagyságát figyelték. Jellemző,

hogy a telek utáni és az állatállomány szerinti cenzuskivetés egymás mellett élt Bihar, Szatmár és Szilágy több területén.

Egyes helyeken a szokásos cenzus mellett még más, a földesúrnak szóló egyenes adót is szedtek. A gyalui uradalom falvaiban „zsinatadó”, vagy „ostoradó” néven pénzt és vágómarhát követeltek, a somlyói domíniumban pedig az ispánok fizetésére „fertonpénzt” szedtetett be a földesúr. Kővár vidékén „akopénzt”, vagy „kertadó” kellett fizetni (ez az ako nem azonos az űrmértékkel!)

A gyalui ostoradó természetbeni szolgáltatás jellege önmagában nem változtatott azon, hogy a cenzus kifejezetten pénzbeli teher volt és maradt. A kifizetésre kerülő összegek természetesen szintén területenként, olykor falvanként változtak – közös vonásnak egyedül azt tekinthetjük, hogy az 1514. évi törvényben előírt jobbágy-családfőkénti egy forintot gyakorlatilag sehol sem vezették be, a terhek ennél sokkalta könnyebbek maradtak.

Ugyancsak nagyon sokrétű szolgáltatásforma a különböző terményszolgáltatások (munera) rendszere. Gabonát (zabot mindenütt, de helyenként búzát is), baromfit, disznót, juhot, tojást, mézet, zöldséget, gyümölcsöt, tűzifát kellett megint csak helyenként változó módon és mennyiségben beadni. E helyi szokásoknál sokkal kötöttebb szolgáltatások a terménykilenced és a terménytized megkövetelése.

A földesúri kilenced beszedését az 1514. évi törvények Magyarországon kötelezővé tették, s ezt a rendelkezést 1549-ben az erdélyi országgyűlés is megerősítette. A gyakorlati végrehajtás azonban ezúttal is elmaradt. Néhány magyar faluban – különösen a Báthori-uradalmakban: Csehiben, Kővárton, Somlyón – ugyan találkozhatunk bor- és gabonakilenceddel (ami csak névleg kilenced, a valóságban ennél kisebb része a termésnek), másutt azonban híre sem igen ismeretes.

A dézsma, az egyháznak fizetett tized viszont rég meggyökeresedett, s így ugyanolyan általános, mint a cenzus. A magyar és szász falvak egyaránt kötelezve voltak rá – az ortodox

románok természetesen ezúttal kivételt képeztek. Gabona, gyümölcs, bor és a sertésállomány után is járt, viszont a katolikus hierarchia gyöngülésével, sőt a katolicizmus háttérbe szorulásával a haszonélvezők kiléte megváltozott.

A tizedet eredetileg egynegyed részben a helyi papság, háromnegyed részben a megyéspüspök kapta. Mivel Gyulafehérvárott sokáig üres volt a püspöki szék, Fráter György az állami bevételek közé iktatta a püspöki jövedelmeket. A váradi püspökség tizedeit meg saját személye révén vitte kincstárába. Halála után, Bornemissza Pál rövid erdélyi püspöksége idején még visszaállt az eredeti állapot, de az 1556-os fordulattal végleg a fiskus tette rá a kezét a dézsmára, illetve annak püspöki háromnegyedére.

Ezek a változások alig érintették magukat a jobbágyokat. Egyrészt mert a terhek nem módosultak, másrészt mert a beszedési rendszer is a régi maradt. A régi abban az értelemben, hogy a földesurak szokás szerint árendába vették a dézsmát, s a püspöknek, illetve utóbb a kincstárnak adott meghatározott készpénzösszeg ellenében, maguk szedték be parasztaiktól a tizedet.

A jobbágyterhek további összetevőjét, a robotot szintén törvény szabályozta 1514-ben. Heti egy, azaz évi 52 napban szabta meg az „úrdolgát”. Az élet azonban már az egységes Magyarországon sem követte ezeket az előírásokat. A kezdődő török világ zűrzavarában mindig a pillanatnyi helyzettől függött, melyik földesúr milyen mértékben terhelte meg jobbágyait. A hagyományok ereje mellett nagy súllyal esett a latba, hogy a jobbágyköltözés (most már hivatalosan: szökés) szintén virágzott országszerte.

Az erdélyi országgyűlések azonban soha nem foglalkoztak a robot vagy más szolgáltatások meghatározásával. Azt az ősrégi álláspontot képviselték, hogy úr és jobbágy viszonya kizárólag a magánjogra tartozik, állami beavatkozást nem igényel. Ehhez az elvhez annyira ragaszkodtak, hogy még az 1514. évi törvényeket sem használták föl soha, pedig azok elméletileg több évtizeden át rájuk is vonatkoztak.

A tényleges állapot, amelyet az 1550-es évek derekáig megfigyelhetünk, ugyanolyan sokszínű, változatos képet mutat, mint valamennyi egyéb jobbágyteher esetében. A birtokok, uradalmak egy részében az emberekre, a családfőkre méretezték a megterhelést, a másik csoportban az ekéket vagy az igásállatokat számították alapnak. Másképpen robotoltak a falusiak, és megint másképpen a mezővárosiak. Létezett meghatározás a szántóföld, a szőlő, a kaszáló mennyisége szerint vagy munkanapok számában rögzítve. Csak példa kedvéért néhány adat a gyulai uradalom urbáriumaiából:

1525 körül a jobbágyok kétnapi fűkaszálással tartoznak, ezenkívül a zsellérekkel együtt egy napig kötelesek voltak gabonát (búzától kölesig mindenfélét) aratni, végül pedig minden éjjel nyolc főnek őrséget kellett adnia a várban. A Gyulához legközelebb eső négy falu népe a majorsági termékek szállításában volt érdekelt, a Gyulán élő kereskedőknek pedig a bor szállítása jutott osztályrészül – és így tovább.

Ugyanebben az uradalomban 1554-ben van egy sor olyan falu, amelynek lakossága két-öt hold föld teljes megművelésével tartozik szolgálni, a vetéstől egészen a termés elszállításáig. Egy másik falutípusban évi 2–4 nap közötti robotmunka az előírás, egy harmadikban pedig a következő részletes kivetés volt érvényes: minden ekével rendelkező jobbágy felszánt fél hold földet, a birtokos vetőmagjával beveti, gondozza, majd learatja, végül kétnapi kaszálással is tartozik.

Valamennyi jobbágyteher közül az állami rendes adó (a dica) tekinthető még a legegységesebbnek. Hosszú időn át ugyanazon elvek szerint szedik be: összeírják a bizonyos anyagi szintet elérő jobbágyokat (1543-ban 3 forint értékű vagyontól, 1552-től 6 forint értékűtől), s tíz lelket véve egy „kapunak”, „portának” vagy „rovásnak”, kapunként szabták ki a fizetendő összeget. Az Izabella visszatéréséig terjedő években ez egyáltalán nem volt magas, 1545-ben például 60 dénárt tett csak ki, 1550 körül pedig egy forint körül állapodott meg. A jobbágyvagyon fölmérésénél minden jel szerint ezúttal is az igásbarmok száma szolgált alapul: az 1552-es

6 forint pontosan egy pár ökör ára. Az összes többi állatállományt (ló, juh) ehhez arányítva számították be, így például juhból 50-et kellett ahhoz tartani, hogy valaki fölkerüljön a dicajegyzékre.

Ehhez az állandó teherhez egyre több újfajta különleges állami követelés társult. A régi hadiadó, a „subsidium” csak elvétele bukkan föl, helyette külön pénzt szedtek a végvárok fenntartására, a fejedelmi zsoldoskatonaság eltartására, a töröknek fizetendő hűbéri adó előteremtésére és így tovább. E részben pénzbeli, részben természetbeni adók (a szultán adójába például minden kapu után fél ejtel vajat és fél köböl lisztet szedtek) teljes összege úgy három forint körül mozgott, ami 1550 körül még egy ökör ára volt, s mindenképpen kevesebbet tett ki, mint a földesúri szolgáltatások összértéke.

Mindez természetesen az átlagos jobbágyfalvakra jellemző. Két jelentős paraszti réteg azonban meglehetősen különbözött még a sokrétű jobbágyságtól is: a románság nagyobbik része és a székely székek népe.

Az erdélyi állam határait a török hódítás és a Habsburgok elleni védekezés mintegy véletlenképpen oly módon húzta meg, hogy a volt Magyarország valamennyi románok lakta vidéke ez országba került. Szaporodásukat elősegítette, hogy a háborús pusztítások idején az itteni lakóhelyek sokkal védettebbek voltak, mint a síkságok magyar és szász falvai, a legelőváltó havasi pásztorkodás pedig mozgékonyt, azaz nagyobb menekülési lehetőséget adott a lakosságnak. Ugyanakkor szórványosan újabb bevándorlók érkeztek Havasalföldről és Moldvából.

A folyamatosan gyarapodó románságból már korábban is sokan áttértek a földművelésre, s ennek megfelelően egyre lejjebb költöztek, a hegyek lábához, a völgyekbe. A földesúri hatalom szívesen fogadta ezt a változást, s nyomban hozzálátott, hogy jobbágysorba törje az új földművelőket. A síkokra, nagyobb medencékbe költöző románok nagy része hasonult környezetéhez. Ezekből szabályos jobbágyok lettek, sorsuk, terheik azokból az ismérvekből követhetők nyomon,

amelyeket az előbb a jobbágyság általános helyzeténél már megismertünk.

A letelepülő pásztorok az életmóddal együtt sok esetben a nyelvet és a vallást is átvették környezetüktől. Ennek a minden erőszaktól mentes asszimilálódásnak viszont az lett az eredménye, hogy igen nehezzé vált nyomon követni a románság e leginkább előbbre jutott csoportjainak életét. A feudális világ ugyanis nem törődött a jobbágyok anyanyelvével vagy eredetével. Mikor magyar, szász vagy román falvakat különböztet meg (*possessio hungaricalis, saxonicalis* vagy *walachicalis*), nem nemzetiség, hanem a terhek és a jogi állapot szerint választja el őket egymástól.

Az elnevezés szerinti „román falvakat” elsősorban sajátos szervezetük különböztette meg a többiektől. A letelepedést többnyire közülük való vezetők irányították: kenézek, vajdák, krajnyikok. Ők lettek a falu, olykor egész falucsoport főnökei is, személyes szabadságot szerezve munkájukért a földesúrtól, s többnyire örökölhetővé változtatva méltóságukat.

A 16. század elejére ez a szabad paraszti vezető réteg sokféle változatban létezett még Erdélyben. Egyes uradalmakban (Világos, Csicsó, Kővár, Erdőd, Somlyó stb.) kisebb-nagyobb vajdaságokká szervezték a román falvakat. A krajnyikok itt a vajdák segítői, alárendeltjei, kivéve Bihar megyét, ahol a vajdák ekkorra beleolvadtak a magyar nemességbe, s falufőnök szerepük a krajnyikokra maradt. Másutt meg – gyulai uradalom, Világosvár stb. esetében – a krajnyik, a falusi bíró, illetve az annak megfelelő szász geréb funkciója maradt a vajdákra.

A román települések másik fő jellegzetessége különleges adózásukban, szolgáltatásaikban keresendő. Az szerte a középkori Magyarországon megszokott dolog volt, hogy a frissen telepített falvak egy időre mentességet kaptak terheik egy része alól. Ezért az olyan esetek, mint amikor például 1566-ban Kővár vidékén frissen letelepedett románok 14 évi mentességet élveznek a cenzus alól, nem tartoznak a különlegességek közé.

A legáltalánosabb eltérés – ezt már említettük egyszer – a tized alóli fölmentés. Nem lévén a római anyaszentegyház hívei, a klérus nem követelhetett tőlük a dézsmát, legfeljebb a katolizáló románokat kényszeríthették fizetésre. Az úr ettől persze még nem követelt kevesebbet tőlük, mint másoktól. Az általános jobbágyterheket (kilenced, robot, ajándékok) nekik is vállalniuk kellett. Az sem volt ritka, hogy ezek a terhek a magyar és szász falvakénál némileg nagyobbak. A fentebb példaképpen emlegetett gyulai uradalomban a román falvak többsége évi két-három napi szántással, kétnapi aratással és kaszálással, majd a termés összegyűjtésével és beszállításával szolgált a földesúrnak – ezek 1554-es adatok, s valóban egy-két napos többletet mutatnak a magyar falvakkal szemben.

Ehhez ráadásképpen a román jobbágyok nyakába akasztottak néhány, a többiek által nem vagy csak ritkán viselt terhet. A világosi uradalomban – s több helyen másutt is – saját vajdáik részére egy egész telek után félnapi aratással, félnapi kaszálással tartoztak, s tíz egész telek után félnapi szántás is elő volt írva. Az ún. „fertonpénzt”, amelyet a Belényes környéki falvakon hajtottak be, s a lenmagadást, az Erdőd közelében fekvő román falvak jellegzetes terhet más vidékeken is ismerték. De sajtot („brinză”) gyakorlatilag csak románok adtak mindenütt. A pásztorkodó kezdetek még másféle emlékeket is hagytak: külön juhádók sújtották a románokat, ezeket néhol (pl. Hátszeg vidékén vagy a csicsói uradalomban) ötvenednek, másutt (Solymos, Szatmár, Kővár vidékén) „stronganak”, juhakolnak nevezték. Csicsó egyes falvaiban csak a név maradt meg, de valójában juh helyett disznót és méhet adtak a jobbágyok. A marhaállomány után „tretina” (magyar jelentése: harmadfű ökör) néven kellett bizonyos számú állatot beadni a románoknak.

Ezeket a speciális, csak a román jogú falvakra jellemző szolgáltatásokat természetesen éppúgy sokféle, a helyi szokások által szentesített kulcs szerint hajtották be, mint a magyarokéit. A közöttük eredetileg létező különbségek is kezdtek el-

mosódni: láttuk, Csicsón már a juhötvened is megváltozott. Arra azonban nemigen akadt példa, hogy a magyar vagy szász jogú települések terhei olvadtak, keveredtek volna a román jogúakéval.

Végül említsük meg, hogy a vezetők (vajdák és kenézek), nem nemes voltak megfelelően, szintén adóztak uraiknak, bár tisztjük elismeréseképpen egészen különleges módon: özet és karvalyt kellett beszolgáltatniuk. Az ortodox papokon („pópák”) „lazsna-”, más néven „pokrócadót” szedtek.

A magyar és szász települések sűrű hálózata mellett összefüggő román lakosságú területek csak elvétve keletkeztek. Hunyad, Belényes, Kővár, Világos uradalmaiban, Temes megye déli körzeteiben, Máramaros déli felében és az Olt fogarasi szakaszán többségben voltak és maradtak a román jogú falvak. A saját, román feudális társadalom kiépítése azonban itt sem mehetett végbe. A fölemelkedő vajda- és kenézcsaládok az esetek többségében minden további nélkül beolvadtak a magyar nemességbe, s többnyire vallásukat, anyanyelvüket is föladták, mint erre Bihar példáját már említettük is.

Nemzetiségét megőrző román nemesség csak ott alakulhatott ki, ahol fölemelkedésének időpontjában még csak kis számú magyar birtokos réteg élt. Ilyen terület viszont egész Magyarországon alig néhány akadt. Hunyad megyében a Hátszeg- (Hacak)-vidék, Máramaros megye déli fele, a temesi distriktusok és Fogaras-földe.

A 13. század elején megállapodó románság e körzetek mind-egyikében igen gyér településhálózatot talált. A magyar mellett például Máramarosban szász és ukrán, a Fogaras-földén szász parasztok laktak. Mindkét körzet királyi várbirtok lévén, nemesség még akkor nem élt rajtuk. A királyi váruradalmak bomlásakor viszont már a román népesség volt a legnagyobb lélekszámú – így lettek az ő vezetőik a környék földesurai.

Máramaros kenézeinek és vajdáinak leszármazottai a 14. század derekán már jelentékeny politikai erőt képviseltek, olyannyira, hogy a moldvai fejedelemség megalapítása gya-

korlatilag az ő művüknek mondható. De ettől még teljes jogú magyar nemesek maradtak, annak is tartották magukat, moldvai akciójukat a magyar király nevében hajtották végre, s az általuk megszületett új országgal semmiféle államjogi kapcsolatuk sem maradt.

Fogaras-földén hasonló kezdetek (s a havasalföldi fejedelemség kialakulásában játszott hasonló szerep) után megint más végeredmény született. Döntőnek bizonyult, hogy a magyar királyok egészen a 15. század végéig az egymást követő havasalföldi uralkodóknak adományozott birtokként hagyták a kisebb megyényi kiterjedésű vártartományt. A román vajdák jog szerint csak mint földesurak s nem mint uralkodók rendelkeztek Fogarassal (az mindvégig a magyar királyság része maradt), de a hosszú birtoklás révén a helyi román vezető réteg szorosán idomult a havasalföldi viszonyokhoz. A kenézekből, vajdákból nem a magyar király által elismert magyar nemesek, hanem a román fejedelmek által kiemelt, feudális hűséggel annak (mint Fogaras urának) tartozó bojárok lettek. Sokuknak voltak birtokai a Kárpátokon kívül is, s nem egy töltött be közülük Havasalföldön fontos állami tisztségeket. Tulajdonképpen teljes nemesi kiváltságokat élveztek (adómentesség, ennek fejében fegyveres szolgálát stb.), csak éppen a magyar uralkodó osztály nem fogadta be őket soraiba. A társadalmi ranglétrán csak egyénileg juthattak tovább előre, annak ára pedig az eredeti közösségből való kiszakadás volt. A 16. század legfényesebb pályát befutott erdélyi román szülötte, Oláh Miklós életútja is erről tanúskodik. Oláh havasalföldi rokonságú bojár családban született, de már Nagyszebenben. Katolikus pappá nevelték, végül kora leghíresebb humanistái közé emelkedett. Egyházi pályáján a csúcsockig jutott: esztergomi érsekként halt meg, s egy ideig a királyi Magyarország helytartója is volt. Fő írásművei Magyarországról, Attila hun királyról s Hunyadi Mátyás di-csőséges uralkodásáról szólnak.

A fogarasi bojárokat a királyi nemesítés hiánya s a mindvégig híven megőrzött görögkeleti vallás annyira megkülön-

böztette a tényleges nemességtől, hogy az legföljebb olyasféleképpen minősítette őket, mint a székelyeket. Mindkettőt „agilis” (serény) cím illette csak meg, míg a nemest „nemes” vagy „vitézlő” titulus jelezte. Valószínűleg nem volt véletlen, hogy az a Maylád István, aki 1539–40-ben először próbálkozik Erdély leszakításával a magyar koronáról – a román fejedelemségek mintájára –, egy bojársorból nemessé emelkedett fogarasi román család ivadéka volt.

Az idevaló jobbágyok sorsa, szolgáltatásai, alávetettsége ettől persze megint nem különbözött lényegesen az erdélyi átlagtól. Talán csak az egyik jellegzetes román teher, a juhötvened hiánya vezethető vissza arra, hogy a letelepülést követően nem magyar földesúr, hanem a havasalföldi fejedelem, illetve a kiemelkedő bojárok lettek a falvak urai. Az, hogy itt is létezett speciális, csak itt dívó szolgáltatás („halpénz”, „ezüstpénz”), teljesen beleillik az erdélyi összképbe. De hogy valami árnyalatnyi eltérés mégiscsak lehetett, arra elég világosan utal, hogy rájuk sosem alkalmazták a szerte az országban megszokott „jobbágy” elnevezést. Szintén havaselvi mintára a fogarasi parasztot a „vecin” név illette meg.

A 16. század elején Erdély jobbágysága már a területi, helyi sajtások s az eredet (az anyanyelv) eltérései miatt is sokfélének bizonyult. De ez még mindig csak egy része a szinte áttekinthetetlenül bonyolult színpéknak.

Számításba kell vennünk ugyanis a hagyományos feudális kategóriák továbbélését is. A középkori magyar társadalom alapvetően megkülönböztette az átlagos, családon belül öröklődő jobbágytelken „ülő” tulajdonképpeni jobbágyot („iobagio” vagy „colonus”) és a csak mások (nemesek vagy telkes jobbágyok) földjein bér munkában dolgozó zsellért („inquinus”). Ez a megkülönböztetés természetesen megmaradt az új Erdélyt alkotó vidékeken is, mint ahogy megmaradt a szabadosnak („libertinus”, „liber”) nevezett csoport is – ez utóbbiak közé azokat a parasztokat sorolták, akiket a földesúr fölmentett a szolgáltatások vagy legalábbis azok többsége alól. A már említett román kenézek, krajnyikok, vajdák mellett

a magyar és szász falvak bírái, a földesúri személyzetbe került emberek, például a várbeli szolgák és darabontok meg egy sor különleges szolgálatot teljesítő család, mint a halászok, mészárosok stb. kerültek ebbe a kategóriába.

Noha ez az általános megosztás elméletileg a jogi helyzetet tükrözte, általa éppúgy nem lehet egységes képet kapni a jobbágyság egyes rétegeiről, mint a terhek vagy a nemzetiség alapján. A zsellér fogalma mindenütt más és más, voltaképpen csak a földet elméletileg birtokló földesúrtól, illetve a telkes jobbágytól való különválasztás állandó.

Arról pedig egyáltalában nem lehet beszélni, hogy e jogi kategóriák vagyoni különbségeket jelentettek volna. A telkes jobbágy-zsellér szembeállítás nem gazdag-szegény ellentétet takart. Igaz, a zselléerekről több uradalomban csak „szegényekként”, vagy „frissen érkezetteként” beszéltek, de például zsellér volt a gazdag alföldi mezővárosok számos tőzsér, iparos cívisé is. (Nekik ugyanis nem volt szükségük saját telekre!) Ugyanígy minősítették az egyre erősödő értelmiségi réteg tagjait („deákok”, „litterátusok”). Sőt általában a zsellérré nehezedő úrbéri terhek könnyebbek voltak. Szolgálatait szerződés szabályozta, dézsmáját, ajándékait többnyire szintén megegyezés szerinti taksával váltotta meg, s ebben a korban Erdélyben több volt a föld, mint a munkakerő.

Hasonló nagy vagyoni különbségek jellemzik a telkes jobbágyokat is. A föld minősége, az éghajlat eleve teremtett különbségeket, a jobbágycsaládok földjeinek fölaprózódása a gyermekek között pedig igencsak szeszélyesen alakította egy-egy település arculatát.

Kétségtelen, hogy a 16. század első felének Magyarországon sem volt a jobbágyság mindenben egységes, hogy a terhek és a jogok ott is sokféle változatban léteztek. Az új Erdély sokszínűsége azonban lényegesen meghaladta az anyaorszáégét. Az okot nem kell messze keresnünk. A magyar társadalomfejlődésben csak a 15. században született meg az egységes jobbágyság, sőt az ország elmaradottabb vidékein a folyamat

még csak a tárgyalt kor elején fejeződött be. Ezekhez a valamivel hátrább maradt részekhez kell sorolnunk az új állam nagy részét is. Jellemző, hogy míg Magyarország egészét tekintve már a 15. század elejére a csak fél telekkel rendelkező jobbágycsalád volt a jellemző, Erdély területén még a 16. század derekán is igen magas maradt az egésztelkes famíliák száma. 1551-ben a szamosújvári uradalomban 35%, 1556-ban Kővár vidékén 65%; az Alföld-peremen levő Erdőd vára tartozékaiban 1556-ban 88%, 1569-ben 90%, s 1578-ban még mindig 60% egésztelkes van az összeírt jobbágyok között. A zsellérek száma sem nőtt meg akkorára, mint az anyaországban. Az ottani átlag a 16. században az egész jobbágyság 25%-a, Erdélyben viszont az adatok 5 és 20% között ingadoznak.

Ugyanilyen feltűnő, hogy az Alföldön oly életerősnek bizonyult gazdag mezővárosok megfelelőit hiába keressük a Királyhágón túl. Egy-két település ugyan kihasználta a helyi lehetőségeket: Torda és Dés például sóbányái hasznából teremtett magának a magyarországi oppidumokéhoz hasonló lehetőségeket. De ezek mindegyike királyi kézben levő városka maradt – valódi jobbágytelepülések nem emelkedtek erre a szintre. (Marosvásárhely lenne a legkiáltóbb kivétel, csak éppen az sem jobbágytelepülés, hanem a szabad székelység egyik központja.) Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy ebben a hiányban nemcsak a tartomány viszonylagos fejletlensége mutatkozott meg. Erdély, mint láttuk, a szász városok révén a magyar korona legsűrűbb városhálózattal ellátott részei közé tartozott. Kevesebb is volt tehát a szabad tér, ahová a paraszti árutermelés és áruforgalom betörhetett, a szászok pedig kifejezetten vigyáztak rá, nehogy mezőváros vetélytársaik kifejlődhessenek. Az 1500-as évek elején például Brassó évekig tartó pereskedéssel eltöröltette a királlyal Sepsiszentgyörgy vásártartási jogát.

Általánosságban tehát azt mondhatjuk, hogy az országszakadás az Erdélyhez került területeken az akkori magyar jobbágyság valamennyi változatát megtalálta, de az elmara-

dottabb, viszonylag fejletlenebb vidékek túlsúlyban voltak a legelőbbre jutott Alföld-peremhez képest.

Mégis ennek a jobbágyságnak kellett elsősorban előteremtenie azokat az anyagi eszközöket, amelyek az erdélyi fejedelemség fenntartásához szükségesek voltak. Az állam számára való adózás válfajaival, a dicával, subsidiummal, a portai, végvári pénzekkel, a dézsmával már találkoztunk. Szintén közvetlenül az államkasszába folytak be a nagyra nőtt fejedelmi („fiskális”) birtokok eredetileg földesúri szolgáltatásai, adói.

A pénzbeli megterheléstől függetlenül, tovább élt az a magyar jogszokás is, hogy a jobbágyok kötelesek fegyvert tartani, s alkalom adtán bizonyos arányok szerint hadba is menni. 1545-ben minden tizedik, 1551-ben és később minden tizenhatodik adózó jobbágy volt köteles táborba szállni. A jelek szerint ezek a jobbágykatonák – a régi telekkatonaság mintájára – földesuruk csapatában („bandériumában”) teljesítettek szolgálatot.

Mindent összevetve: Erdély soknyelvű és sokszínű jobbágysága a 16. század első felének nagy katasztrófáját csak passzív szemlélőként, esetenként szenvedő alanyként élte át. A feudális világban a paraszt nem volt politikaformáló tényező, a tiszántúli cívisek aktivitása olyannyira különleges magyar sajátosság, hogy Erdélyen belül is páratlan marad. Az erdélyi állam jobbágyságának többi része még a hitújításban sem képes önálló cselekedetekre. A földesurak és a városok kényszerítő példája (és sokszor tényleges kényszere) ugyan őket is belevonja a reformáció hullámverésébe, de arra nemigen van ereje, hogy cselekvő részt vállaljon a változásokban.

Még a mezővárosi jellegűnek mondható települések (Dés, Torda, Marosvásárhely, Nagybánya) is csak lassacskán fogadták be az első prédikátorokat. A negyvenes évek végéig virágoztak bennük a katolikus intézmények, holott valójában városi jogú települések voltak, s szoros kapcsolatban álltak Kolozsvárral és a mász városokkal egyaránt.

Nemcsak a viszonylagos fejletlenség volt a hitújítás aka-

19. Marosvásárhely temploma

20. A marosvásárhelyi templom belseje

dálya. A románság, amelynek legalábbis Fogarasban létezett már saját vezető rétege, éppen a magyar uralkodó osztályból való kirekesztettsége s a városi életformától való elzártsága miatt marad még jó ideig passzív. Az első román nyelvű lutheri vallásoktató könyvecskét – ez egyben az egyetemes román irodalomtörténet első nyomtatott terméke – a nagyszebeni szászok térítő igyekezete teremtette meg 1544-ben. A város másfél évtizede használatlan nyomdáját cirill betűkkel szerelték föl, s a város román tolmácsa, Filip Moldoveanul vezetésére bízták, ő pedig a következő évtizedben katekizmust s más egyházi szöveget adott közre anyanyelvén.

A passzivitás minden téren észlelhető, semmi jele, hogy az erdélyi állam jobbágysága az osztályharc megszokott formáinak gyakoribb, erőteljesebb igénybevételével reagált volna az 1526-ot követő harminc esztendő hatalmas politikai változásaira. Voltaképpen érthető, mert az országszakadás egyelőre még nem vezetett a jobbágyokra rótt terhek gyors növekedéséhez, s ha a háborús pusztítások gyakoribbá váltak is, minőségi változást legföljebb az Alföld-perem életében okoztak – ott tehát, ahol a mezővárosok létezése amúgy is eleve módosította az átlagos helyzetképet.

A székely közösség és bomlásának kezdete

Amilyen korlátozott volt a középkori Magyarország pusztulásának közvetlen hatása az új Erdély jobbágyságára, annál jobban kiélezte azokat a belső feszültségeket, amelyek a Székelyföld társadalmát belülről feszegették.

A székelység helyzetét egy alapvető ellentmondás határozta meg. Az állam, amelyben éltek, a társadalom, amely körülvette őket, már hosszú évszázadok óta beilleszkedett a feudális fejlődés kelet-közép-európai folyamatába. A székelyek ezzel szemben sem jobbágyok, sem nemesek nem let-

tek, hanem katonai szolgálattal terhelt szabad parasztok voltak még a 16. század elején is. A lemaradás vagy eltérés több okra is visszavezethető. Az országnak szüksége volt a távoli s nem is túl fontos határszakaszt védő olcsó haderőre. A gyéren lakott, rossz termőföldű terület túl kicsiny volt ahhoz, hogy érdemes lett volna erőszakos átformálásával kísérletezni. A székelyek így (néhány erdélyi nemes vagy vajda erőszakos, de eddig mindig kudarcot valló próbálkozásaitól eltekintve) csak saját erőből változtathattak életükön. Társadalmuk szerkezete pedig igencsak lelassított minden változást.

A székelység a 16. század elején kifelé még mindig egységes tömegnek mutatta magát. A közösség (a „communitas Sicularum”) belülről azonban már több rétegre bomlott. A székelyek faluközösségben éltek, s a közös földből mindenki sorsolás útján (nyílhúzással, más néven nyilas osztással) kapta az őt megillető méretű földdarabokat. A legtöbben – azok, akiket gyalogoknak neveztek – családonként csak egy-egy „nyílföldet” kaptak. A lovon szolgáló „lófő székelyek” már nagyobb darabra tarthattak számot, a legtöbb „nyílföld” viszont a „főnépeknek” vagy „primoroknak” jutott. E két utóbbi kategória számított a székelyek előkelőinek: tagjai viselték a legtöbb tisztséget.

A vagyoni és tekintélybeli tagolódást hosszú időn át ellen-súlyozta a közösség minden egyes fegyverfogható tagjára egyaránt érvényes jogok és köteleességek azonossága. A székelyeknek nem voltak földesuraik, nem robotoltak, nem tartoztak szolgáltatással senkinek. Földjüket (tulajdonképpen az újra és újra kisorsolt nyílföldeket) a „székely örökség” törvénye védte: azt idegen nem kaphatta meg, s még a család kihalása vagy büntetésként kirótt vagyonelkobzás esetén is a székelység kezén maradt, annak közössége döntötte el, melyik tagjának adja tovább a gazdátlaná vált „örökséget”. A király csak két dolgot követelhetett tőlük: egyrészt a fejenkénti fegyveres szolgálatot, másrészt egy nagyon ritkán esedékes ököradót, a billogozás módja miatt „ökörsütésnek” nevezett kötelező ajándékot. Ezt csak a király koronázásakor,

házasságakor és a trónörökös születésekor kellett beadniuk, de rendszerint még ilyenkor is csak heves, sőt néha véres tiltakozás árán sikerült a hatóságoknak az adót rajtuk megvenni.

Közigazgatásilag és bíraskodásban szinte teljes autonómiát élveztek. A Székelyföldet a 15. század elejétől ún. „székekre” tagolták (Udvarhely, Maros, Sepsi, Orbai, Kézdi, Csik, Aranyos az eredeti egységek, ezekhez kapcsolódott, illetve ezekből vált ki utóbb Gyergyó, Kászon, Milósvár, Keresztúr, Bardócz és Szereda, bár ezek általában jelentéktelenek maradtak). A székek falvai esküdteket választottak, akik alapfokon foglalkoztak a peres ügyekkel, tennivalókkal. Vezetőjük a szintén választott székbíró volt. Első föllebbezési fórumként az „anyaszéknek” számító Udvarhely esküdtjei szerepeltek. Innen a székelyispánhoz lehetett föllebbezni, akit a király nevezett ki a székelyek vezetőjéül, s aki rendszeren Udvarhelyen tartotta udvarát. Az ispánok hatásköre a katonai és közigazgatási ügyekre egyaránt kiterjedt, s különösen mióta a 15. század végétől rendszeresen a vajda viselte ezt a címet, súlyuk is igen megnőtt. De hatalmukat csakis a székely önkormányzat tiszteletben tartásával gyakorolhatták. Az egyes székekbe kiküldött embereik, az ún. királybírák szorosan együttműködtek az esküdtekkal és a székbírákkal. Maga az ispán sem egyedül ítélkezett és kormányzott: neki valamennyi szabad székely „nemzeti gyűlése” előtt, annak véleményét kikérve kellett meghoznia döntéseit. Innen, az ispán és a gyűlés elől már csak magához a királyhoz lehetett továbbvinni a vitás ügyeket.

Ez az igen hatásosan működő politikai-katonai szervezés biztosította, hogy a gazdagabb székely családok ne tudják jobbagysorba dönteni szegényebb sorstársaikat. Aki egyszer bekerült a „lustrába”, a székelyek névjegyzékébe, annak beleszólása volt az esküdtek megválasztásába (a 12 tagú esküdt-székből hat főnek eleve a szegények közül kellett kikerülnie), s végső esetben a nemzeti gyűlés elé vihette ügyét. Itt pedig a szegények tömege mindig is megvédte a régi, közös jogokat.

Mégis, a tehetős székely családok folyton megújuló kísér-

letei lassan-lassan repedéseket okoztak a „székely szabadságok” oly szilárdnak látszó épületén. Egyre több szegény székely volt kénytelen szolgálatot vállalni náluk. Az elvben önkéntes elszegődésből épp a 16. század elejére vált itt-ott erős kötődés: a gazdagok „pénzt zsaroltak”, azaz földesúri szolgáltatásokat kezdtek követelni. Különös szerepet kaptak a népsűrűség növekedésével egyre szaporodó irtásföldek. Az erdő-től elhódított szántók, legelők nem olvadtak a faluközösség határába, egyéni birtokok maradtak. A gazda pedig, ha tehetett, idegenből ültetett rájuk zselléreket, vagy szegény székelyeket fogadott föl művelésükre. Az eredmény mindenképpen az új-jobbágy viszony további térhódítása lett.

Több székely vezető magyar nemességet s a királyi megyékben levő nemesi birtokokat is szerzett. Ezek öröklött, zálogként szerzett vagy a szolgálatba szegődött közszekelyek révén hatalmukba került földjeiken hamarosan sorra megpróbálkoztak a feudális szokások érvényesítésével. Még inkább éltek ezzel a módszerrel azok a nemesi családok, akik beházasodás révén kerültek a székely közösségbe, s szereztek ott egyre több földet és befolyást.

Folytatódta, sőt lassan eredményt hoztak az országos hatalom beavatkozásai is. Szapolyai János még vajda korában, az 1519–21-es székely „támadás” (lázadás) ürügyén, a fiskus javára koboz el székely birtokokat. Felújítja a „székely jobbágy” fogalmát is, amit hírhedt előde, a közszekelyek szolgátsorba taszítását erőszakkal megkísérlő s ebbe végül belebukó Báthori István vajda vezetett be az 1490-es években.

E változások azonban többnyire egyedi esetekre vonatkoztak, a társadalom szerkezetében, a jogokban még nem hoztak fordulatot. A Mohács utáni események azután erőteljes lökést adtak az átalakulás folyamatának. A Szapolyai-országgrész, majd még inkább Fráter György Erdélye lényegesen kisebb volt a korábbi Magyarországnál — a Székelyföld jelentősége tehát automatikusan megnőtt. Az állandó hadakozás és fenyegetettség egyszerre követelt jelentős katonai erőfeszítést az államtól és nagy pénzüsségeket a társadalom-

tól. Míg tehát egyre többször veszik igénybe a székelyek katonai erejét, a kincstár mindinkább érzi a hiányt, amit e jelentős területek adómentessége okoz. Szapolyai ismételten keresztülvitte, hogy a „rendkívüli” (valójában már rég megszokottá vált) hadiadót, a subsidiumot a székelyek is kifizessék. Fráter György az 1543-tól fizetett portai adót használta ürügyül, hogy megterhelhesse a székelyeket: annak egy részét ezentúl mindig nekik kellett előteremteniük. Igaz, az átmenet megkönnyítésére a barát az első időkben többször megtette, hogy saját kasszájából előlegezte a székelyek adóját, dehát a behajtás késleltetése a dolog lényegén nem változtatott.

Az 1556-os, sorsdöntő országgyűlések már egyértelműen leszögezték: a székelység egyaránt tartozik fegyveres szolgálattal és rendes adófizetéssel.

A veszély nyilvánvalósága magyarázhatja, hogy a hagyományos kiváltságok nyílt megcsorbítását az egyébként mindig könnyen lázadó Székelyföld különösebb ellenállás nélkül tűrte. Maga a székely társadalom azonban fölgyorsuló átalakulással válaszolt az állami beavatkozás megerősödésére. Az 1554-ben hozott törvények értelmében a primorok és a lófők a nemesség mintájára mentességet kaptak az állami adózás alól. Ugyancsak mentességet élveztek mindazok a közsékelyek is, akik e kiemelt családok „földönlakói”, azaz szolgálói, tulajdonképpen már jobbágyai, zsellérei voltak. Fizetett viszont minden szabadnak maradt gyalog székely. Erre a rétegre nehezedett tehát a hatalom újításainak egész terhe, hiszen ők voltak azok, akik egyszerre adóztak és katonáskodtak is!

A közösség bomlása természetesen növekvő feszültségeket szült a Székelyföldön. A közsékelyek érthető elégedetlensége főleg a minden baj okának látott államhatalom ellen irányult, de saját előkelőiket is a közös ügy cserbenhagyásával vádolhatták. Fráter György erélye még féken tartotta a szenvedélyeket, Castaldóék ideje pedig túl rövid és túl zűrzavaros volt ahhoz, semhogy a székelyek fölmérhették volna, mit várhatnak Ferdinánd uralkodásától? Hogy soraikban még nem volt

átütő erejű az elkeseredés, legjobban a reformáció kései, gyöngye térhódítása bizonyítja. A székelység többsége ragaszkodott „ősi intézményeihez”, az 1550-es években még hű maradt római vallásához is. Marosvásárhelyen ekkoriban még épp csak hogy megszerezték első templomukat az evangélikusok. A felgyülemlett feszültségek megérlelődése és kirobbanása így a következő korszakra maradt.

Hatalom, társadalom, hit

Míg Magyarország állott, Erdély és a Tiszántúl gazdasági és társadalmi sokfélesége, belső ellentétei másodlagos jelentőségűek maradtak. A sok évszázados állami lét olyan nagy keretet hozott létre, amelyik különösebb zökkenők nélkül egységbe fogta a Kárpátok által határolt, védett terület egészét. Az uralkodó osztály kialakította azt a hatalmi rendszert, amelyik változó színvonalon ugyan, a központosítási kísérletektől az anarchiáig terjedő módoszatokkal, de folyamatosan biztosította saját védelmét és a társadalom életének, fejlődésének viszonylagos zavartalanságát.

A 16. század második negyedének katasztrófája mindezt szétrombolta. Elsősorban is új alapokra kellett helyezni az állam pénzügyeit. A megmaradt félországnak legalább olyan súlyos problémákkal kellett szembenéznie, mint előzőleg az egésznek. A törökkel való háborúkat beszüntette ugyan, de végvárait fenn kellett tartania; adózott a Portának; s szinte állandóan hadakozott a Habsburgok Magyarországgal. S mindehhez a csonkán maradt országrész bizony nem túl bő erőforrásait kellett igénybe venni. A városok kicsinyek, a háborús, bizonytalan időket gazdaságuk megérezte, adójukat a bizonytalan politikai viszonyok között amúgy sem volt ajánlatos megemelni. A királyi vámok közül csak a néhány erdélyi (Brassónál volt a legfontosabb) maradt meg, s ezek eleve nem tartoztak a legjövedelmezőbbek közé. A nemesfémbányák művelése egy helyben topogott, komolyabb

haszon inkább a máramarosi, tordai, dési és székely sóból ígérkezett. A jobbágyság legnagyobb vagyonait magába olvasztó mezőváros-hálózatnak megint csak töredéke került az új határokon belülre, különben is, a jobbágyok állami adóit 1556-ig alig emelték – nyilvánvalóan a birtokosok ellenállása miatt. Egyetlen ponton sikerült – már Fráter Györgynek – lényegesen előbbre lépnie: a kincstár birtokainak növelésében. Ez ahhoz kétségkívül elegendő erőt adott számára, hogy a kormányrudat élete végéig szilárdan kézben tartsa. Azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy országa valamennyi különálló politikai, rendi, társadalmi tényezője megőrizze viszonylagos függetlenségét. Az Izabellával való összecsapásokban, a bátori szerződés végrehajtásának viszontagságaiban újra meg újra tevékeny erőként lép elő az arisztokrácia, sokszor fölhasználva a nemesi tömegek indulatait. A századok mindvégig megmaradhattak csöndes ellenzékiiségüknél, a székelyek pedig ismételt pártváltoztatással mutatták meg: a három nemzet közül ők sem adják föl cselekvési szabadságukat.

Nincs jobb bizonyítéka a kialakuló Erdély társadalmi-politikai sokszínűségének, a hatalmi viszonyok bonyolultságának, mint a hitújítás igencsak váratlan következményei.

Szerte Európában két típusát ismerjük a reformáció hatásának. Egyes országok viszonylag gyorsan és teljesen áttérnek a lutheri vagy kálvini tanokra – itt a maradék katolikusok ellen érvényesül a türelmetlenség. Másutt az egyik felekezet (többnyire a római) többségben maradt, de valamelyik másik is országosan elterjedt. Itt — lásd a francia példát — heves vallási viszályok, polgárháborúk jelzik az ellentéteket.

Ezzel szemben Erdélyben az 1545-ös országgyűlés csak nagy általánosságban tiltja el a vallási újításokat („különösen a városokban”), s külön intézkedik arról, hogy a szerzeteseket, papokat ne háborgassák hivatásuk teljesítése közben. 1548-ban pedig a tordai országgyűlés a maga helyén már említett határozata egyértelműen úgy rendelkezik, hogy „a vallás

ügyében... a következőt határoztuk, hogy abban semmi újítás ne történjen, hanem ahogyan két évvel ezelőtt állott, maradjon meg a vallás ügye most is abban az állapotban, és a prédikátorok a nekik kijelölt helyekről ne járhassanak szabadon prédikálni más helyre”.

Ez az 1550. június 22–23-án általános türelmi rendeletté fejlesztett, majd még többször megerősített végzés voltaképpen a már létező két felekezet „békés egymás mellett élését” kívánta elérni. Kisebb-nagyobb összetűzések, itt-ott egy-egy kivégzés az erdélyi állam területén is jelezte a hitviták mögött rejtő indulatokat. Mégis, ez az Európában páratlan türelmesség egyenes folytatása egy viszonylag békésen folyó hitújítási folyamatnak.

S ez a csöndesség igen nagy részben Erdély társadalmi sokközpontúságának, kisebb részben politikai helyzetének következménye.

Emlékezhetünk rá, hogy Szapolyai János, néhány egyedi esettől eltekintve (mint Dévai elfogatása), egyfajta nyugodt türelemmel figyelte a vallási vitákat. Fráter György, talán hevesebb vérmérsékletének engedve, időnként kíméletlen erőszakkal próbált gátat vetni a lutheri tanok terjedésének. Csáky Mihály esetéhez, Batthyány Orbán holttestének meggyalázásához a Kolozsvárra, Nagybányára kirótt súlyos pénzbüntetéseket tehetjük hozzá, azt, hogy az 1545-ös debreceni részgyűléssel rendelkezést hozott a reformációt hirdető papok hatósági üldöztetésére, hogy a Barcsay testvéreket meg Drágffy Gáspár özvegyét perbe fogatta, hogy Szegedi Kis Istvánt Csanádról kiverette. Mégis, kivégzés csak egy fűződik a nevéhez, s abban is van valami különös: egy nagyváradi egyházfit égettetett meg, mert az arcul ütött egy szobor előtt térdelő asszonyt.

Igazi, szervezett üldözésről az ő idejében sem esett szó. Könnyű belátni, hogy a politikai józanság fékezte le egyébként töretlen katolikus buzgalmát.

A lutheri eszmék mögött teljes rendi hatalmával fölsora-

kozott az erdélyi szász „nemzet”. Támogatta terjedésüket a legjelentősebb erdélyi magyar város, Kolozsvár, s a legtekin-
télyesebb főúri családok több tagja. A már említettek
(Batthyány Orbánon, Csáky Mihályon, a Perényieken, a
Drágffyakon, a Barcsayakon) kívül a tősgyökeres erdélyi
Kendy család, a fogságából vallási dolgokról is hazafrogtó
Maylád István érdemel említést. Fráter György halála után
Csáky László és Csáky Pál csatlakozik a leglelkesebb protes-
tánsokhoz, Ferdinánd Váradra helyezett királyi kapitánya
pedig, Varkocs Tamás, hozzákezd a néhai váradi püspök köz-
vetlen kormányzása miatt eddig még viszonylag háborítatlan
Bihar megye reformálásához.

Közvetlen politikai hatalommal nem rendelkeztek ugyan,
de gazdagok voltak, s túl közel feküdtek a folyton változó
Habsburg- és török határhoz a Tiszántúl mezővárosai: zak-
latásuk tovább fokozta volna a végvidék helyzetének bizony-
talanságát.

Nem voltak kisebbek a katolicizmus bástyái sem. 1556-ig
az államhatalom szilárdan állt a régi vallás mellett. György
barát halála után pár évig még a gyulafehérvári püspökséget is
föltámasztotta I. Ferdinánd, Bornemissza Pál kiküldésével.
(Váradon Szabardy Mátyás vette át a barát tisztét.) Egyes
nagybirtokos családok, mint például a nagy jövő előtt álló
Somlyói Báthoriak, szintén megmaradtak atyáik elveinél;
távoli rokonuk, ecsedi Báthori András szintén. S ne feledkez-
zünk meg a székelyek többségének ekkor még vallási téren is
jelentkező konzervativizmusáról.

Végül pedig nem változtatott a képen a helvét irányzat
megjelenése sem. Az ország adott pillanatban talán legfonto-
sabb embere az a Petrovics Péter, akinek támogatása sikerre
viszi Kálmáncsehi és társai kezdeményezését. Mikor Tordai
Demeter Szatmár-vidéki lutheránus superintendens 1555-ben
tovább lép a kálvini hitelvek felé, földesura, ecsedi Báthori
György még szembeszáll vele. Az egyházmegyei zsinat meg is
tagadja püspökét, de pár év múlva, mikor Báthori követi

Petrovics példáját, a diocézis papjai is utánamentek az időközben elhalt Tordai nézeteinek.

Az, hogy végül is ki miért maradt meg a római egyház kebelében, vagy miért fogadta el valamelyik új hitvallást, sok mindentől függött. A századok életmódjukból és nemzeti hovatarozásából fakadó állásfoglalásáról, a székelyeknek kiváltságaikkal összefüggő hagyománytisztelőtől már ismételt szó esett. A nagybirtokosokat ezzel szemben általában azzal a szemrehányással szokás illetni, hogy azért álltak át az új eszmékhez, mert szemet vetettek a klérus földjeire. Erdély vonatkozásában ez az érv nem túl hatásos: az erdélyi és a váradai püspökség, valamint a gyulafehérvári káptalan vagyonára (sőt mint láttuk, dézsmájára is) az állam tette rá a kezét, a fennmaradó egyéb (kolostori, préposti) birtokok aligha voltak olyan jelentősek, hogy hatalmas urak sorának pálfordulását magyarázzák. Hogy a szellemi erjedésben valójában igen nagy volt a lelkiismereti indokok részaránya, arra ékesen szóló példa, hogy a katolikus klérusból sok viszonylag magas állást (s ennél fogva tisztos jövedelmet is) élvező pap fogadta el a lutheri, kálvini eszméket. A sokat emlegetett Csáky Mihály a megürült erdélyi egyházmegye püspöki helynöke (vikáriusa) volt egészen 1545-ig. Kálmáncsehi ugyanitt volt kanonok. Károlyi Boldi Sebestyén és Kolozsvári Péter szintén.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a Tisza-vidéki arisztokraták – a Perényiek pataki ága például – nem szereztek volna tetemes hasznot az egri püspökség itteni falvainak, tizedeinek kisajátításával. De a reformáció sikerének hátterében mégis sokkal inkább a feudális magyar állam bukásának, s az arisztokrácia és a nemesség ezt érthetően nyomon követő öntudati válságának, útkeresésének gondolati lecsapódása rejtezik. A hitújítás eredendően plebejus színezetű, magyarországi megjelenésében kifejezetten úrellenes ideológiaként lép elének, ugyanakkor szakítási lehetőséget kínált a tragédiába fulladt múlttal, magyarázattal szolgált az elkövetett vétkekre,

lehetőséget ajánlott a lelki megtisztulásra. Ezért és így lehetett az uralkodó osztály számára is használható szellemi fegyver.

Terjedtek természetesen az új igék a Habsburg-Magyarországon, sőt a hódoltságban is. Az 1550-es évekre azonban már minőségi különbség volt a három országrész között. A török csak megtúrta a keresztény felekezeteket. A katolikusnak maradt Habsburgok megyéiben a reformáció még hosszú ideig nem lehetett a magyar uralkodó osztály eszköze, hiszen ahhoz előbb nagyra kellett nőnie a dinasztia és a nemesi nemzet közötti feszültségeknek, amiről egyelőre még nem lehet beszélni.

Erdélyben viszont ezek a kötöttségek előbb meglazultak, majd éppen visszájukra fordultak. A Szapolyai-országrész kényszerű önállósodása szinte magától értetődően hozta magával az új eszmék befogadásának, elterjedésének fölgyorsulását. Az erkölcsi-szellemi válságérzés és a Habsburg-hatalommal való folytonos hadakozás az ösztönös vagy önző tapogatózásokat hamarosan tudatos állásfoglalássá változtatta. Petrovics Péter példája bizonyítja, hogy az erdélyi állam legmakacsabb hívei hogyan építik politikai eszköztárukba a magyarországi hivatalos egyháztól való elfordulást.

Természetesen a helyzet sokkal bonyolultabb volt annál, semhogy a vallási és politikai gondolkodás automatikusan egybeesett volna. Voltak királyhű protestánsok és Erdély-párti katolikusok is, meglehetősen szép számmal.

A lényeg azonban az, hogy a felekezetek kialakulása valószínű társadalmi igényeket fejezett ki. Ezért kényszerült rá saját jól fölfogott érdekében Fráter György a türelem elvének meghirdetésére. Kétségtelen, hogy az 1548-as törvény inkább a nyugalom helyreállítását, a már kialakult helyzet rögzítését kívánta, hiszen ekkor már a „sacramentarius” eszmék terjedése újabb zavarforrás kialakulásával fenyegetett. Mégis, a kor Európájában különlegességszámba menő intézkedés előrevetített valamit abból, hogyan, miként lehet majd haté-

konyan kormányozni az új állam sokszínű, sokfelé húzó társadalmát.

Erdély végleges megszületésének pillanatában, 1556-ban azonban még senki sem tudta, mennyi időre szól s ér-e valamit a tordai országgyűlés türelmi rendelete. S azt sem tudhatta még előre senki, milyen változások érik majd a következő évtizedekben azt a bonyolult valamit, amit erdélyi társadalomnak nevezünk.

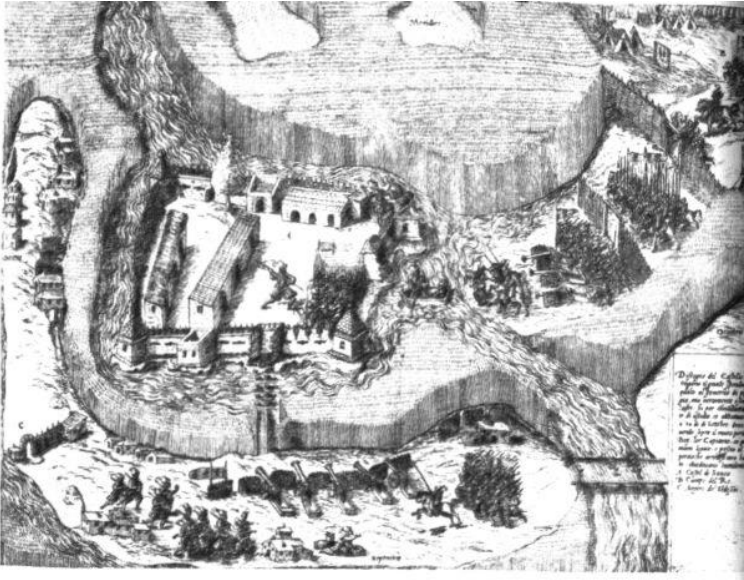
Az új ország

Az erdélyi önállóság és korlátai

Az 1556-ot követő, közel negyvenesztendő időszak esemény-története hasonlít az 1526–51 közötti évekére. Izabella visszatérésére Habsburg Ferdinánd király háborúval reagált, s a hadakozás kisebb-nagyobb szünetekkel eltartott az 1570-es évek derekáig.

1557-ben a Szapolyai-házhoz pártolt felső-Tisza-vidéki főurak sorra foglalták el a legfontosabb királyi várakat: Váradot, Husztot, Tokajt. Csak Gyula és Világos állott sikerrel ellent. Puchaim generális kétszeri ellentámadása csak kisebb eredményeket hozott, azt is csak Zemplén megyében. Izabella uralma így ismét Kassáig ért. 1557 végétől viszont Ferdinánd híveie a kezdeményezés, elsősorban Telekessy Imre felsőmagyarországi főkapitány jóvoltából.

1559. január 31-én Ferdinánd király békét kötött a törökkel, s ezután az erdélyi harcok hevesége is csökkent. Csakhogy még ugyanez év végén (november 15-én) meghalt Izabella királyné, s ezzel újra kezdődött a hadakozás, tülekedés. Zay Ferenc kassai főkapitánynak sikerült elpártolásra bírnia Izabella magyarországi főkapitányát, Balassa Menyhértet. A nevezetes „árultatás” nyomán — amihez egy sor „részekbeli” nagyúr is csatlakozott —, 1561 végére Erdély fennhatósága gyakorlatilag nem terjedt túl Bihar és Máramaros megyéken (egyedüli nevezetes kivétel: Munkács vára). A következő néhány év háborúskodása alatt néhány fontosabb vár ugyan többször is gazdát cserélt (Szatmár, Tokaj, Nagybánya stb.), de a tényleges birtokviszonyok huzamosabb időre már nem változnak. Csak János Zsigmond hadadi csatavesztésekor

21. Jelenet az észak-erdélyi „várháborúkból”

(1562. március 4.), majd Schwendi generális 1565 nyári nagy támadásakor tűnt úgy röpké pár hónapig, hogy a Habsburg-tábor veszélyeztetheti az erdélyi állam létét. Egy évre rá már a szultán seregei járták Magyarországot, s I. Miksa királynak is meg kellett tanulnia apja leckéjét: a török haderő még mindig képes visszafordítani a magyarországi hadiszerencse kerekét. A nagy Szulejmán ugyan meghalt Szigetvár ostroma közben, Schwendi generális pedig 1567-ben megszerezte Munkácsot, mégis 1568. február 17-én Drinápolyban létrejött az a béke, amely harmadfél évtizedre viszonylagos nyugalommal biztosított az agyongyötört Magyarországnak, s egyben kockázatos provokációvá emelt minden Erdély elleni próbálkozást.

Valóban, a szokásos pár évi diplomáciai huzavona alatt már elcsendesedtek a fegyverek, s 1571. március 10-én Miksa császár már ratifikálhatta Erdély uraival a speyeri békekötést. S hiába vonatkozott a szerződés csak a Szapolyai-dinasztiára - János Zsigmond 1571. március 14-én meghalt, s az utódául megválasztott Báthori István ellen Miksa már nem mert fegyverhez nyúlni. Csak közvetve, illetve a Rueber kassai főkapitány szervezkedése fölötti szemhunyással kísérelte meg az Erdély ügyeibe való beavatkozást. A Béccsel paktáló trónkövetelő Bekes Gáspár csatateri vereségével (1575. július 10., Kerelószentpál) azután ez a fajta beleszólás is ugyanolyan véget ért, mint a korábbi diverziós kísérletek.

Ha a hadszíntér keletebbre tolódott is, ez a kevés eredménnyel zárult, de elég sok vért követelő hadakozássorozat nyugodtan lejátszódhatott volna valamikor Fráter György halála előtt is. Még feltűnőbb az a szinte már tragikomikus hasonlóság, ami a csatazajt ezúttal is végigkísérő béketárgyalásokat köti 1551 előtti előzményeikhez. Mintha az idő órája most is arra a gyilkos egyhangúságú ritmusra járna, mint akkoriban!

A speyeri egyezmény is fenntartja az egész Magyarország egységének elvét, mint annak idején a váradi tette. János Zsigmond ugyan lemondott az apjától és Fráter Györgytől ráhagyott királyi címről, s megelégedett a fejedelem (princeps) titulussal. Függése azonban a magyar uralkodóktól pusztán névleges, hatalmát férfi utódai öröklik, s ha lemondana, vagy mégis elvesztené országát, Sziléziában kap kárpótlást, pontosan az emlékezetes Oppeln és Ratibor hercegségeket. S hogy a Váradhoz, Bátorhoz való közelítés még pontosabb legyen, ez a megállapodás is titkosnak minősült, mint korábban János Zsigmond és Miksa 1565-ös, hamvába holt szatmári megegyezése is. S ha Speyert nem, az azt előkészítő szatmári megállapodást csak beárulta Miksa császár a Portának – ugyanúgy a török bosszújától megrémülő erdélyiek „megtérésére” számítva, mint apja tette 1539-ben, Várad esetében.

Maradt – még Speyer után is – az új állam bizonytalan közjogi helyzete. Izabella, majd János Zsigmond uralmát csak a török, Lengyelország és Franciaország ismerte el, Báthori István hivatalos címe a külföld előtt (kivéve persze Isztambult) sokáig egyszerűen „vajda”. Marad az időnként fölbukkanó, gyakorlati hasznot alig kínáló s ezért komolyabb következmények nélküli francia fölkínálkozás (1556–57-ben Párizs aktívan segíti Izabella hazatérését). Marad a román fejedelemségek eszközszerepe az Erdélyre gyakorolt külső nyomás érvényesítésekor. 1556-ban Alexandru Lăpușeanu moldvai és Pătrașcu havaselvi fejedelmek (török parancsra) fegyveres betöréssel készítették elő az utat Petrovics Péter vállalkozásához. 1561-ben viszont a Habsburg-segítséggel uralomra jutott görög származású Heraklidész Jakab („Zsarnok vajda”, „Despot vodă”) Balassáékat segítette lázadásukban, mint Moldva fejedelme.

S végül, de semmiképpen sem utolsósorban, a török magatartása is maradt, amilyenek korábban megismertük. A szultánok Magyarország keleti felét elvileg sajátjuknak tartották, s az erdélyi fejedelmek ottani uralkodását csak kegyes akaratuknak tulajdonították. Hűbéri adót követeltek tőlük, s ragaszkodtak hozzá, hogy csak jóváhagyásuk s az általuk kibocsátott kinevező-beleegyező irat, az „athnáme” kézhezvételével kezdhesék meg kormányzásukat. Szulejmánnak János Zsigmond részére kiállított athnáméja szinte szó szerint megismételte a János királynak 1528 februárjában küldött szövetséglevelet. Báthori István megválasztásakor pedig már ott várakozott Amhát csász, kezében az Isztambulban kiállított, de azért a Porta bölcsességéből szintén Báthori nevére szóló fermánnal. Ha a szöveg változott, s a hang parancsolóbb lett is, a lényeg maradt:

„Erdély vajdája Báthori István!... Régulta immár az Erdély ország az én oltalmam alatt volt, az Erdély ország igaz olyan országom nekem mint egyéb országaim, igaz úgy oltalmaztam mindenek ellen mint egyéb földemet. Mostan is azon módon akarom mindenben oltalmazni minden ellenség ellen.

Minden rendbeli urakat, tiszttartókat, várakat, városokat, kastélyokat, palánkokat, falukat, tartományokat, porkolábo-
kat, községet azon állapotban, azon rendben akarom megtar-
tani, mint ez ideig voltak; valami az Erdélyhez tartozik, Biro-
dalmamat nézi, vagy Magyarországbán, vagy Erdélyben...

Annakokáért én az te énhozzám való hűséged szerint az
Erdélyországot az én hatalmamból néked megadtam.

... úgy tudjad, hogy téged az illet az te énhozzám való
hűséged szerint, hogy az urakkal egy értelemben légy és csen-
dességben egyet érts velek...

Az budai és temesvári beglerbéggel mindenkor egyet érts,
tudakozzátok meg egymástól, hogy egyetértvén az ellenség
csalárdságot ne vehessen rajtatok.”

Egyebekben pedig – még mindig ugyanúgy, mint a korábbi
évtizedekben – majdnem teljes szabadságot engedélyezett
a török magyarországi gyámoltjának. Egész erdélyi politikája,
beavatkozásainak lényege összefoglalható egyetlen mondat-
ban. Meg akarta s meg is tudta akadályozni, hogy Magyar-
ország egykori egysége helyreálljon. Amíg tehát a Szapolyai-
dinasztia, majd Báthori István és utódai óvakodtak e tilalmas
lépésektől, minden egyébben önállóan cselekedhettek.

Mikor 1565-ben Bécs leleplezte a Porta előtt János Zsig-
monddal titokban kötött megállapodását, az ifjú „választott
király” úgy határozott, személyesen keresi föl a szultánt,
s miként apja tette két évtizeddel korábban, tisztelgésével
győzi meg a nagyurat hűségéről. A szultán az Erdély elleni
támadásokat békeszegésnek tekintette, s ezért jött haddal
Magyarország ellen. Az elébe siető ifjú fejedelemnek Belgrád-
ban átadta a már említett athnámét; megtorlásra csak a
Habsburg-oroszág rész ellen került sor: Szigetvár bevételén
kívül ekkor számolta föl az oszmán hatalom az Alföld keleti
felében a királyi Magyarország utolsó bástyáit: Gyula, Vilá-
gos, Jenő várait.

A figyelmeztetés azért mindenki számára érthető volt.
A török hódítani jött Magyarországra, s az Erdéllyel szembeni
jóindulat kényszerű közjátéknak volt tervezve egy hosszú

játszmában. Olykor-olykor, különös kegyképpen, néhány morzsát átengedett Erdélynek zsákmányából: 1554-ben Lugost és Karánsebest Petrovicznak, pár évvel később a kicsiny Deszni várát Zarándban János Zsigmondnak. Közben pedig (ezúttal 1546–51 emléke kísért) ismételten igényt emelt a legfontosabb erdélyi határvárokra: Lugosra, Sebesre, Váradra, Kerekire, Sarkadra. (Előbb Bebek Ferencnek 1556–57-ben Izabella ellen folytatott portai intrikái idején, majd mikor Bekes Gáspár kínálta föl azokat neki, abban a reményben, hogy cserébe elnyeri támogatását.)

Igen, a két hatalmas szomszéd igényei, követelései változatlanul megszabják, milyen irányba és meddig mehet el az Erdélyé változott Kelet-Magyarország. Az 1556 utáni történet mégis lényegesen különbözik a korábitól.

Elsősorban és mindenekelőtt a közgondolkodásban kezdett gyökeret verni az országrész önállóságát szükségszerűnek tartó vélemény. Az 1556-os fordulatot természetesen még több visszaesés követte. 1556 őszén Szebenben a szász tömegek még föllázadtak a magyarokkal és (közvetve) a törökkel paktáló előljáróik ellen. A királybíró, Johannes Roth életével fizetett, Petrus Hallernak és társainak azonban néhány nap alatt sikerült leszerelnie az egyébként társadalmi ellentéteket is napvilágra hozó mozgalmat.

1561-ben Balassa Menyhért árulása a Tisza-vidéki arisztokraták többségét, s velük a familiárisi sorba kényszerült tiszaháti kisenemességet is Ferdinánd pártjára vitte. Többségük nem is tért többé vissza a fejedelmek fennhatósága alá. De már a székelyek „támadását”, akik Balassáék izgatására jogaik sérelmeit a Ferdinánd királyhoz pártolással akarták orvosolni, János Zsigmond csapatai könyörtelenül elnyomták. Döntő változást egyik megmozdulás sem tudott elérni: az uralkodónak mindig maradt elég támogatója, hogy akaratát érvényesíthesse. 1562-től már több mint egy évtizedig kellett várni, mire Bekesnek sikerült újra „feltámasztania” a székelyeket, s néhány forrófejű erdélyi nemesurat. Kerelőszentpál után pedig már két évtizedes nyugalmi időszak következett.

Ennek az érési folyamatnak volt néhány döntő pillanata. Olyan mozzanatok, amelyek egyébként simán beilleszthetők az önmagukat folytonosan ismétlő események láncolatába – egymás után tisztáztak egy sor kényes, lényegbevágó kérdést.

Az ilyen kétarcú történések sorában János Zsigmond már emlegetett tisztelgése a szultán előtt tekinthető az elsőnek (1566). A Habsburg-diplomácia emlékezetes „árulkodása” miatt Erdélyben nagy volt a kétségbeesés, s arra sem sokan vállalkoztak, hogy elkísérjék fejedelmüket a veszedelmes látogatásra. (A történet e tekintetben is ismétlődik: emlékezzünk János király 1528–29-es török tárgyalásaira!)

Az elmúlt tizenöt év alatt Erdély és a török viszonya egy sor válságon ment keresztül (1551, 1556, 1557–59, 1561). Az érintkezést biztosító tárgyalások általában esetlegesek maradtak: vagy csak alacsonyabb rangú tisztviselők vettek részt bennük, vagy pedig végtelenbe húzódó követjárások lettek belőlük.

A két uralkodó személyes találkozása lezárta e nehéz korszakot. A következő harminc esztendőben országaik – a jellegzetes függőség ellenére – gyakorlatilag felhőtlen, jó viszonyban élnek egymással.

A második fordulópont a speyeri egyezmény megkötése. Nem annyira János Zsigmond fejedelmi rangjának elismerésével, hiszen azt a fiatalember korai halála s ezzel a Szapolyai család letűnése ismét kérdésessé tette. Sokkal fontosabb – s a közbejött bonyodalmak ellenére is végrehajtásra került – a magyar királyság és Erdély határának kijelölése.

Eddig ugyanis a fejedelemség területe gyakorlatilag a Gyulafehérvár fennhatóságát elismerő nagyurak és nemesek birtokainak területével volt egyenlő. Mivel pedig a magyarországi birtokrendszernek az a sajátja, hogy egyes uradalmak olykor három-négy megyében szétszórt falvakból tevődtek össze, a Felső-Tisza vidékén a két ország földjei mozaikszerűen egymásba mosódtak. Bereg, Ugocsa, Szatmár és Szabolcs megyék, bár 1561 óta gyakorlatilag a Habsburg-hívek kezében maradtak, tele voltak szórva erdélyi fennhatóságú

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG RENDI TAGOLÁSA
1570 KÖRÜL

falvakkal. Most, 1571-ben János Zsigmond lemondott ezekről a „tartozékokról”, cserében viszont Miksa is lemondott hívei minden olyan falujáról és birtokáról, amelyek az Erdélynek átengedett Részekben feküdtek. Így pontosan meghúzhatták a határokat: Máramaros, Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar a fejedelemséghez kerültek.

A határkérdés rendezése elméletileg hátrányos maradt Erdélyre nézve, hiszen korábban az egész Tiszántúl hozzá tartozott. Ténylegesen azonban csak szentesítette a több évtizedes háborúskodás nyomán kialakult helyzetet. Arról sem beszélhetünk, hogy a szerződés véglegesen megmervítette volna a határokat. Egyrészt a déli megyékben eleve Erdélyhez tartozott egy sor olyan körzet, amiről Speyeren nem emlékeztek meg, pedig kívül estek a hajdani vajdaság határain (Karánsebes, Lugos; valamint Zaránd és Békés megyék egy része). 1585-ben, utólagos megegyezés eredményeképpen, a Magyarországhoz került Báthori-javak kárpótlásaként Nagybánya és környéke békés úton visszakerült a fejedelmek kezébe.

Végül pedig mindennél fontosabb nyereségnek számíthatjuk, hogy az eddig oly sok összecsapásra okot adó határviták nem mérgezheték többé Bécs és Gyulafehérvár viszonyát.

Speyer után nem sokkal ismét lényeges fordulat következett be Erdély sorsában. János Zsigmond halálával a részország vezetői két, jogilag egyaránt alátámasztható lehetőség között választhattak. Az egyik a speyeri pontok végrehajtása lett volna: a Szapolyai-dinasztia magvaszakadása tálcán kínálta a lehetőséget a hajdani Magyarország maradványainak egyesítéséhez. A másik lehetőséget az 1567. évi gyulafehérvári országgyűlés szolgáltatta, ahol is a rendek a Szulejmán által Belgrádban adott athnáméra hivatkozva, törvényt hoztak a szabad fejedelmválasztásról. Az erdélyiek döntése egyértelmű: 1571. május 25-én „minden további vita és szó nélkül” urukká választották somlyai Báthori Istvánt, János király hajdani erdélyi vajdájának fiát, az ország messze legnagyobb birtokosát. Ezzel 1556 után másodízben is kinyilvánították:

az önállóság nem egyszerően az uralkodó dinasztiák létezésének tükré, annak biztosítását saját érdekeik kívánják meg.

Ugyanez a választás sok mindent tisztázott a Habsburgok igényeivel, terveivel kapcsolatban is. Miksa császár óvakodott attól, hogy elvitassa a rendek jogát vezetőjük megválasztására. Titkos tárgyalásain megelégedett azzal a pusztán elvi engedménnyel, hogy az új fejedelem hivatalosan csak a hagyományos vajdai titulust használja, s címének megfelelően hűségesküt tegyen a magyar uralkodónak. Voltaképpen a speyeri megállapodást érvényesítették — annak lényege nélkül. Ezzel megszűnt hatni a Szapolyai családdal kapcsolatos államjogi fikció másik fele is: az elszakadt keleti országrészek cselekvési szabadságát Bécs az utolsó magyar uralkodóház kihalta után sem tudta kérdésessé tenni.

Negyedik fordulópontként Bekes Gáspár felkelését, illetve annak vereségét tekinthetjük. A kalandos vállalkozás kudarcra egyrészt újabb lépéssel előbbre lökte a Habsburg-uralkodóház politikájának változását. A függőség elismertetése ezután már valóban csak elvi igény maradt, a gyakorlati politika lépéseit a beavatkozási kísérletek helyett az önállóság elismerése szabta meg. „A császár ő felsége az vajdához és az ő atyjaifiaihoz minden császári kegyelmességgel indultatott... Mint annakelőtte, azonképpen most is meghagytuk, hogy [Rueber] az *jó szomszédsághoz* tartsa magát.”

Kerelőszentpál Erdélyben magában is mély nyomokat hagyott. Báthori keményen lesújtott a lázadókra, az elfogott tisztek jó részét még a harcmezőn fölakasztatta. Bekes ugyan elmenekült, de sok főrangú cinkosa a fejedelem markába került. Ezeket főbenjáró per alá fogták, s halálra ítélték. A vádlottak végső menedékként a magyar király – tehát a Bekessel cimboráló Miksa császár – elé akartak fellebbezni, hivatkozva a magyar állam évszázados törvényeire. Az a Báthori azonban, aki csak pár éve vallotta magát a Habsburg-uralkodó egyszerű vajdájának, állama országgyűlésével ezúttal olyan törvényt hozatott, amelynek értelmében a magyar király ezentúl nem rendelkezik törvénykezési joggal Erdély és a Részek fölött.

A halálos ítéleteket végrehajtották, a fejedelemség pedig újabb fontos közjogi területen szerezte meg önállósága biztosítékát.

Az ötödik és talán utolsó döntő mozzanat Báthori István fejedelem lengyel királlyá való megválasztása volt 1575 decemberében. Ha a Habsburg-uralkodók fensőbbségük biztos tudatában követelhetek hódolatot a közjogilag vitathatóan uralomra vergődött Szapolyaiaktól vagy Báthori „vajdától” – Krakkó koronás urával szemben ezt már nem tehették meg. Olyannyira nem, hogy mikor Báthori István még életében megválasztatta utódait előbb bátyja, Báthori Kristóf, majd annak fia, Zsigmond személyében (1576. január 28-án, illetve 1581. május 1-én), Bécs már meg sem kísérelte formális követeléseinek följújtását. Minden további nélkül tudomásul vette a szabad fejedelemválasztás tényét, sőt utóbb, Báthori István halálakor sem vonta kétségbe Báthori Zsigmond uralkodásának jogosságát.

Ezeken a közvetlen politikai lépéseken túl elrendeződött néhány másodrendű közjogi bonyodalom is az 1556 utáni évtizedekben. 1552-ben Ferdinánd király még egyetemesen érvénytelenítette Izabella és János Zsigmond valamennyi birtokadományát. A speyeri egyezség azután orvosolta ezt a tényleges bonyodalmakat legfőljebb 1556-ig okozó állásfoglalást. 1559-ben, a trónörökös Miksa főherceg királlyá választásakor fordult elő utoljára, hogy a magyar országgyűlésre meghívták az Erdélyhez tartozó Részek nemességét. Az 1570-es évek végéig vannak adataink arról, hogy Bécs adóztatni próbálja ugyanezen Részek lakosságát.

Erdély természetesen nem ezentől a lassan, fokozatosan bekövetkező változásoktól támadt önálló életre. Láttuk, elszakadása befejezett tény volt már e folyamat kezdetekor. De csakis ezek révén szerezhette meg magának külső biztonságát és belső nyugalmat, s hogy energiáit ne kössék le többé ellenséges támadások és veszedelmes lázadások. Békét nyert – s ezzel lehetőséget arra, hogy fejlődjön és megerősödjön.

Mert ha a jó szerencse adott is lehetőséget, a józan ész

és a ravasz számvetés el is került a sűrűn fenyegető katasztrofákat, egy gyöngö Erdély mihamar belesüppedt volna a török uralta balkáni népek nyomorúságába. Rendeződven a dolgok a Habsburgokkal, a Magas Portához való viszony maradt a fejedelemség életének legnehezebb problémája. Az állammá alakulás zavarai sokak előtt megcsillantották a hatalom bűvöletét. Maylád István 1540-ben már tett olyan lépéseket, amelyek Erdélyt ugyanúgy kiszolgáltathatták volna a szultánok kényének, mint azt az egymással vetekedő román vajdajelöltek tették Moldvával és Havasalfölddel. Bekes Gáspár, följajánlva az ország legfontosabb határvárait, ismét földidézte az Isztambul kegyéért az ország kiárusításával versengő despotizmus megszületésének veszélyét.

Erdély azonban ki tudta vetni magából e veszélyes kísérletezőket, a török pedig számolt ezzel az erővel, és saját jól fel-fogott érdekében, nem is támogatta a pártütők törekvéseit. Többet ért neki Erdély „szabad hűsége”, mint az esetleges hódító háború kockázata.

Tudták ezt, méghozzá egyre többen Gyulafehérvárott is. A törökbarát politika 1556-tól kezdve alapkövetelménye az erdélyi állam vezetésének. Pedig azok a személyek, akik megszabták a fejedelmi udvar magatartását, a kérdéses évtizedben többször is kicserélődtek.

Az 1556-os fordulat két főszereplőjének a Párkák már csak nagyon szűk időt engedélyeztek. Petrovics Péter 1557-ben, Izabella királyné 1559-ben távozott az élők sorából. Az ifjú János Zsigmondot körülvevő tanácsosok Izabella udvartartásának tagjai vagy neveltjei. János Zsigmond végrendeletének végrehajtói, a „testamentumos urak”, ahelyett, hogy ellenszegültek volna a Báthorit megválasztó országgyűlési határozatnak, megelégedtek egy újabb Speyert jelentő titkos alkuval. Pedig az ország legfontosabb várai (többek között Görgény, Huszt, Fogaras) a választás pillanatában az ő kezükben voltak! Egyedül Bekes kísérletezett sikertelen ellenállással.

Maga Báthori István pedig új korszakot nyit meg a törökkel való kényszerű együttélés céljainak kijelölésében. Azt a leckét,

amelyet 1551–56 között Erdély politizáló elitje megtanult, ő már képes volt nagyobb távlatból szemlélni. Az akkori, 1566-ban véget ért török háború eseményeiből ő is levonta a rég ismert, súlyos tanulságot: Isztambul birodalma hatalmas erő ugyan, a Magyarországért folyó harcokban mégsem képes döntő győzelmet aratni. Eppen ezért – noha tisztában volt vele, hogy a „szultán hadserege nem teszi más tarisznyájába, amit maga aratott” –, ő már nem tartotta kockázatosnak a Magas Portával való szövetkezést. Fizette a Bekes-lázadás után az évi 15 ezer forintra emelt török adót, s cserében pedig számíthatott az oszmánok katonai segítségére, ha Erdélynek ismét meggyűlné a baja a Habsburgokkal.

Ami elődei számára pusztán túlélési eszköz volt, az Báthori szemében létfontosságú állásfoglalás. Ő a bécsi dinasztiában – a felszabadításunkra siető keresztény szövetséges helyett – Magyarország meghódítására áhító, veszedelmes szomszédot látott. A törökkel való jó viszony tehát elsősorban arra való, hogy ezt a második veszélyt elháríthassa, ugyanakkor a Miksa császárral kiépített kapcsolat pedig biztosíték arra, hogy a szultán esetleges hódító tervei ellen is kaphasson külső támogatást. Az erdélyi politika legfőbb törekvése ekkor, hogy a két ellenfélben fenntartsa a kölcsönös gyanakvást. Amíg egymásra ügyelnek, addig a közibük szorult kis állam békén élhet.

Ismerős lépések ezek? István fejedelem Szapolyai János és Fráter György politikáját fedezte volna csak föl újra? Nem, ennél többről van szó. Szapolyai Jánost két indok mozgatta, mikor ellenségként tekintett a Habsburgokra. Eleinte ugyan valóban idegen hódításnak nevezte I. Ferdinánd beavatkozását, de igazából mint törvényes, fölszentelt uralkodó védte saját koronáját egy fegyverrel jelentkező vetélytárs ellen. Későbbi ellenszegülése pedig az erőtlenség bizonyult szomszédnak szólt, aki segítséget ígért ugyan, de csak ingerli a törököt – távol tartani nem képes. Fráter Györgyöt patrónusa halála után, s Bécs erejének egyszeri túlbecsülésével, pontosan ennek az öröklött kettős vezéreszmének logikus föloldása

kergette önmaga és országa tragédiájába. Izabella és János Zsigmond visszahívásával megint csak a dinasztikus jog és a törökkel szembeni önvédelmi reflex működött.

Velük szemben Báthori István mintegy előre látja a következő századok magyar politikájának legsúlyosabb dilemmáját. A magyar nemesség hagyományos németgyűlölete tette különlegesen érzékenyvé a Habsburgok szándékaival szemben? Egy bizonyos: ítélkezése a saját önállóságára féltékenyen örökődő magyar rendi társadalom vágyait fejezte ki. Azokat a vágyakat, amelyeket a lengyel királyválasztás váratlan, új reményekkel duzzasztott föl.

A 16. század második fele a lengyel feudális társadalom virágkora. A gabonatermelés és -kivitel kitűnő üzlete addig soha nem látott gazdagságot adott az uralkodó osztálynak. Csak a lengyel politikai rendszer öröklött gyöngesége gátolta, hogy az ország Kelet-Európa nagyhatalmává váljék. Báthori-ban pedig e lehetőségek láttán új, merész gondolat született. Az a terv, hogy a hajdani magyar államot Erdélyből kiindulva kell feltámasztani, mégpedig oly módon, hogy a lengyel erőre támaszkodva távolítják el földjéről a most rajta marakodókat.

Báthori István Erdélyben megtanulta az erőskezű kormányzás titkait, s a fejedelemség adott számára annyi segítséget, amennyivel Krakkóban is hozzákezdhetett, mint király a központi hatalom megszilárdításához. Ezután meg kellett szabadítani Lengyelországot attól az ellenségtől, amelyik a Habsburgokkal szövetkezve, állandó fenyegetést jelentett számára: IV. (Rettegett) Iván Oroszországtól. 1579–81 között három hódító hadjáratot vezet a cár ellen. 1582. január 15-én Jam Zapolskiban békét köt a két ellenfél, a lengyel uralkodó pedig hozzákezdhetett a török elleni tervek elkészítéséhez. Kapcsolatba lépett a pápával, igyekezett kipuhatolni a Habsburgok álláspontját. A nemzetközi tárgyalások hosszan elhúzódtak, István királynak nem maradt ideje, hogy végére tudjon érni tervei második lépcsőjének: 1586. december 22-én meghalt. Vajon a lengyel nemesség ugyanazzal a hévvel követte volna uralkodóját Magyarországra, mint a saját érdekei-

22. Báthori István

nek annyira megfelelő orosz hadjáratokba? A nagy uralkodó politikai utóda a lengyel kormányzatban Jan Zamoyski kancellár, aki egy évtizeddel később át fogja küldeni a lengyel csapatokat a Kárpátokon és a moldvai határon. De a cél akkor már csak Erdély és a román fejedelemségek Krakkó befolyási övezetébe kényszerítése, a török pedig nem ellenség, hanem a lengyel hatalom hallgatólagos szövetségese.

A végcéljától oly távol megszaktadt életút sem feledtetheti azonban, hogy Báthori István idején Erdély szerepe kétségtelenül megváltozott, mondhatjuk, megfordult. Többé nem visszatérni akart a magyar királyok jogara alá, hanem éppen saját uralkodói hatalmát akarta kiterjeszteni a másik két részországra.

Ez viszont azt is jelenti, hogy a változás csak módszerbeli, hiszen a végcél változatlanul nem erdélyi, hanem általánosan magyar.

Ha végigtekintünk azoknak a személyeknek a névsorán, akik 1566-tól kezdve az ország vezető államférfiainak tekinthetők, meg is érthetjük azt az állandóságot. Ami magukat a fejedelmeket illeti, a Szapolyai család magyar főúri mivoltát ismerjük; a Báthoriak még törzsökösebb arisztokratáknak számítanak, s felemelkedésük pillanatában a Tiszántúl legnagyobb birtokosaként állnak előttünk.

A legbefolyásosabb tanácsurak Izabella és János Zsigmond alatt ugyancsak elsősorban „részekbeli” arisztokraták és nemesek voltak: Csáky Mihály kancellár; Hagymássy Kristóf, Varkocs Tamás, Balassa Menyhért, illetve maga Báthori István, a hadvezérek; Báthori Kristóf, Bekes Gáspár a diplomáták; és még lehetne a felsorolást folytatni. A kor nagy arisztokrata családai között változatlanul Kendyék az egyetlen „bennszülöttek”. (Talán ezért is csatlakoznak oly könnyen minden lázongáshoz, szervezkedéshez...) Hozzájuk hasonló neve legföljebb még az enyingi Török családnak, Vajdahunyad földesurainak volt, közülük azonban egyetlen vezető politikus sem került ki a 16. század derekától, Török János

halálától. Egyebekben pedig, mint köztudott, ők is betelepült magyarországiak voltak.

A székelyek, sőt még a szászok sem tudtak igazán beleszólni a gyulafehérvári kormány dolgaiba. Az előbbieket, a „támadosok” néhány hónapos föllángolásán kívül, nem hallatnak magukról. Az utóbbiakban az idő előrehaladtával egyre erősödött a német nemzeti érzület. Mivel viszont a Habsburgok iránt érzett szimpátiájuk ellenkezett a politikai lehetőségekkel, nagy bölcsen alávetették magukat a mindenkori fejedelmek akaratanak – anélkül viszont, hogy részt kértek volna a kormányzás gondoljaiból. Adóikat megfizették, sőt ezen kívül is szívesen nyújtottak anyagi segítséget az államnak, de ezen túl legfőljebb azzal törődtek, hogy privilégiumaikat ne érje sérelem.

Jellemző tünete e hatalmi viszonyoknak, hogy az udvarban élő külföldi kegyencek némelyikének sokkal nagyobb volt a befolyása, mint e két „nemzet” vezetőinek. Izabella királyné, sőt fia is szívesen hallgatott a lengyel Stanisław Niezowski és Stanisław Ligęza szavára; később pedig az olasz Giorgio Blandrata, a királyné, majd János Zsigmond orvosa vált egyfajta „szürke eminenciássá”.

Báthori István lengyel királysága idején az erdélyi ügyeket legfelsőbb szinten a Krakkóba telepített „erdélyi kancellária” intézte. Vezetője a felvidéki születésű Berzeviczy Márton kancellár volt. Itthon 1575-ig a magyar főnemes Forgách Ferenc volt a kancellár, Báthori Kristóf, majd Báthori Zsigmond mellett pedig a szlavóniai eredetű Kovacsóczy Farkas kancellár, s részben a fejedelem rokonai közül kikerült gyámok: Csáky Dénes, Bocskai István, majd Sombori László és egyetlen erdélyiként Kendy Sándor gyakorolták a hatalmat. Sajátos egységet nem is a származás biztosított a Báthorit körülvevő, segítő embereknek, hanem – legalábbis jelentős részüknek – egyfajta közös műveltség. A kancelláriák személynete – Forgáchcsal, Berzeviczyvel, Kovacsóczyval az élen – főképpen hajdani padovai diákok közül került ki, annak az egyetemnek magyar hallgatói közül, amelyet egykor rövid

ideig maga a jövendő fejedelem is látogatott. Padova Velence fennhatósága alatt állt, a gazdag kereskedő-közársaság pedig régtől fogva megtalálta a törökkel való együttélés szükséges módozatait. Báthori István kancellistái az európai szellem kincsei mellett azt is megtanulhatták a híres univerzitáson, hogy a törökkel való barátkozásnak haszna is lehet: a fejedelem politikáját ezért tudták olyan őszinte lelkesedéssel szolgálni. (Mellesleg Báthori első számú lengyel híve, Jan Zamoyski kancellár is Padovában tanult!)

Az 1556-ot követő három évtizedben tehát végképp eldőlt, hogy a saját sorsáról egyre több öntudattal rendelkező új államalakulat lényegét tekintve marad, amivé kialakulásának véres évtizedei alatt vált: a középkori magyar állam keletre szorult maradványának. A külső kényszer leszakíthatta ezt a területet az anyaországról, megváltoztatta államformáját, vakmerően új külpolitikát követelt meg vezetőitől – gondolkodásukat, magyarságtudatukat nem tudta megtörni.

Erdélyt a maga kialakult soknemzetiségű rendi társadal-mával semmiképpen sem tekinthetjük a néhai magyar állam egyszerű maradványának. Amikor tehát megállapítjuk, hogy politikája mindvégig magyar politika marad, föl kell tennünk a kérdést, miért nem szólhatnak bele a helyi, partikuláris erők az új ország sorsának irányításába?

A mezővárosok megtorpanása és a tiszántúli református egyház

A 16. század derekára újjászülető, megszilárduló erdélyi államot egy időben három, egyszerre érvényesülő külső hatás érte. Ezek: a török előnyomulása és az állandó hadiállapot a Kárpát-medencében; a fejedelemség külkereskedelmi kapcsolatainak hanyatlása; végül pedig a pénz értékének rohamos csökkenése. E három tényező mindegyike merőben független volt az erdélyiek szándékaitól és cselekedeteitől, ugyanakkor

mindhárom döntő módon szolt bele a fejedelemség életének alakulásába.

A török hódítás, az oszmán hatalom lassú, szívós előnyomulása az Alföld és a Dunántúl tájain kívánkozik közülük az első helyre, azért, mert valamennyi közül ez volt a legközelibb s egyben a legdurvább hatóerő.

Noha Erdély, az 1552–56-os rövid kitérőtől eltekintve, mindig is a Porta szövetségesének számított, láthattuk, hogy délnyugati határai az 1540-es állapotokhoz képest száz-kétszáz kilométerrel északabbra kerültek. Elveszett a Temesköz Lugos és Karánsebes kivételével, el Arad megye egészen, Zaránd jó részben, Békés, Csanád, Csongrád megint csak egészen.

Kétségtelen, hogy már pusztán a területi veszteség is hatott – méghozzá károsan – Erdély fejlődésére. Emlékeztünk rá, az Alföld volt a színhelye a paraszti árutermelésen alapuló mezőgazdasági föllendülésnek, a mezővárosok kialakulásának. Az államkincstár bizony alaposan megérezte a gazdag megyék bukását. Az okozott gondok közül mégsem ez a legsúlyosabb.

Ahhoz, hogy az oly ígéretes mezővárosi fejlődés töretlen maradjon, át kellett volna menteni az eredeti lehetőségek, a kedvező feltételek nagy részét. A török előnyomulás viszont éppen ezekben kezdett helyrehozhatatlan károkat okozni.

Még a legkevesebb volt, hogy az új államhatár új vámokat jelentett. A Magyarországgal és a Hódoltsággal folytatott kereskedelem megadóztatására már az 1550-es évek elejére kiépültek Erdély új harmincadhivatalai a Részek nyugati peremén. Az eredeti központok: Várad, Debrecen, Bajom, Székelyhíd, Margita, Nagyfalu, Hídvég, Zilah és Sibó, de ismételt változtatások után (egy ideig például Kolozsvárott is volt vámhivatal), 1586-ban már Karánsebes, Szászváros, Hunyad, Sombor, Váradja, Dés, Körösbánya és Zilah a harmincadhelyek (négy évre rá Déva és Nagybánya is az!). Ha valaki Bécsbe, Krakkóba igyekezett, mire a pozsonyi, szepesi vámokhoz ért, már megfizette az első vámokat, előbb az erdélyi államnak, majd – például Tokajnál – a magyar királyságnak is.

Ha pedig a Maros vidéke felől akart Grazba vagy Velencébe eljutni, előbb az erdélyi-török határ mindkét oldalán, majd a magyar-török határ mindkét oldalán is fizetnie kellett, csak azután ért el a hagyományos magyar harmincadhelyekre, az osztrák végekre.

A paraszti kereskedést, áruforgalmat, állathajtást mindez természetesen költségesebbé és veszélyesebbé tette.

A parasztpolgárság ereje tömegében rejtett, ezt a tömeget a török hadszíntér északra tolódása három darabra törte. A török uralom alá került települések – s a mezővárosok többsége így járt – egy teljesen idegen hatalomhoz voltak kénytelenek alkalmazkodni. A hódítás ez első évtizedeiben a török még megpróbálta közvetlen kormányzása alá vonni új szerzeményeit. A mezővárosokban – legnagyobb részük a szultáni kincstár tulajdona, ún. „hászbirtok” lett – török bírók, adószedők jelentek meg. A hagyományos magyar jogrendszer fölé odakerült a korán alapján ítélező mohamedán jog, no meg a megvesztegetés (a „baksis”) fogalmával a magyar hatóságoknál jobban tisztában levő kádi. A szultán lévén az egyedüli úr, megszűnt a földesúr és a király közötti lavírozás lehetősége is. A török adóztatás ekkor még nem volt különösebben terhes, de behajtása sokkal merevebbnek bizonyult, mint a már ismert és megszokott magyar feudális módszerek.

Még többet ártott a mezővárosok lakosságának a magyar hadszíntér talán legkülönösebb jellegzetessége, a kettős hódolat. A török hatalom még fénypontján sem tudta elzárni felségterületét a magyar és erdélyi végvári portyázók elől, s ő sem tartotta vissza saját martalócait az ellenséges védővonalak mögötti vállalkozásoktól. Kétségtelen, hogy e nélkül a véresen kíméletlen eszköz nélkül a magyar uralkodó osztály mihamar elvesztette volna ellenőrzését a török által elhódított földek fölött. Márpedig ez az ellenőrzés végső soron pótolhatatlan eszköze volt Magyarország jövőendő egyesítésének. Az is bizonyos, hogy a magyar végvárak sem önmagukat nem tudták volna fenntartani, élelmezni, sem az ellenséget nem

tudták volna távol tartani, ha támadásaikkal nem gyöngítik, szegényítik szakadatlanul a török végvárak „hátszágát”.

Ugyanekkor e harcmódnak elkerülhetetlen járuléka volt, hogy míg a magyar katonaság a török uralta falvak, mezővárosok lakosságát kényszerítette a magyar földesúrnak járó szolgáltatások megfizetésére, a török portyázók a magyar és erdélyi végvárak mögötti területet vonták a török adószedők hatáskörébe. Az 1550-es évek elején Bihar megye adózó portáinak 53%-a fizetett adót török földesúrnak és a török kincstárnak, holott a megyét a török is elismerte Erdély birtokaként. Az akindzsik nyomában járó összeírók, a defterdárok még Hunyad keleti falvaiból is jó néhányat fölvettek listáikra, s ami egyszer azokra rákerült, azt többé ki nem húzták onnan.

Ez a kétfelé adózó zóna a Dráva–Maros vonalától Komáromig, Miskolcig, Nagyváradig ért, azaz pontosan ráterült a nagy mezővárosok körzetére. Léven pedig a parasztmetropolisok mindenféle adóztatás kedvenc céltáblái, a kettős terhelés egyre növekvő súllyal nehezedett a lehetőségei egy részét amúgy is veszni látó cívisréteg vállaira. Gondoljuk meg, a három ország bizonytalan határainak érintkező pontjára szorult Debrecen mezőváros 1567-től egyaránt adózott a magyar királyságnak, a töröknek és Erdélynek, s egyedül erdélyi adója 3200 aranyforintra rúgott (idetartozott közjogilag), a Portának 2000, a királynak pedig 1000 forintot fizetett évente!

Mégsem ez jelentette a legsúlyosabb megpróbáltatást. A kettős adózás létre sem jöhetett volna mindkét fél haderejének állandó akciói nélkül. Akár béke volt, akár háború – török, magyar lovas osztagok nap mint nap átcsaptak az ellenséges területre. Az adófizetés kikényszerítése mellett sarcoltak, raboltak, olykor gyújtogattak és gyilkoltak is. Szegényes, rendszertelenül fizetett zsoldjuk mellett csak így tudtak életben maradni, a csapásaikat elszenvető ország-résznyi terület viszont gazdagságával, vérével fizette meg a könyörtelen harcot.

Az 1568-as békekötés után pontosan negyed századig vi-

szonylagos nyugalom uralkodott Magyarországon – de a békeidőben is zavartalanul folytatódó portyázó hadviselésnek leginkább kiszolgáltatott kisebb falvak lakossága megkezdte menekülését a védettebb, nagyobb települések felé. A nagy paraszti központok, az Erdélyhez számító Debrecen, a törököt uraló Kecskemét, Ráckeve, Nagykőrös, Tolna stb. népessége gyarapodni kezd, s ez a virágzás látszatát kölcsönzi e mezővárosoknak.

A szép felszín alatt azonban sokasodnak a gondok. A rablásból élő katonaságnak kedvelt zsákmánya volt a gulya és a ménes – a cívisek, a jobbágyok hol fegyverrel, hol keserves alkudozással kényszerülnek megvédeni, visszaszerezni értékes állataikat. A kereskedelemben is sok zavart okozott a végváriak, hajdúk kedvelt fogása, a vásárok „megütése”. Csak a legfontosabb útvonalak élveztek védeltséget: a nyugati piacokra szánt, általában nagy tömegben hajtott marhákat vagy a Lengyelországba szekerező bort viszonylag hathatósan oltalmazta, hogy az általuk szerezhető nagy jövedelem egyaránt fontos volt az egész országnak, a mezővárosoknak s azok nagy hatalmú urainak. A lassan, de határozottan emelkedő állami adóztatás s a náluk is erőteljesebben növekvő földesúri igények a cívisvagyonokra is ránehezedtek: ha nem is apasztották meg azokat, mindenesetre fékeztek növekedésüket. A sokféle tördelt országban egyre nehezebb volt alkalmazkodni a folyton változó hatalmi viszonyokhoz, s az csak természetes, hogy az innen eredő problémákat többnyire pénzzel kellett megoldani.

A kezdeti lendület, az utolsó békeévek prosperitása, a betelepedési hullám, no meg elsősorban a Nyugat konjunktúrájának változatlanul sodró lendülete, azaz a nagy kereslet még a 16. század végéig biztosította az oppidumok hálózatának úgyszólván állandó magas életszínvonalát. De a tulajdonképpen még csak alakulóban levő paraszti tőke már készül az esetleges menekülésre. Néhány, a török kezébe jutott mezőváros cívisei szinte zárt tömegben keresnek új, biztonságosabb otthont maguknak. A délvidéki Keve lakossága így

hozza létre a Csepel-szigeti Ráckevit. Szeged polgárai 1542 után Nagyszombatra, Kassára, Debrecenbe telepednek át. De még a helyben maradók is – gyulaiak, kecskemétiak, nagykőrösiek stb. —, még ők is szoros kapcsolatokat építenek ki a Felvidék városaival, Pozsonytól Kassáig, ahol persze igencsak szívesen látták a biztonságot kereső vagyonok gazdáit. Az Alföldön pedig idestova már csak az egyre nagyobb tömegben érkező délszláv menekültek töltik föl a megrikuló sorokat.

Ennek a többrétű folyamatnak Erdélyre nézve kettős következménye volt. A már említett délnyugati területvesztés a török kezére juttatta a korábban hozzá tartozó nagy mezővárosok jelentős hányadát: Szegedtől Lippáig, Temesvártól Gyuláig. Ugyanekkor Szatmár, Nagybánya, a Hegyalja virágzásnak induló bortermelő kisvárosai: Tokaj, Tarcál, Gönc, Mád és társaik a Habsburgok jogara alá kerültek. A lakosság visszahúzódása a biztonságosabb északra így a fejedelemség népességét alig-alig növelte. Néhány bihari, szilágysági oppidum nagyra nőtt: Debrecen, a maga közel 1300 adózó portájával, talán az egész ország legnépesebb városa lett. (A becslhető népességszám ui. legalább 17–18 ezer fő!) A korábban jelentéktelen Tasnádnak 1569-ben 319 adózó családfője van, Krasznának 1594-ben 281 (mindkettő legkevesebb 3500 főnyi lakosságot jelent). Zilah, Nagybánya, Máramarossziget, Huszt, magában Erdélyben Kolozsmonostor, Vajdahunyad mérhető ezekhez a példákhoz. Mindez azonban aligha pótolhatta a területi veszteséget, no meg azt, hogy az országhatárra került mezővárosok fejlődése gyakorlatilag lehetetlenné vált: Váradból például 1556-ra végvár lett!

A mezővárosok többé nem jelenthettek feltörekvő, előrehajtó erőt Erdély társadalmában. A jobbágság vezető rétege, a cívisfamíliák elvesztik a tömeg nyújtotta önsúlyt, s csak egy-egy szigetet alkotnak az új államalakulat peremén. S ahogyan a század első felének nagy kataklizmája a reformáció eszméinek gyors befogadásával tükrözte az oppidumok friss erejét, az országhatár mögött elszigetelődő, Erdélyhez tartozó mezővá-

rosok lassan kezdenek elzárkózni minden további vallási újítás elől. Körzetükben a reformáció megáll annál az utolsó változatnál, amelyet az 1550-es évek végén megismertek: a „sacramentarizmusnál”.

A délebbi, egységes tömegben, a törökhöz került mezővárosi körzetekben, talán éppen az uralomváltás megrázkódtatásának reakciójaként, még folytatódik a szellemi erjedés. Békéstől Baranyaig hamarosan a protestantizmus legifjabb hajtása is mély gyökereket ereszt: a század utolsó harmadában Erdély felől ide érkező szentháromságtagadás.

Az erdélyi állam határai mögött másképpen fordult a történelem kereke. Kálmáncsehi halálát követően Melius Juhász Péter, egy igen fiatal, de annál energikusabb lelkipásztor került előbb Debrecen eklézsiajának, majd nem sokkal később az egész tiszántúli egyházkerületnek élére. Melius született szervező, nagy hatású prédikátor, s rendszerességre törekedő teológus volt. Működésének éveire esik Huszár Gál debreceni tartózkodása, azaz a Tiszántúl első nyomdájának megalapítása (1560–62). Lelkésztársa volt Debrecenben Szegedi Gergely, Sztárai és Szkhárosi mellett talán a legtöbb költői tehetséggel megáldott zoltárfordítója és énekszerzője a 16. századnak. Maga Melius is írt néhány éneket, nem is rosszakat, csak éppen túlzottan teológiai tartalmúakat ahhoz, hogy igazán hatásosak lettek volna.

Igaz, a verselés csak erősen másodrendű tevékenysége volt hajszolt életének. Valóban kiemelkedő irodalmi értékű munkásságának java része prédikációkból, vitairatokból, bibliai szövegmagyarázatokból áll. A sokszor bonyolult mondani-valón gyakran átüt az élő beszéd néhány szép, meglepő fordulata, de a legfeltűnőbb jellegzetesség mégis a fogalmazás végletes kiélezettségével. A hitújítás korának vitastílusa amúgy sem volt szemérmes, Melius mégis kitűnt gyűlöletének izzásával, válogatott szidalmaival, maró gúnyolódásával, féktelen szenvedélyességével.

Ez az ember egész életében harcolt, méghozzá egyszerre sok ellenség ellen. Hadakozott a katolikus klérus maradék be-

folyásának fölszámolásáért Eger és Kassa környékén, vitázott Luther magyar és szász követőivel, érvelt és acsarkodott a Debrecen is fölkereső első szentháromságtagadók, majd Dávid Ferenc antitrinitarizmusa ellen. Meg akarta állítani a reformáció harminc éve egyfolytában előbbre futó szekerét – s ott, ahol erre hatalmat is kapott, végül meg is állította. 1561-ben már mint debreceni szuperintendens szerkesztette meg a „*Debrecen – Egervölgyi Hitvallás*” néven ismert művét. Mondanivalójának lényegét 1567-ben a Tiszántúl lelkészeinek ugyancsak debreceni zsinata mint saját hitelveinek kánonát fogadta el. Európa-szerte ritkaságszámba ment az a részletesség, ahogyan ezek a hitvallások az élet egészét szabályozni kívánták. Nemcsak az istentisztelet, az egyház, a dogmák világában kívántak eligazítást nyújtani, hanem egyéni és közérkölc, egyén és család politikai, gazdasági magatartása kérdéseiben is szigorú utasításokkal látták el a hívőket.

„Péter pápa” (ahogy ellenfelei Meliust gúnyolták) szigorúsága kétségtelenül Kálvinéval rokon, de nem annak egyszerű lemásolása. A tiszántúli püspök az alakulóban levő helvét hitvallás egyik legeredetibb gondolkodója, aki csak a fő iránymutatásokban követi a genfi mestert. Zwinglivel például már kifejezetten vitatkozik – hogy végül a debreceni zsinattal egyetemben elfogadja Heinrich Bullinger német reformátor *II. Helvét Hitvallás*nak nevezett, a Luther utáni reformáció legfőbb tételeit egységbe foglaló iratát. A debreceni protestáns egyházmegye ebben a pillanatban vált valóban reformátussá, vagy ahogy a kívülállók később az egész felekezetet elnevezték: kálvinistává.

Debrecen cívisei időnként meg-meginogva, de végül is mindvégig támogatták főpásztoruk küzdelmeit. Hogy a városukban kidolgozott hitelveket a környező megyék lelkészei elfogadták, kétségtelen jele Debrecen vezető szerepének, s annak, hogy Bihar, Szabolcs mezővárosaiban a parasztpolgári mentalitásnak egyazon válfaja uralkodott már ekkor.

De ha a jobbgység vezető ereje a cívisek tehetős rétege maradt is, a végvári harcok nyomorúságaiban felmorzsolódó

falvak földönfutóvá váló szegényei és a jólétüket a háború okozta megtorpanás ellenére is megőrző parasztpolgárok viszonya nem maradhatott felhőtlen. Mintha csak a magasan környezete fölé nőző Debrecen kihívására felelne, éppen a közvetlen környéken robban ki 1569–70-ben Karácsony György furcsa „szent háborúja”. A rajongó, fantasztá paraszvezér előbb puszta kézzel akarja lerohanni a balaszentmiklósi (Törökszentmiklós) török sáncot, majd mikor onnan véres fejjel elúzik, magába Debrecenbe jön, a hatóság ellen lázítva annak lakóit. A főbíró végül végvári katonaságot hív segítségül, azok elfogják, és kiszolgáltatják a „fekete embert”, akit a város azután rövid úton kivégeztet.

Melius harmadfél évvel ezután, 1572. december 15-én meghalt. Műve azonban fennmaradt: a debreceni egyházmegye az egész magyarországi református egyház központja lett. Utódai szívós kitartással és ritka szervezőképességgel ápták, bővítették, amit ő fölépített. A csúcspont azonban már elmúlt. Ahol egyszer oly szigorú, zárt szabályok közé foglalják az élet minden fontosabb mozzanatát, mint ezt az 1567-es zsinat tette, ott a szellem ragyogása előbb vagy utóbb megkopik. Az elszigetelődésre belső fegyelme megszilárdításával felelő Debrecen s a hozzá tartozó cívisvilág a 16. század végéig többé nem tudott Meliushoz hasonló kimagasló tehetőséget felmutatni. Mint ahogyan a tiszántúli énekszerzők és prózáírók következő generációja is sivár, gyöngye utánzata csak Szkhárosi Andrásnak, Szegedi Gergelynek, Melius Péternek.

A gazdasági elszigetelődés és a városok – a szentháromságtagadók

Az okok között, amelyek a mezővárosi élet megmerevedéséhez, a lehetőségek beszűküléséhez vezettek, már találkoztunk az új határvonalakkal, azoknak a kereskedelemre gya-

korolt kedvezőtlen hatásával. A vámok sűrűsödése, az utak bizonytalansága természetesen nemcsak az oppidumok tözsereit korlátozta mozgásukban. Az iparcikkek, nyersanyagok forgalmát bonyolító távolsági kereskedelem is óvatosabbá vált. Azok a kalmárok, akik Nyugat-Európa nagyvárosainak áruival – szövetekkel, fegyverekkel, szerszámokkal, fűszerrel, selyemmel s hasonlókkal – Erdélybe igyekeztek, hovatovább csak egyetlen utat használhattak viszonylag biztonságosan. Azt, amelyik Bécsből a Vág völgyén át, illetve Krakkóból a Kárpátokon keresztül Kassára s onnan Kolozsvárra vezetett. (A Bécs–Vác–Szolnok–Várad úton inkább a Tiszántúl kapott árut, s csak kevés nyoma van, hogy innen a Királyhágón túlra is eljutottak a kereskedők.) Azok pedig, akik még tovább igyekeztek (Brassó, Szeben érintésével a Balkánra, Isztambulba lehetett tovább haladni), sok esetben a hosszabb, de kevésbé zaklatott lengyelországi útvonalat választották: Krakkóból Lemberg érintésével érték el a román fejedelemségeket.

Erdély gazdasági kapcsolata Európával így érezhetően meggyöngült. De nem fejlődött, nem fejlődhetett az áruforgalom közte és Moldva, Havasalföld között sem. Eleinte a megújuló háborúk, viszályok gátolták a növekedést. Később, mikor a zűrzavar elcsendesedett, a török kormány beavatkozása állta útját az élénkebb forgalomnak. 1568-ban a Porta ugyanis megtiltotta a két fejedelemségnek, hogy legfontosabb árucikkeivel Törökországon kívül mással is kereskedjék (gabonára, élő állatra, vajra, borra s hasonlókra vonatkozott elsősorban). A török gazdaság fejletlensége, no meg az érintett hűbéres államok hallgatóságos ellenállása miatt a monopóliumot természetesen nem lehetett valóban ráerőszakolni a román földekre, gabonát pedig Erdélybe kár lett volna behozni. Mégis a korlátozás sokat ártott a fejedelemségek áruforgalmának. Erdélynek három városa bonyolította le a moldvai és havaselvi kereskedelem oroszlánrészét: az árumegállító joggal rendelkező Beszterce, Brassó és Szeben. Ezek közül Beszterce kereskedelme a század utolsó negyedére igen erősen

lehanyaglott. Harmincadhivatalát 1552-ben még 200 aranyforintért lehetett bérbe adni, 1569-ben azonban már csak 70 forintra taksálták, s ez az összeg 1574-ig is legfőljebb 100–120 forintra nőtt. Brassó vámbevételeinek – azaz külkereskedelmi forgalmának – stagnálásáról, sőt visszaeséséről szintén a harmincadbérlet összege árulkodik. Ennek alapján az itt kivitt és behozott áruk értéke az 1503-ban becsülhető 167 ezer forintról 1530-ra 33 ezer forintra csökkent. A század közepének rövid föllendülése sem haladta meg a 80 ezer forintot, s hamarosan ez is újból apadni kezdett. Szeben forgalma általában a fele Brassóénak, s a változások is nagyjából igazodnak az ott észleltekhöz.

A mindkét felől való elszigetelődést le lehet mérni az erdélyi bányák iránti külföldi érdeklődés lankadásán is. Az 1520-as években még a hatalmas Fuggerek bérelték a tartomány sótelepeit, velük szemben János király az olasz-török Grittit tudja fölvonultatni, sőt annak halála után egy időre bajor vállalkozók is megjelennek a Királyhágón túl. 1541-től mindennek vége szakad: az erdélyi bányák művelése a helyi, meglehetősen kis tőkeerejű vállalkozókra marad, legközelebb csak Báthori István idejében indul néhány erőtlen külföldi próbálkozás.

S ez még mindig csak az érem egyik oldala. Erdély bekerítése, kereskedelmének egyetlen főútvonalra szorulása egybeesett a világtörténet egyik legnagyobb gazdasági fordulópontjával. A nyugat-európai tőke nem csupán óvatosságból kerülte el a hadszíntérré vált Kárpát-medencét. (A Fuggerek például 1546-ban a magyarországi, felvidéki rézbányák üzletét is föladták.) Megkezdődött a századforduló nagy földrajzi felfedezéseinek gyakorlati hasznosítása. A portugálok hozzáfogtak a ritka, drága fűszerek, indiai, kínai eredetű árucikkek (selyem!) közvetlen Európába szállításához. Az arab hajózás ugyan végül magához tért a portugál flotta győzelmeinek kábulatából, s a hagyományos útvonal a Perzsa-öböltől (vagy Adentől) a Levantén át Velencéig hamarosan ismét föltámadt. Monopolhelyzetét azonban soha többé nem szerezte vissza, a haszon nagy része végérvényesen az európai kereskedőknek

jutott. Gyorsabb és nagyobb hasznot remélhetett az az olasz, német, németalföldi vagy más nemzetiségű vállalkozó, aki az óceáni hajózásba fektette pénzét, mint az, aki továbbra is a Levantén keresett boldogulást. Ez volt az egyik ok, amiért egész Délkelet-Európa érdektelenné vált a 16. század derekának nyugat-európai pénzemberei előtt.

A másik ok hasonlóképpen a nagy felfedezésekkel függ össze. Az amerikai kontinens meghódítását az 1520-as években kezdték el a spanyolok. Mexikóból, majd még inkább Peruból addig soha nem látott mennyiségű nemesfém, elsősorban ezüst került át Európába. Mexikó bányái az 1540-es években még csak évi 3400 kg ezüstöt adtak, 1560-ra 15 ezer, az 1570-es években 50 ezer kilogrammot, s a század végére az évi átlagtermés 74 ezer kilogrammra nőtt. Peruból (Potosiból, ma Bolívia) az 1550-es években 183 ezer, a hetvenes években 151 ezer, a század végén 255 ezer kilogramm ezüst került ki évente. Az ilyen tömegtermelés mellett az addig fontosnak tartott magyarországi nemesfém-bányászat a maga 5-6 ezer kilogrammos átlagával jelentéktelenné változott. Az indián bányászok töménytelen ezüstje, aranya meggyorsította Nyugat-Európa gazdasági fejlődését. Az Északi-tenger környékén már korábban kialakult városias tartományok, országok rohamos gazdagodása az újkor igazi kezdetét jelentette a világtörténelemben. S míg a pénz özönlött Amerikából, a hispániai félszigetről Flandriába, Németalföldre, idővel Angliába, Észak-Franciaországba is – a Kárpát-medence államocskái a világ gazdaság jelentéktelen pontjainak zsugorodtak. Az örökös harcban álló Erdély pedig semmi lényegeset nem adhatott az olcsó és sok árut kívánó Nyugatnak. Gabonát már eddig sem szállíthatott a fuvarozás nehézségei miatt, azt és a szintén nehezen fuvarozható fát változatlanul Lengyelország és a Baltikum kínálta a Hanza hajósainak. Erdély bora messze terem a piacoktól, sóval pedig már a szomszédos Lengyelország is bőven rendelkezik, bányái szinte érintik a kassa—krakkói utat (Wieliczka, Bochnia). Marad a szarvasmarha, csakhogy – mint láttuk – annak továbbhajtása is nehezedett,

s a közbeeső Alföld most már szövetséges helyett versenytársként ékelődik Erdély és a vevők (Velence, Ausztria, Dél-Németország) közé. S maradnak az erdélyi bányák termékei: elsősorban az arany és az ezüst.

Maradtak — de már ezek kivitele, haszna sem lehetett a régi. Az Európában forgalomban levő nemesfém tömegének rohamos megnövekedése leszállította a (nemesfémekből készülő) pénz értékét. Szaknyelven „árforradalomnak” szokták nevezni ezt a folyamatot (ma könnyebben megértjük az „infláció” kifejezést, de a 16. században nemcsak általános áremelkedésről volt szó, hanem arról, hogy a mezőgazdaság termékei sokkal gyorsabban drágultak a megugrott kereslethez könnyebben igazodó ipar áruinál). A változás hatása alól a Kárpát-medence országai sem vonhatták ki magukat. A királyi Magyarországon megfigyelhető árak — s Erdély árai ehhez kötődtek — önmagukért beszélnek. A szarvasmarha pénzben kifejezett vételára az 1520-as évektől az 1580-as évekig háromszorosára, a gabonáé ugyanezen idő alatt négy-hatszorosára, a boré négyszeresére nőtt.

A királyi Magyarországon mindez egy féloldalas, de erőteljes konjunktúrát eredményezett. A hazai városok persze egyre nehezebben bírták a versenyt a tömegtermelésre átálló nyugati iparral. Fejlődés helyett lassú hanyatlás a sorsuk. A mezővárosok idekerült maradványai azonban fölvirágoztak. A külföldi piac közelsége a Dunántúlhoz vagy a borteremelő Hegyaljához, a paraszti tőke csöndes északra húzódása olyan alapokat teremtett, amelyekre támaszkodva a cívisgazdaságok zökkenő nélkül át tudták vészelni a háborús idők minden káros következményét.

Váratlan, de annál mohóbb haszonélvezője támadt ugyanakkor a mezőgazdasági árak „robbanásának” a nemességben, de még inkább a nagybirtokos arisztokráciában. Az állandósult hadiállapot a jobbgység szegényebb rétegeit az eddiginél sokkal inkább kiszolgáltatta urainak, s az utóbbiak nem késtek kihasználni a rég várt alkalmat. A 16. század második fele a szolgáltatások gyors növekedésének időszaka a Habsburg-

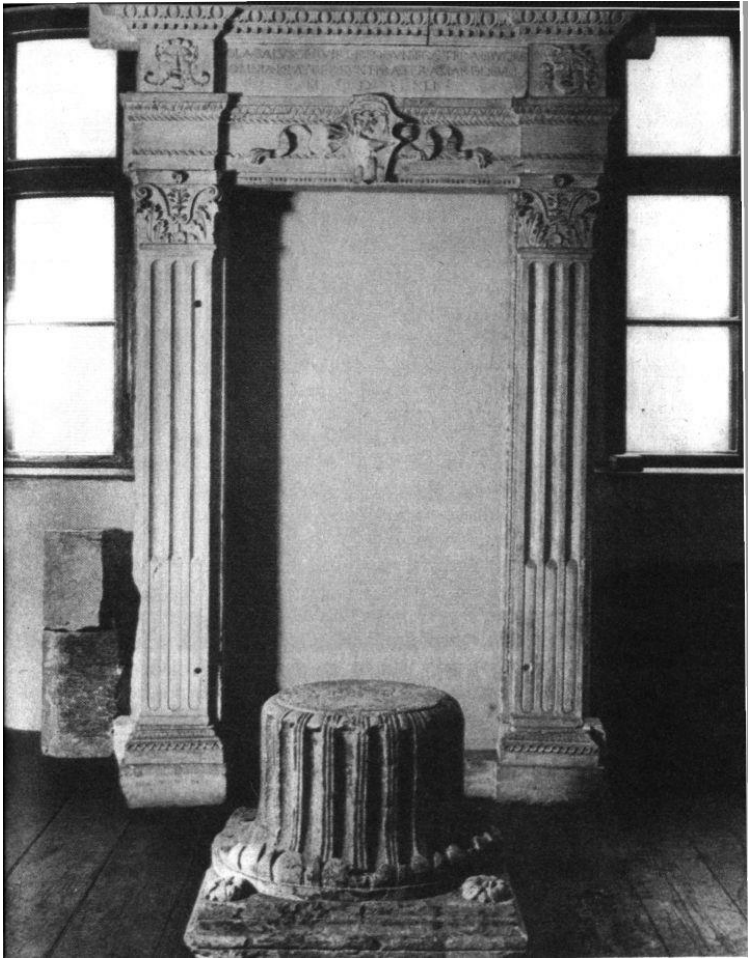
országreszen. A természetbeni szolgáltatások, de különösen a robot egyre nagyobb súllyal nehezedett a parasztságra. A századelőn még majdhogynem ráfizetéses nagybirtok most már teljesen el tudja látni önmagát: az ingyen szerzett gabona, élő állat és más effélék mind az urasági háztartás, mind annak gazdasági és katonai személyzete igényeit fedezte. (Az élelmezéstől a sokszor természetben adott fizetségig.) Mi több, a pénzt hozó jobbágyterhek ügyes kihasználásával a domíniumok még kifejezetten jövedelmezővé is váltak. (Hogy a lassan tízezres nagyságrendűvé szaporodó pénzbevételekben már ekkor volt-e szerepe a nagyra növesztett majorságok termése eladásának, azon még vitatkoznak a szakértők.)

Erdélyben mindez sok tekintetben hasonlóan, de semmiképpen sem ugyanúgy játszódott le. Itt az árforradalom csak azt jelentette, hogy az új ország gyöngülő szarvasmarhákivitele a növekvő árak mellett sem tudta pozitívvá tenni a külkereskedelem mérlegét. A behozott iparcikkek és luxusárúk még mindig nagyobb összeget jelentettek a kivitel hasznánál. Erdélynek bányái aranyával, ezüstjével kellett kiegyenlítenie a számlát – ennek pedig az lett az eredménye, hogy míg Európában a fémpénz mennyiségének növekedése okozott zavarokat, a fejedelemségben éppen hogy kevés pénz maradt. Kevés, de természetesen éppoly csökkent értékű, mint odaát. Mi több, az amerikai nemesfémeket olcsó munkaerő állította elő (ti. indián rabszolgák), az erdélyi bányák művelése viszont nehéz és költséges maradt. A drágább érc gazdaságtalansága miatt a termelés válságba került, csökkent, a pénzhiány pedig ezáltal tovább fokozódott.

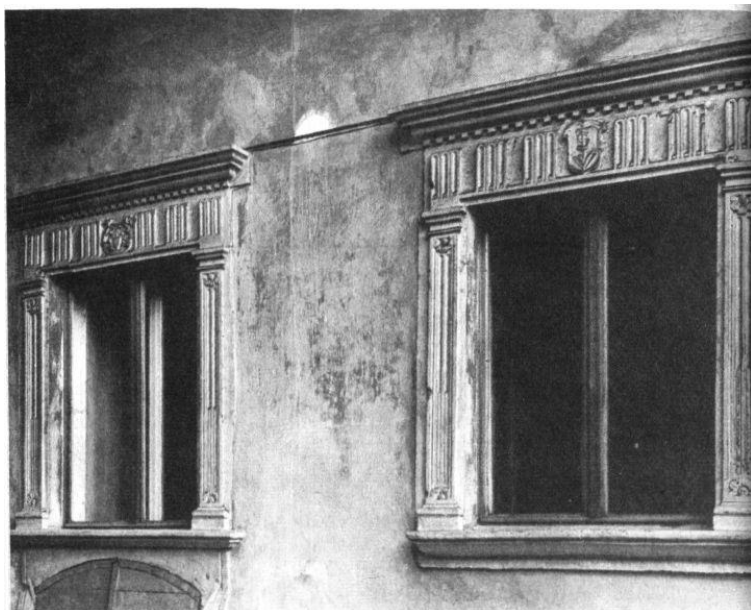
A behozott árucikkek drágulása, az értékéből folyamatosan veszítő pénz mennyiségének csökkenése magától értetődően tovább rontott Erdély amúgy is erőtlen külkereskedelmi kapcsolatait. A nyugati iparvidékek termékei eljutottak ugyan a fejedelemségbe, de korántsem olyan mennyiségben, hogy uralkodó szerephez jussanak annak piacain. A központinak tekinthető kolozsvári harmincadnál 1599-ben – igaz, ez háborús esztendő – tán 90 ezer forint értékű külföldi árut regisztr-

24. Ajtókeret, a kolozsvári Wolphard–Kakas házból

25. A Wolphard–Kakas ház ablakai

felől), ugyanakkor a legközelebbi szomszéd városok (Beszterce, Medgyes, Segesvár) meglehetősen messze épültek. Sokat jelentett, hogy 1558-tól magának Kolozsvárnak is áru-megállító joga volt.

A föllendülés világosan lemérhető magának a városnak átalakulásán. A gazdag patríciuscsaládok nagyszabású építkezésekbe fognak. Valóságos kis paloták sorával díszítik a régi

belvárost, s ezek a palotácskák már az új kor művészetének, a reneszánsznak jegyében fogantak. A fejedelmi udvar elég gyakran időzött a városban vagy a közeli Kolozsmonostor, Gyalu épületeiben. Az ott folyó építkezések nemcsak mintául szolgáltak a polgároknak, hanem lehetőséget adtak az udvar által foglalkoztatott ügyes mesterek szerződtetésére is. Kolozsvár reneszánsz építészete – átalakult általa az egész városkép – még helyi, sajátosan erdélyi motívumokat is ki tudott fejleszteni.

A közízlés fejlődése lemérhető e házak belsején. A bútorok, használati tárgyak, szőnyegek, kárpitok maguk is a reneszánsz jegyeit viselik magukon. A polgárok újonnan jött gazdagsága nyomán megszépül az eddig középkoriasan egyszerű lakás is. A tartományban amúgy is magas színvonalú ötvösművészet virágkorát éli, az eddig legismertebb szász aranymívesek mellé fölzárkóznak a kolozsvári mesterek.

Lévén pedig Kolozsvár ekkor már erősen magyar többségű város (az újabb lélekszám-gyarapodás további magyarosodással járt együtt), az anyagi kultúra kiteljesedésével párhuzamosan magas szintre emelkedő szellemi élet elsősorban magyar jellegű maradt. Heltai 1556 után is folytatta könyvkiadói tevékenységét. (Hofgreffnek 1559-ben bekövetkezett halálától egyedül vezeti a kolozsvári nyomdát.) Továbbra is ad ki vallási műveket, a bibliafordítás utolsó részletei 1565-ben jelennek meg. De közben egyre nagyobb teret kapnak a világi alkotások. Heltai nyomdájából kikerül például Tinódi ver-seinek egy csoportja, Werbőczy *Hármas könyvének* magyar fordítása s még több hasonló könyv vagy füzet. Ő maga is ír világi műveket: 1566-ban jelenik meg a *Száz fabula* című műve, a magyar nyelvű elbeszélő próza első valóban nagy alkotása. Utolsó, már halála után megjelent műve pedig, a *Chronica* – Benczédi Székely Istváné után időben a második, értékben az első igazán nagy történetírói alkotás magyar nyelven.

Sehol a régi Magyarországon ilyen nagy sorozatban magyar nyomtatványok meg nem jelentek. Részben ez, részben

pedig Heltai kivételes nyelvérzéke lehet az oka, hogy az ő kolozsvári nyomdájában bevezetett helyesírás lett a mai magyar helyesírás alapja.

Heltai legméltóbb kolozsvári kortársa, Dávid Ferenc maga is íróembernek minősülhetett volna. Az erdélyi magyarok püspökeként azonban Dávid megmaradt főképpen teológus tollforgatónak, mint ahogyan életének értelme is a hit bonyolult kérdéseinek boncolgatása, továbbfejlesztése maradt. Nem sokkal püspökké választása (1556) után szembe kellett néznie a „sacramentárius” kihívással. Pár évig Dávid volt az evangélikus hit legelszántabb védelmezője Erdélyben; átlagon felüli racionális elméje azonban hamarosan meghasonlásba kergette: úgy találta, Melius Péter tételei közelebb állnak a szentírás lényegéhez, mint a sajátjai. 1559-ben lemond szuperintendensi méltóságáról, s csatlakozik a hitújítás helvét ágához. Részben személyes népszerűsége miatt, részben mert az erdélyi magyar polgárság közelebb érezte magához a svájci indíttatású hitelveket, hívei – Heltaival egyetemben – követék átlépését. Az 1564-es nagyenyedi zsinat ismét a Királyhágón túli magyar püspökké választotta, a tordai országgyűlés pedig Melius debreceni és Mathias Hebler szász püspök mellett őt ismerte el Erdély harmadik egyházi vezetőjéül.

János Zsigmond, részben hogy szentesítse a két nagy felekezet imígyen történt összebékítését (és szétválasztását), részben mert maga is egyre közelebb jutott a reformáció eszméihez, a frissen választott magyar püspököt tette udvari papjává. Az ő udvarában ismerkedett meg Dávid a hitújítás legfrissebb hullámverésének hírhozójával, Giorgio Blandratával, a fejedelem orvosával.

Miguel Servet spanyol természettudós, orvos a biblia aprólékos elemzésével arra a meggyőződésre jutott, hogy a Szentháromság létezésére magában a szentírásban nincs bizonyíték. Ezért Jézust az Úristen mellett (akinek szerinte a Szentlélek csak egyik megjelenési formája) másodlagos istenségnek tekintette. Servetet ezért a vakmerő tanításért maga Kálvin égettette meg, de gondolatait nem lehetett máglyára vetni.

26. Serleg – a XVI. század elejéről, a brassói L. Goldschmied műve

A reneszánsz új lendületet adott a természettudományok fejlődésének, s azok művelői megtanulták becsülni a logikus gondolkodás, a forráskritika fegyvereit. S mivel a spanyol éppen ezekre támaszkodva fejtette ki tanait, a természetbúvárok, majd később sok teológus is, nagy számban indultak el az általa kijelölt s már sokak által amúgy is keresett úton.

Az egyik legjelesebb követő, Johannes Sommer, filológus és költő, abból kiindulva, hogy Isten nem adhatott az emberiségnek érthetetlen tanokat, eljutott a kijelentésig: csak az lehet a hit alapja, ami logikailag is elfogadható. Ebből a szemzőből vizsgálva a kereszténység alapelveit, a Szentháromság tételét a biblia után, történelmileg megfogható időben keletkezett állításnak találta. Egy másik szentháromságtagadó, a görög származású Jakobus Palaeologus egyfajta egyetlen emberi hitről álmódott, úgy vélvén, ha Jézus is volt a messiás, az egyetlen Istent imádó zsidók és mohamedánok üdvözülését sem lehet kétségbe vonni.

Blandrata érvelése ismét fölkelte Dávidban a racionális gondolkodót. Elismerte a fejedelmi orvos logikájának igazságát, s 1568 körül maga is megtagadta Jézusnak Istennel egyenrangú voltát. János Zsigmond hamarosan követi szuggesztív lelkiatyjának példáját. Erdély a szentháromságtagadók gyülekezőhelyévé válik, Sommer és Palaeologus is idezarándokol. Itt, az Európa peremére szorult kis országban kezd határozottabb formát ölteni az új felekezet elveinek rendszere. Az előbb elmondott alapgondolatok mellett elvetették az eredendő bűn dogmáját, s helytelenítették a gyermekek megkeresztelésének szokását: az öntudatlan csecsemő még nem alkalmas arra, hogy megértse az üdvösséget hozó tanítást. A hit és az egyház dolgaiban a lelkipásztorok vitáit a nyilvánosság elé vivén, egyfajta demokráciára törekedtek.

Kolozsvár magyar polgárai pedig követték első lelkipásztorukat. Kétségtelen, hogy a fejedelem pártfogása is segítette az új nézetek terjedését. A város különleges helyzete, a szellemi frissiséget adó fejlődés töretlensége lehet a másik ok, amiért Dávid hívekre talált. 1570 körül már szentháromságtagadó

27. B. Lutz szebeni ötvös kelyhe – XVI. sz. második fele

volt Kolozsvár magyarsága csaknem egészen. Csík, Gyergyó, Marosszék nagy részben, Torda, Dés, Marosvásárhely és Aranyosszék jelentős hányadában. Valamikor e szárnyra kapás éveiben keletkezett az antitrinitárius hitvitázó irodalom gyöngyszeme, a magyar drámaírás egyik legrégebbi értéke, a *Válaszúti komédia*.

János Zsigmond korai halála, Báthori István erőteljes katolicizmusa nem sokkal később útját szegte a dávidi eszmék terjedésének. A lendület elapadt – talán azért is, mert az új felekezetet főképpen tápláló nagyváros egyedi jelenség maradt a fejedelemségben. Kolozsvár felvirágzását a többi központ nem tudta követni. Az addigi legnagyobb erdélyi város, Brassó a 16. század végére alig nőtt úgy 8–9000 lakosúra (a századfordulón 7000 volt a lakosok száma); Szeben népessége csak kevéssel haladta meg a 6000 főt; Besztercéé a 4000-et. A többiek még kisebbek maradtak – Segesvár 2500 lakossal, Medgyes 2400-zal. (Természetesen mindegyik adat becslésen alapszik.) Az igaz, hogy a kézműipar bennük is megerősödött. A 19 céhet felmutató Brassóban működött egész Délkelet-Európa első posztómanufaktúrája. Szebenben 28 céh 30 féle iparágat űzött, s a szász városok együttesen legalább 40 féle mesterség gyakorlóit fogadták falaik közé. Az is tagadhatatlan, hogy ezek a városok is épültek, szépültek. Brassóban 1500 körül 50 kőház és 1490 faház állott; 1550-re az arány 270–760-ra, 1600 körülre 580–500-ra módosult. Besztercén ugyanez az adatsor 130–450; 180–630; 350–450. A sorozatban épülő kőházak között olyan gyöngyszemmel is találkozhatunk, mint a szebeni várostorony.

És mégis, a lakosságszám nagyon csekély növekedése a fejlődés korlátozottságáról árulkodik. A megtorpanás első jeleit már a század közepén észlelni lehet – okát pedig nem is egyet találhatunk. Egyrészt a városhálózat viszonylagos sűrűsége szétaprózta a piackörzeteket. Másrészt az egész szászföld ipara erőteljesen támaszkodott a moldvai, havasalföldi kivitelre, az pedig, mint láttuk, a század folyamán határozott visszaesést mutat.

28. P. Kersten szebeni ötvös kelyhe – XVI. sz. második fele

Harmadrészt pedig – s ez most már az egész fejedelemségre érvényes – a 16. század derekának föllendülése voltaképpen igen szűk korlátok között mozgott. Mindössze csak addig tarthatott, míg be kellett töltenie azt az űrt, amit a távolsági kereskedelem hanyatlása hagyott maga után. Ez mihamar végbement, s már nem volt mivel és hová továbbhaladni. A kis lélekszámú városok önmagukban nem tarthattak fönn gyorsan fejlődő ipart. A magyar, de még inkább a román falvak többsége alig lépett túl a teljes önellátás szintjén: vásárlóerejük, jobb iparcikkek iránti igényük csekély. Az uradalmak is önellátásra törekednek, csökkentik a drágább városi holmik beszerzését. Még leginkább a nemesség vásárolt, de a legnagyobb fogyasztó maga az állam, a hadsereg, az udvartartás.

A piac tehát, ahol a céhek eladhatják termékeiket, bizony szűk. Bővülésre nincs remény: ahhoz a belső kereskedelem föllélénkülésére lenne szükség, azt pedig eleve lefékezi a krónikussá váló pénzhiány.

Mi több, a század utolsó harmadában újabb, ezúttal külföldi versenytárs jelentkezik Erdély területén. A Balkán felől görög és török kereskedők jelentek meg a fejedelemség vásárain. Holmijuk többnyire nem tranzitáru, amiből az országnak külön haszna lenne, hanem helyi használatra szánt egyszerű eszközök vagy pedig keleti luxuscikkek.

A „szász nemzet” ismételten panaszt emelt amiatt, hogy ezek a „jövevények” megkerülik az ő árumegállító joggal védett piachelyeit. 1585-től törvény tiltotta, hogy görög és olasz kereskedők pénzt vihessenek ki az országból. Versenyüket mégsem sikerülhetett kiküszöbölni. Egyrészt mert a kolozsvári kereskedők támogatták akciójukat (a szász árumegállító jog kikerülése nekik hasznot jelentett), másrészt mert az állam is hasznosnak találta az ellátást javító behozatal engedélyezését.

Még nagyobb kárt okozott az erdélyi polgárságnak – ezúttal most már a kolozsváriakat is beleértve – az országgyűlések nyílt beavatkozása a piaci árak alakulásába. A rendi társadalom zokon vette s valamiféle nyerészkedésnek vélte, hogy az árak

emelkedni kezdtek. Ezért az államhatalom hathatós támogatásával korlátozni igyekezett ezt az emelkedést. Bár a sorozatban hozott árszabályozó törvények (1556, 1560, 1571, 1591 stb.) az importált árucikkekre is vonatkoztak, főképpen a helyi céhes iparnak ártottak, s mindenképpen nagyban hozzájárultak a városfejlődés elakadásához.

A 16. század derekának városi föllendülése így, ahelyett hogy alapvető változásokat idézett volna elő a fejedelemség társadalmának szerkezetében, csak annyira jutott el, hogy megerősítse a még középkori jellegű városhálózatot. Sértetlenül fennmarad a céhszervezet: a manufaktúraalapítás teljességgel szokatlan (mert ekkor még jobbára csak Itáliában és Flandriában ismert) kísérlete valószínűleg éppen a fokozatosan romló gazdasági helyzet függvénye, s a termelési költségek leszorítását célozta. Mivel pedig a körülmények nem nagyon kedveztek az ilyen korai próbálkozásoknak – a kereskedőpatriciátus túlsúlyát sem lehet megkérdőjelezni. A „szász egyetem” vezetői a nagy kalmárcsaládok maradtak: a Hallerek, Rapoltok, Armbrusterek, Offnerek, Lulayak. A megbuktatásukra tett ritka kísérletek, mint amilyenek az 1556-os magyarellenes szebeni lázadást lehet tekinteni, nem vezettek eredményre.

Ahogy pedig az 1530–40-es évek belső terjeszkedésének lendülete ott tükröződött Honterus életművének sikerében, úgy laposodik el a szász városok szellemi élete a század derekától véglegessé váló stagnálásban. Pemfflingerék vagy Honterus nemzedékének nincsenek örökösei sem a politikában, sem az egyházban, sem az irodalomban. Dávid Ferencnek, Heltai Gáspárnak nincs németül író megfelelője. Brassó, Szeben nyomdái a kolozsvári nyomda fénykorában legföljebb csak vegetálnak. Szebenben 1530 és 1575 között nem nyomtattak latin vagy német könyvet!

A minden téren védekezésbe szorított „szász egyetem” legnevezetesebb szellemi terméke az egész korszakban az erdélyi szászság privilégiumait összegező jogkönyv közrebocsátása volt. Albert Huet szebeni királybírónak sikerült

a kiváltságok fejedelmi megerősítését kieszközölnie, a brassói Mathias Fronius végezte el a kodifikálás felelősségteljes munkáját. A mű kinyomtatásához (1583) Brassó és Szeben nyomdáinak felszerelését egyesítették, aminek következtében végül mind a szebeni, mind a brassói nyomda újból válságba jutott. Az 1590-es évektől termelésük ismét nekilendül, de ennek már több köze van a könyvek iránti érdeklődés általánossá válásához, mint a helyi viszonyokhoz.

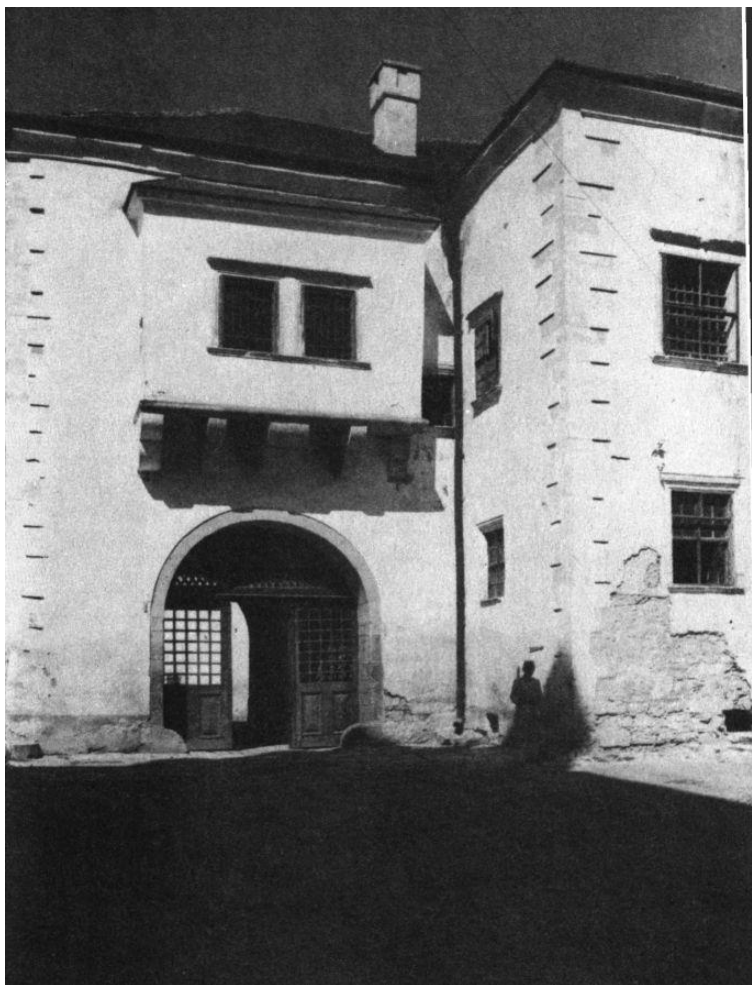
A földbirtokos osztály megerősödése

A sok életre-halálra folyó háború, az állandóan érezhető külső fenyegetés Erdélyben is arra kényszerítette a társadalom vezetőit, hogy a korábbinál sokkal nagyobb fegyveres erővel védjék az országot. Lévéen pedig országuk feudális képződmény, ez nemcsak az állam haderejének megerősítését jelentette. Az egyes földbirtokosoknak maguknak is gondoskodniuk kellett az önvédelemről, saját fegyveresek tartásáról.

Ehhez persze elsősorban az eddiginél többet kellett a katonáskodásra költeni. A nemesek és nagyurak pénztárcáját azonban másféle új megterhelés is érte. Az általános európai szellemi és művészeti újjászületés kapcsán már hallhattunk a reneszánsz Erdélybe vezető útjáról. Kolozsvár polgárainak építő, szépítő kedvéről is szó esett. De még nagyobb lendületet vett a XVI. század második felében Erdély várainak, kastélyainak, udvarházainak átformálása.

A reneszánsz továbbterjedésének útját szinte jelképezi, hogy Bakócz érsek esztergomi kápolnájától Perényi Péter 1538-ban megkezdett, már kizárólag világi sárospataki építkezésén, majd a Báthoriak nyírbátori templomának új díszítésein át érkezik Erdélyig.

János király és Fráter György Szamosújvárott emelt új erősségét ugyanaz az olasz mérnök („fundator”) tervezte, Domenico da Bologna, aki 1536 körül Buda falait építette újjá. A barát szomorú nevezetességű kedvenc kastélya,

29. Szamosújvár – várrészlet

30. György barát alvinci kastélya

Alvinc, a lombard építészet nagy korszakának, a „cinquecento” stílusának távoli, szép visszhangja. S Alvinc mintául szolgált egy sor erdélyi újjáépítéshez, palotateremtéshez. Bethlen Farkas Bonyhán már 1543 körül hozzáfog kastélya modernizálásához. Ugyanezt teszi Marosvécs szép fekvésű várával Kendy Ferenc 1555 körül, Apaffy Gergely Ebesfalván ugyanaz időben, Kornis Gábor kapitány Huszton 1577 táján, Geszthy Ferenc a híres Dévában. A sok építkezés közül leg-

31. Marosvécs XVI. századi tornya

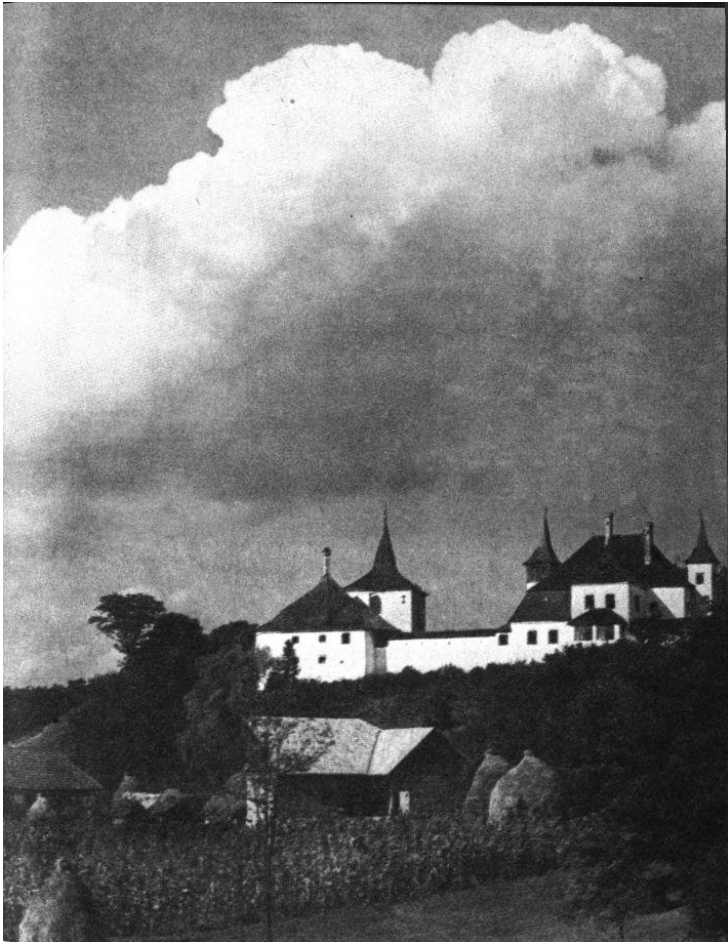

32. Keresd

inkább mégis a keresdi Bethlen-kastélyt kell kiemelni. A fa és a kő harmóniája, az erdélyi reneszánsz e kedves jellemvonása ott fénylik az árkádos tornácokon, az öregtorony körvonalain, a loggia szempihentető arányaiban. Keresztúri Benedek Szentbenedeken épült kastélyát pedig ugyanez az olasz gyökereiről mindvégig hangosan beszélő, derűs, gazdag, szertelen díszítőkedv szinte mesebeli hangulatba öltözteti.

Az idők múlása persze itt is érződött. Már János Zsigmond

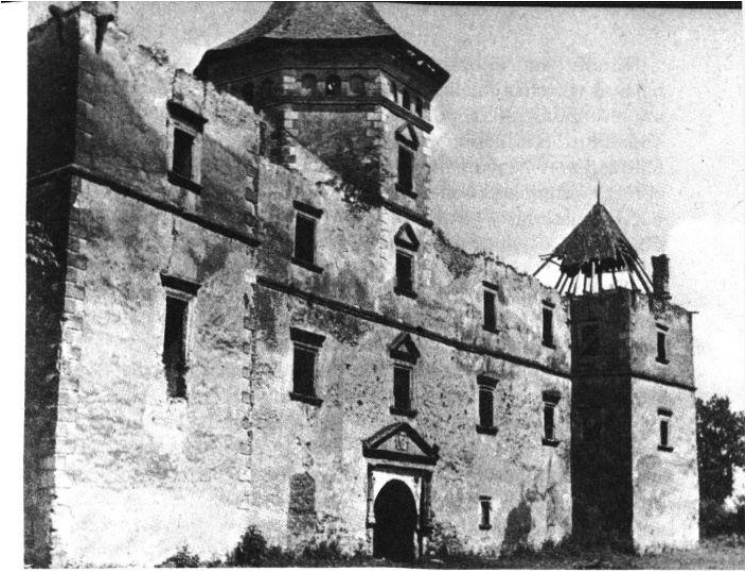

33. A szentbenedeki kastély

34. A szentbenedeki kastély udvara

uralkodásának végén megfigyelhető a reneszánsz újabb, már érettebb stílusváltozatának beilleszkedése az erdélyi építőművészetbe. Eleinte főleg a nagy várépítkezéseknél bukkanunk jeleire. Nagyváradnak az 1570-es években emelt új falai mintadarabjai lehetnek a kor hadművészetének. A szabályos ötszög alakú „olaszbástyás” erődítmény a fejedelemség legerősebb vára lett. A Báthoriak olasz építészei egyre inkább szabályos formákba kényszerítik az eddig csak a már kész épületek vonalaihoz igazodó, s éppen ezért oly kedvesen változatos, egyéni „fundálásokat”. Nagyvárad mértani ötszögére a várnak, kastélynak egyaránt pompás Fogaras mértani négy-szöge felel. (Építése Báthori István fejedelem és Báthori

35. Aranyos-meggyes romjai

Boldizsár nevéhez fűződik, a kivitelezők természetesen ekkor is olasz fundátorok.)

A megszépülő külsőnek természetesen egyre pompázatosabb, mi több, egyre kényelmesebb belső felelt meg. Új bútorok, új evőeszközök, kupák, tálak kellettek, megsaporodnak a szőnyegek, kárpitok, olykor a képek, domborművek is. A ruházat már csak azért is olaszos, mert János Zsigmondtól kezdve Báthori Zsigmondig minden fejedelem udvarában ott voltak az olasz udvaroncok, sőt e két említett uralkodó, valamint Báthori Zsigmond utóda, Báthori Endre szinte boldizsári voltak az itáliai művészetnek és muzsikának.

Mindez, amiről beszélünk, az uralkodó osztály életszínvonalának erőteljes emelkedéséről árulkodik. Azon nem érdemes sokat tündőzni, miért igyekezett ez az Európából majdhogynem kiszakított társadalom követni a nyugat-európai műveltség fejlődését. A hagyományos kapcsolódás tehetetlenségi erejét éppúgy számításba kell vennünk, mint azt a természetes emberi magatartást, amely a mindenkori legszebb példakép utánzására ösztönözte az embereket. S az pedig bizonyos, hogy a reneszánsz határozott kulturális fölényt biztosított Nyugat-Európa számára nemcsak a mindig is elmaradottabb Kelet-Európával, hanem a korábban oly csodálatos eredményeket produkáló mohamedán világgal szemben is.

A lényeges kérdés azonban az: hogyan, miből teremtődött elő az erdélyi reneszánsz kezdeteinek anyagi fedezete? Amit ugyanis eddig erről a helyi „újjászületésről” hallottunk, azt szinte szórul szóra elmondhatnánk a „másik” Magyarországról is. A Dunántúlon és a Felvidéken éppígy nekilendül az építőkedv, éppígy magasra szökik az uralkodó osztály kulturális igénye. Csakhogy míg a királyi megyékben az agrárkivitel jó üzlete megfelelő gazdasági alapot nyújtott a meglehetősen költséges új „divathoz”, Erdélyt, ezt az amúgy is meglehetősen szegény államot a kereskedelmi elszigetelődés, a pénzromlás és a pénzhiány sokkal inkább sújtotta.

Arra, hogy a keleti „Magyarország” kis és nagy urai a pénzcsinálás legcsábítóbb változatát, a lengyel típusú, robotoltató, piacra termelő gazdaságok megszervezését válasszák, gondolni sem lehetett. Erdély reménytelenül messze volt a nyugati felvevőpiacoktól, gabonakivitelre sem azelőtt, sem most nem volt módja. Való igaz, több nemes úr kísérletezett a legkelendőbb termékek, tehát a bor és a szarvasmarha adásával, vevésével, különösebb eredményt azonban egyikük sem tudott felmutatni. Hát igen, a fejedelemség borai nem vetekedhettek a Hegyalja termésének minőségével vagy a Pozsony megyei szőlők Bécshez való közelségével. A marhajátsáznál a mezővárosok nemzedékek tapasztalatait felhasz-

náló kalmárai kivételesen nehéz versenytársaknak bizonyultak.

Kereskedéssel tehát aligha szerezhették vagyont erdélyi birtokos. Csakis földjeinek hasznára számíthatott, de még annak előteremtése sem bizonyult könnyűnek. Nem térhetett át például arra a módszerre sem, ahogyan nyugat-európai sorstársai vetették el maguktól a gazdálkodás gondjait. Ott a nemesi földek jó részét egyszerűen bérbe adták vállalkozó kedvű parasztnak. (E bérletekkel kezdődött meg ott a feudális kötöttségek széthullása.) Erdélyben azonban kevés volt a bérlőnek jelentkező. Az ország meglehetősen gyéren lakott, föld tehát volt bőven. Aki csak tehette, inkább önálló jobbágytelket igyekezett szerezni magának: nemzedékekre biztosíthatta ezzel családjá megélhetését, a bérlemény jövője viszont mindig bizonytalan.

Általában a kicsiny munkaerő-kínálat annyira felszórta a munkabéreket, hogy ebben a pénzhiányos világban egyszerűen nem lehetett érdemes bérlőket fogadni. Ez szegte kedvét azoknak az uraknak – pedig ilyen már több is akadt –, akik a bérmunka egy másik változatával kísérleteztek. Azzal ti., hogy a rendelkezésükre álló földet nem darabonként adták bérbe, hanem meghagyták majorságnak, csak éppen szegődött földmunkásokkal műveltették meg. 1570 körül Szatmárban 8–12 forintot fizettek évente egy béresnek, de létezett 27 forintos díjazás is! A magas munkabér mellett a kezdetleges technika is akadályozta olyan termelékenység elérését, aminél a munkáltató és a munkavállaló egyaránt megtalálhatná számítását.

Mindezenfölül a bérmunkával való mindenféle próbálkozásnak eleve gátat szabtak az Erdélyben honos tulajdonviszonyok. A földek túlnyomó többsége ugyanis a jobbágytelki állományhoz tartozott. Saját kezelésű földesúri birtok – majorság, latinosan allódiium – csak kevés volt. Az erdélyi úr tehát csak a paraszt földjét tehette volna bérleménnyé, még hozzá csakis oly módon, hogy előbb elveszi azt tőle. Ráadásul: a hűbéri terhek nem voltak olyan súlyosak – ezt korábban rész-

letesen is láthattuk hogy a paraszt, ezek alól felmentéshez jutva, bérlőként sokkal jobban élhetne. Továbbá: a földesúr minden jobbágyi föld után szolgáltatásokat kapott: csak azért nem volt érdemes változtatnia, hogy a természetbeni szolgáltatások pénzzé változzanak. Hiszen a pénz, ha egyáltalában lett volna elég, folyton veszített értékéből!

A birtok hasznosságának növelésére csak egyféle mód kínálkozott: a jobbágyok földhöz való jogát korlátozni kellett. Ehhez a korszak megadta a lehetőséget. A parasztság vezető ereje, a cívisréteg megtizedelődött, az állandó harcok miatt az uralkodó osztály lényegesen nagyobb fegyveres erőt tartott készenlétben, tehát könnyebben kényszeríthette akaratát alávetettjeire. S a jobbágyok még csak a törvény védelmében sem bízhattak. Werbőczy István *Hármaskönyve* már 1514-ben kimondotta a földesúr tulajdonjogát valamennyi földre. A nevezetes törvénygyűjtemény megírásakor a nemesség merész, új követelése volt csupán ez a „törvény”, s mint az egész könyv, tulajdonképpen soha sem nyert királyi szentesítést. Az idő azonban elmosta ezt a kis „szépséghibát”. Az 1500-as évek második felében a szokásjog teljes érvényű alaptörvénnyé emelte Werbőczy alkotását, s ezzel megadta a jogi alapot a jobbágyföldek kisajátításához.

Bár jó ideje hozzászoktunk, hogy jórészt a 16. századi jogászt okoljuk a későbbi bajokért, be kell látnunk: arról bizony Werbőczy nem tehetett, hogy a földesúr által majorságához csatolt területek bérletbe adása vagy bérmunkával műveltetése Erdélyben nem bizonyult kifizetődőnek. Az ezekkel való próbálkozás rövid időszaka után fordulat következik be az erdélyi társadalom életében. A többnyire kisajátítással gyorsuló majorságok fokozódó lendülettel átállnak az ingyenes jobbágyszolgáltatások, elsősorban a robot igénybevételére.

A folyamat ezen a ponton szinte teljesen azonos a királyi Magyarországon megfigyelhetővel. A földesurak legfőbb törekvése, hogy birtokaikat önellátóvá tegyék. Ami a gazdálkodás folyamatosságához, a jobbágyháztartások ellátásához kellett, azt végső soron maga az uradalom is elő tudta állítani.

36. „Kókusz-serleg” – Szeben, XVI. sz. második fele, E. Gro alkotása

37. Serleg — XVI. századi szebeni munka (U. Weltzer)

A domíniumok falvaiban élő iparosok (bognárok, kovácsok, ácsok, tímárok, szabók) rosszabb, elavultabb holmit készítettek ugyan, de olcsón, sőt sokszor ingyenes szolgáltatásként. A földesúr háztartásának elsősorban élelmiszerre, ruhane-műkre volt szüksége – az uradalmak ezt is előteremtették.

A pénzhiány és az önellátási törekvések legszembeszökőbb megnyilvánulása a gabonának jutott különleges szerep. Erdélyben, ahol e fontos élelmicikkből sosem maradt fölösleg, most, a 16. század második felében a búza szinte érték mérővé válik. A földesúr igyekszik minél többet összegyűjteni, felhalmozni belőle. Piacra csak ritkán juttat belőle (ha éppen jók az árak), ellenben ezzel fizeti ki szolgálait, katonáit, tisztviselőit. Búzáért vesz bort kocsmáiba, búzával élélmezi a nála dolgozó mesterembereket vagy az úrdolgát végző parasztokat. A zab kerül a második helyre, piacra az uradalmakból ebből is meg árpából is csak ritkán jut.

A majorságok kialakításával párhuzamosan a földesúr minden eszközzel növelni igyekszik a jobbágyoktól beszedett természetbeni szolgáltatások hasznát: különösen a tizedbérlet válik fontossá. Gyarapodik az uradalmi malmok száma, a földesúri italmerések – a korcsmáltatás ősi kiváltsága volt a nemeseknek – soha nem látott ütemben szaporodtak. Ez utóbbi két „üzem” már többnyire pénzt hozott a házhoz – pénzt, amit másképpen nehezen tudott szerezni a birtokos.

S hogy a kép teljes legyen, tegyük még hozzá, hogy az erdélyi uralkodó osztály birtokigazgatását is hozzáigazította az új követelményekhez. Eddig a feudális szokás szerint elszegődött familiáris kisenemesek vagy „nemtelenek” kormányozták az uradalmakat. Kisebb adományokkal, kedvezményekkel, falvak, különböző kisebb-nagyobb bevételek ideiglenes átengedésével fizették őket, s ők maguk is gazdálkodhattak az általuk igazgatott földeken. Most viszont a várnagy, a gazdatiszt, az ispán, a sáfár, a kertész, a kulcsár és a többi hasonló kizárólag fizetségért dolgozik (pénzben vagy terményben kapják), erkölcsi kötelék már nem köti őket az úrhoz — azt sem hozzájuk. Az udvartartás több embert foglal-

38. Ruhadíszek a XVI. századi Erdélyből

kozat, mint korábban, s így drágább is, de lényegesen hasznosabbá válik: a növekedés főképpen a gazdálkodás irányítására és a fegyveres szolgálatra alkalmazott emberek szaporodását jelentette. A csak luxuscélokat szolgáló inasok, szolgák, szakácsok, vadászok száma inkább csökkent.

Mi akkor a különbség a királyi Magyarország és Erdély urainak helyzete között? Az elsődlegesen számba veendő tényező a birtokok mérete. A földrajzi Erdélyben igazi nagy uradalom változatlanul alig egy-kettő akadt. Az itteni átlagos

39. Ruhadisz a XVI. századi Erdélyből

domíniumok a Dunántúlon és a Felvidéken legföljebb jobb középirtok számba mentek volna el. A rajtuk kialakított majorságok pedig még külön is alatta maradtak annak az arálynak, amit „odaát” a kisajátított földek jelentettek.

Ebből következöleg a robot felhasználásának módja is eltérö. Erdélyben viszonylag nagyobb a fuvarozási és építkezési

kötelezettségekre eső rész. Főleg ennek köszönhetőek a fejedelemiség nagyurai és nemesei, hogy korszerűsíteni tudták kastélyaikat, udvarházaikat! Jobbágyaiktól származó pénzbeli jövedelmeik ugyanis a birtokok kicsinysege és a pénzhiány miatt messze elmaradtak a magyar megyék uralkodó osztályának bevételeitől.

Ha összevetjük a hajdani magyar királyság e két maradványának építkezéseit, könnyen megtalálhatjuk azokat a jeleket, amelyek a fenti különbségek valóságáról tanúskodnak. A Habsburg-területen a legszebb kastélyok főúri famíliák tulajdonaként készültek: Vöröskő a Thurzóké, Sárospatak a Perényieké volt. Sőt a végvári vonal néhány nagy, újonnan emelt erőssége is magánpénzen épült – Érsekújvárt például Várday Pál esztergomi érsek áldozatkészsége teremtette meg. Ezzel szemben Erdélyben a legnagyobb építető a fejedelmi hatalom (Szamosújvár, Várad, Fogaras, Kővár mind általa alakulnak át), s a mégoly szép főúri kastélyok is többnyire kisebbek a nyugati megyékben ismerteknél.

Annak pedig, hogy az alakulóban levő új állam területének túlnyomó részén csak ilyen kisméretű s az önellátást szinte a bezárkózásig fokozó birtoktestek léteztek, hatása volt a politikai erőviszonyok alakulására. A Részek (korábban tipikus magyar fejlődésen átment) megyéiben ugyanis megmaradtak a sok mezővárossal, tágas határral rendelkező nagybirtokok. A politikai Erdély határain kívül eső, de az Alföldperemen tipikusnak tekinthető szatmári uradalom 1569–70-ben kb. 18 ezer forint pénzbeli és 15 ezer forint természetbeni bevételt tudott fölmutatni. A földrajzi Erdély szívében fekvő, a maga környezetében megint csak példának tekinthető kolozsmonostori uradalom körülbelül ugyanakkor, 1580 táján csak évi 1800 forintra becsülhető jövedelmet hozott.

Az a néhány arisztokrata család tehát, amelyik a Részek váruadalmaikat birtokolta, határozott gazdasági fölénybe került a tulajdonképpeni Erdély nagyuraival szemben. Ezért fordulhatott elő, hogy Fráter György a váradai püspökségre tá-

maszkodva maga alá gyűrhetette a keleti országrész valamennyi politikai személyiségét. Így lett a somlyai Báthoriakból, e saját örökségüket a kihalt Drágffyok és Várdayok vagyonának egy részével tetéző oligarcha familiából a 16. század utolsó harmadának erdélyi uralkodó dinasztiája.

A jobbágyterhek növekedése – A románság számának gyarapodása

A földesúri gazdálkodás fent elősorolt átalakulása alapvetően megváltoztatta az erdélyi jobbágság helyzetét. Az első és legfontosabb újdonság a jobbágság röghöz kötése. Igaz, ezzel a folyamattal Magyarországon is találkozunk, s gyökerei is visszanyúlnak legalább 1514-ig, a jobbágyköltözést megtiltó bosszúálló törvényekig. A megvalósulás azonban mindkét helyen csak ekkoriban kezdődik, erdélyi eredménye pedig némileg különbözik a Habsburg-országrészen látottól.

Kétségtelen, hogy a jobbágy itt is elveszíti jogát a kötetlen helyváltoztatásra. Elveszíti, noha a Szapolyai-országrészen az 1514. évi törvényeket jóval korábban, már 1530-ban érvénytelenítették. (A királyi Magyarországon 1547-től folyó kísérletezés után ez csak 1556-ban következett be.) János király ekkori, 1536-ban megismételt törvényeit utódai azonban a feledés homályába küldték: 1556 után soha senki nem említi őket.

A sokkal kezdetlegesebb közigazgatású román fejedelemségekkel szomszédos, ellenőrizhetetlen hegyi határok közé zárt, kiterjedt tartalékföldekkkel rendelkező Erdélyben azonban a nyílt földesúri erőszak sem tudott eltüntetni egy sor hagyományt. Ilyen volt a jobbágyszökések sorozata, amelyek mindvégig kikaput hagytak a parasztok előtt. Ilyen volt a parasztoknak az a joga, hogy földjeiket még azután is adhasák, vehessék, cserélhessék egymás között, miután a földesúr elvileg feltétlen rendelkezési jogot szerzett a jobbágytelkekre.

(Bár itt természetesen ki kellett kérni az érintett birtokosok engedélyét, kivéve persze a mindig is szabad rendelkezésűnek tudott irtásföldeket és a szabadon vásárolt földeket.)

Eltért az erdélyi jobbágy helyzete a magyarországitól az árutermelésben való részesedés mértékében is. Láttuk, hogy a feudális birtok nemhogy ráállna az árutermelésre, hanem éppen függetleníteni igyekszik magát a piactól. A kisajátított, a majorságba tagolt földek termése hiányzott a jobbágyháztartásokból, s egyben többletet jelentett az úrnál, aki immár nem szorult rá, hogy megvásárolja saját parasztjai feleslegét. De a földtartalékok viszonylagos bősége azt is megakadályozta, hogy a kisajátítások súlyosabb kárt okozzanak a paraszti gazdaságoknak.

Bár a ránk maradt adatok elég szűkszavúak, nyilvánvaló növekedést mutatnak a különböző, beszolgáltatásjellegű földesúri terhek. Példaképpen a gyulai uradalomra hivatkozhatunk, ahol a kilenced pénzben kifejezett értéke (a behajtás persze természetben történt) az 1526–27 körüli kb. 450–650 forintról 1562-re 2000 forint lett. Ez még akkor is tetemes súlyosbodás, ha tudjuk, hogy az 1562-es számok valószínűleg egy évnél hosszabb időre vagy az uradalomnál nagyobb területre vonatkoznak. Pedig a kilenced csak másodlagos fontosságú szolgáltatás maradt a végképp állami adóvá (de mint láttuk, közvetve mégis földesúri jövedelemforrássá) változott dézsma mögött. S bizonyosan emelkedett a különböző kisebb szolgáltatások, ajándékok mennyisége. Mindennek révén ismét csak csökkent a parasztok eladható fölöslege. Mégis, ezt a csökkenést sem szabad eltúloznunk. Még az oly erőteljesen fejlesztett földesúri korcsmáltatási monopólium sem zárta ki a jobbágyokat a bortermelés hasznának élvezetéből. Az uradalmak képtelenek voltak elegendő szőlőt művelni; a birtokosok kocsmáiban kimért bor nagyobbik hányadát éppen a jobbágyoktól kellett előzőleg fölvásárolni. A paraszt-ság végső soron tehát csak a kicsiben való eladás (mai szóval: a kiskereskedelem) különhasznától esett el.

Nem növekedett, sőt a pénz értékének romlásával tulaj-

donképpen csökkent a földesúrnak járó egyenes adó, a cenzus terhe. Nagybánya fejedelmi bányaváros 1566-ban és 1578-ban egyaránt 150 forintot fizetett. Tasnád mezőváros cenzusa 1569-ben éppúgy 1000 forint körül járt, mint 1589-ben. A kolozsmonostori uradalom falvai együttesen 180 forintot adtak 1580-ban és 1599-ben is. A sokféle néven szedett különleges pénzszolgáltatások (taxa, fertonpénz és társaik) pedig a század végére egyszerűen elenyésznek. Ezen a jelenségen mérhetjük le igazán, mennyivel többre becsülte a földesúr a bizonytalan értékű pénznél az uradalom önellátását biztosító természetbeni szolgáltatásokat!

De voltak azért olyan jobbágyterhek is, amelyek valóban és jelentősen súlyosbodtak.

Az állam által szedett pénzbeli adó emelkedését elég pontosan nyomon lehet követni. Az 1552-ben elfogadott rendszer (az évente kétszer szedett egy-egy forint) fönmaradt, legalábbis 1578-ig. Közben viszont az adófizetők száma csökkent, a dicajegyzékbe csak azokat vették föl, akiknek legalább 4 ökre vagy azzal egyenértékű más élő állata volt. (1552-ben ehhez már 2 ökör is elég volt.) Ugyanekkor megszorodnak a különböző ráadásként kivetett adófajták. Hadiségély („subsídium”) néven eleinte 15–20 dénárt csaptak csak az egyforintos dicához, 1575-ben már 50 dénár ez az összeg, 1590-ben 75 dénár, 1592–93-ban pedig eléri az egy forintot! Ettől függetlenül szedtek be pénzeket a „szultán adójába” – ez nem volt rendszeres, de például 1577–88 között legkevesebb 50 dénárt jelentett minden portától, minden behajtáskor. Végül pedig a meginduló nagy vérépítkezések költségeinek fedezésére is állandóan pótlékokat kezdtek szedni, 1571-ben például Várad építésére 70, Szászsebesére 30 dénárt hajtottak be az adószedők.

Még látványosabb és gyorsabb változás történt a jobbágyok robotoltatásával kapcsolatban. Mivel a földesúri majorságok gazdaságos művelése csakis a kötelező ingyenmunka szaporításával vált lehetségessé, egészen természetes, hogy a 16. szá-

zad derekától egyre többet hallunk újfajta robotterhekről és az újítások elleni tiltakozásról, panaszokról.

A fogarasi uradalomban, ahol 1508-ban még csak két szekér fa befuvarozása, valamint kétnapi szénakaszálás és szállítás volt előírva, az 1570-es statútum már ezeken fölül háromnapi aratórobotot is megkövetelt a falusiaktól. 1596-ban – az általános panaszok között — a majorság körüli munkák, ezenbelül a vetésre szükséges tennivalók megnövelésén háborognak a jobbágyok. A szilágysági Csehi mezőváros esetét véve példának, az utolsó Drágffy idején, 1556-ban még csak arról hallunk, hogy Erdőd és Kővár várai részére szekerekkel kellett szolgálnia. De már Drágffy Gáspár is növelni kezdte az úrdolgát: ekés- és aratórobotot követelt majorságában. Utóda, Báthori György pedig gyökeres változtatást hajtott végre. Drágffynak még voltak saját ekéi az uradalomban — ő felszámolta azokat, s csak a jobbágyok ingyenmunkájával szántatta földjeit.

Báthori ellen egyébként másutt is panaszkodtak a parasztok. Bélteken (ezt az uradalmat is a Drágffyaktól örökölte) azt vetették szemére, hogy a szántástól a betakarításig mindent robottal végeztet, holott ez korábban nem így volt, sőt a szőlő megmunkálását is, amit Drágffy még bérmunkával intéztetett, szintén robottá változtatta. Ráadásul a muszáj-munka mennyiségét nem határozta meg, hanem „szükség szerint” („pro facultate”) dolgoztatta az embereket.

Báthori György keménykezű úr volt, de nem kivétel. Oszályos társai, bárók és köznemesek ugyanazt az utat járták, mint ő, legfőljebb csak pár évvel később jutottak el Báthori módszereiig. A mindeddig pontosan meghatározott mennyiségű robot országszerte „szükség szerinti” úrdolgává változott. Lassan eltűnnek azok a megkötések, amelyek a kötelező ingyenmunkát csak bizonyos tennivalók elvégzésére (mint láttuk, főképpen szántásra, aratásra, szállításra) korlátozták. A század végén már egyre gyakoribb a válogatás nélkül mindenféle munkára való kényszerítés. Ritkává válik a robot mennyiségének időben való meghatározása is, helyett az

elvégzendő munka mennyiségét, teszem azt, a megművelendő föld nagyságát adja meg a földesúr. Nyilván nem kell hozzátenni, hogy ez mindig is a teher növekedését jelentette. A század végére már annyira romlott a helyzet, hogy több uradalomban áttértek a kötelező harmadnapi szolgálatra. Az a jobbágy, aki – a legelterjedtebb változat szerint – minden harmadik hetét az úrnak volt kénytelen áldozni, pontosan a dupláját teljesítette annak a robotnak, amit hajdan Werböczy hiába szeretett volna kötelezővé tenni!

A kép persze éppoly változatos maradt, mint korábban. A növekedés általános, de a módszer most is uradalomról uradalomra különbözik. A robot a megművelt föld mennyiségéhez, a föld minősége által megkövetelt tennivalókhöz, a termény válfajához, sőt még a jobbágyok teljesítőképességéhez is hozzáigazodott.

S mindezen felül alkalmazkodnia kellett még egy, a termelőmunkától teljesen független körülményhez is. Erdély határait és stratégiailag fontos pontjait az állandó háborús veszély miatt meg kellett erősíteni. A 16. század egésze Magyarországon is a nagy várépítések kora – Erdély e tekintetben pedig hűségesen követi az anyaország példáját. Akár fejedelmi, akár magánbirtokot nézünk, mindenütt modernizálják a falakat, erődítménnyé alakítják az udvarházakat. A kastélyok, paloták építésénél is szükség volt jobbágy munkára, ingyenfuvarra. Sok munkáskézre van szükség, s azt természetesen csak a parasztság adhatott. A földművelés és a fuvarozás robotja mellett megjelent a várszolgálat robotja is. Az építkezés éppoly korlátlan úrdolgává válik, mint a többi, s különösen a határszéleken, a végvárak vonalában nyomorítja a parasztokat. Nem csoda, ha a Báthori György elleni panaszokban éppúgy találkozhatunk vele, mint a gyulai uradalom (elvesztés előtti) utolsó urbáriumában, az 1560-as években, vagy Fogaras-földe népeinek 1567-ből származó privilégiumaiban.

A jobbágyság helyzetének általános rosszabbodása természetesen nem kímélte az Erdélyben élő román pásztorokat,

földműveseket sem. Fentebb említett Fogaras-földi példáink mind rájuk vonatkoznak. Mi több, az erdélyi urak igyekeztek dupla hasznot kisajtolni a birtokaikra települő románokból. Emlékezhetünk rá, a görögkeleti vallású telepések mentességét élveztek az egyházi tized alól, cserében viszont csak őket sújtó különleges szolgáltatásokat raktak vállaikra, mint a juh-ötvened és a tretina. 1559-ben viszont az erdélyi országgyűlés törvényt hozott, melynek értelmében mindazok a románok, akik dézsmaadó helyekre (vagyis magyar vagy szász jogú településekre) költöztek, kötelesek a tizedet is megadni. Régi terheik viszont csak annyiban változnak, hogy az ősi juh-ötvened a század végére egész Erdélyből eltűnik. A vágóbaromadás azonban megmarad a közben dézsmaadóvá változott egykori pásztorok szolgáltatásai között is. A régi magyar és szász falvakba települt románok ezek szerint az átlagosnál nehezebb helyzetbe kerültek.

Hiába fenyegetett azonban ez a kevésbé irigylésreméltó változás – az uradalmak területén egyre több és több román jobbágyot találunk. A 16. század második fele gyökeresen megváltoztatta a román fejedelemségek életét, s ez a változás az Erdélybe való áttelepedés újabb hullámát váltotta ki azok lakói között.

A török birodalom hódításai 1526 után nemcsak Magyarországot törték darabokra, hanem végképp igába görnyesztették Moldvát és Havasalföldet is. A forma ugyan a régi maradt, a román uralkodók ezután is csak adófizető hűbéresekként szerepeltek. A török beavatkozás jellege azonban megváltozott. Magyarország bukásával a fejedelemségek elveszítették azt a szomszédjukat, amely ugyan szintén hűbéri engedelmisséget követelt tőlük, de egyben ellensúlyozta is a portai törekvéseket. Lengyelország moldvai igényeinek is hamarosan határt szabtak a török fegyverek. A vitéz Petru Rareșnak, a II. Lajossal és utódaival oszmánellenes terveket szövögető Radu de la Afumașinak nem támadhatott méltó utóda.

A moldvai, havasalföldi vajdák trónusáért méltatlan vetél-

kedés indult meg: az önjelölt bojárok azzal igyekeztek megszerezni Isztambul támogatását, hogy mindig több adót ajánlottak, mint amennyit az éppen uralkodó fejedelem fizetett. A Porta persze élt az alkalommal, s egyre szorította a csavarokat. Moldvában és Havaselvén most már állandóan állomásoztak török csapatok. A vajdai címet a legengedelmesebb hajbókolók kapták, méghozzá alig néhány évenként cserélődve, nehogy túlságosan megerősödjenek a hatalomban. Havasalföldnek a 16. században volt olyan időszaka, mikor 64 év alatt 19 vajda váltotta egymást, s közülük csak kettő (!) halt meg természetes halállal. Az pedig magától értetődött, hogy a kicsikart portai adó összege egyfolytában és meredeken emelkedett.

A politikai kiszolgáltatottság, de még inkább a mértéktelen adóztatás váratlan gyorsasággal tönkretette a román fejedelemségek kisbirtokos rétegét. (A bojárokat a hatalomban való részesedés átsegítette a bajon.) Az eddig szabadon élő emberek tömegei vesztették el földjeiket. Vagy beálltak szolgálni a bojárok birtokaira, vagy vándorbotot vettek kezükbe, s külföldön próbáltak új lehetőségek után nézni.

E második csoport menekülői adták az Erdélybe település új hullámát. A nincstelenné vált kisbirtokosok vándorlásához ugyanis a román jobbágyok (rumenek) tömegei is csatlakoztak. Az égisz alatt növelt adókat végül is rajtuk mindenképpen behajtották, bárki volt a földesuruk. A nyomor mindenütt földönfutóvá teheti a szegényt, a román államok parasztsága pedig különösen könnyen engedett az elköltözés csábításának. Noha nagy részük ekkoriban már letelepült, s földművelésből tartotta fenn magát, a szilárd településhálózat meglehetősen friss volt. Az eredetileg főként pásztorkodásból élő románok (a pásztort jelentő „wlach” szóból így lett első magyar nevük a ma már csak pejoratív értelemben használt „oláh”) áttérése a helyhez kötött szántóvető gazdálkodásra csak nemrégiben lett általánossá. A hegyekben, a dús havasi legelőkön még ezután is nagyszámú állattartó népesség maradt, sőt a letele-

pedettek sem mondtak le az egész Kelet-Európában jól jövedelmező szarvasmarha- és juhtartásról.

A török elnyomás katasztrofális gazdasági következményeire így nagyméretű elvándorlás, menekülés válaszolt. A vándorlók egy része kívül maradt a Kárpátokon, s Galícia felé próbált kimenekülni a nyomorgó Moldvából. A többség azonban Erdély felé igyekezett, részben mert Havasalföldről másfelé nem vitt út, részben mert errefelé a korábban már odaköltözött testvéreik nyomdokaiba léphettek.

A jövevények az ősi útvonalakon haladtak, végig Erdély hegyeinek oldalában, az erdők és legelők régiójában. Aki tehette, a már létező románlakta körzetekbe ment: Máramarosba, Fogarasba, Hunyadba, a Bihar rengetegeibe. De ezek a helyek már nem tudtak mindenkit befogadni. Lakosságuk az előző századokban igen megsűrűsödött, legelőik megteltek, szántóikat csak az erdőirtás fáradtságos munkájával gyarapíthatták.

A bevándorlási hullám így másutt keresett szabad teret magának. Megakadt az eddig csak átmenetileg használt legelőkön, újabb és újabb földeket tört fel, egyre több irtást létesített. A románlakta vidékek összefüggő láncolata alakult ki Máramarostól a belényesi medencén és a gyalui havasokon át Fogarasig, Hunyad megyéig, a Szörénységig. A századfordulón már hivatalos jelentésekben is fölfigyeltek a jelenségre. 1602-ben jelentette megbízóinak Zacharias Geizkoffler, a Habsburg császári hadak Erdélyben járt főfizetőmestere: „román falu azelőtt kevés volt, de most a hegyekben nagymértékben elszaporodtak, mivel a sík vidék pusztulásával szemben a hegyvidék nagyon megépült”.

A helykeresés, a letelepedés jobbra szervezett rendben folyt le. A vándorútra kényszerült román jobbágyok egy-egy vezetőhöz – neve most is kenéz vagy vajda – csatlakoztak, aki kapcsolatba lépett a kiszemelt föld tulajdonosával. A földesúr örült az új munkaskéznek, s szívesen látta őket – a megegyezés többnyire akadály nélkül létrejöhett. Új falvak alapításánál a földesúr és az állam egyaránt adókedvezménnyel, a szolgál-

tatások ideiglenes elengedésével igyekezett könnyíteni a jobbágyok helyzetén, ezért a románok is megtalálták számításukat.

Mégis, Erdély román népessége szegényebb és elesettebb maradt, mint magyar és szász szomszédai. A pásztorkodás soványabb kenyeret adott a földművelésnél. A birtokosok minden módon erőltették, hogy új jobbágyaik áttérjenek a földművelésre, s az egyre szűkebbé váló legelők is erre készítették a románokat. A nekik jutott szántóföldek azonban rosszabbak voltak az átlagnál, hisz épp ezért nem ült rájuk eddig senki. Az irtásföldek sem voltak olyan jók, mint az évszázadok óta művelt gazdag sík vidéken. Végül pedig Moldova és Havasalföld jobbágyai a technikai fejlődés jóval alacsonyabb fokán állottak, mint erdélyi kortársaik, s ez munkájuk eredményességét is csökkentette. (Erdélyben például már megkezdődött az átmenet a kétnyomásos földművelésről a háromnyomásosra – odaát még félúton voltak a legelőváltó gazdálkodás és a kétnyomás között.)

Annak, hogy a mostoha hegyi tájakon szegénységben élő, nagy lélekszámú román népesség alakult ki, a 16. század végéig még nem volt semmi országos jelentőségű következménye. Két jelzés azonban már árulkodott arról, hogy a jövőben ennek a jelenségnek még nagy fontossága lehet.

Ott, ahol Erdély évtizedes harcai zajlottak, a Szamos völgyében ritkulni kezdett a lakosság. Az elmenekült vagy lemészárolt parasztok pusztán maradt házai, falvai szinte hívogatták a hegyvidék románjait. Először 1570-ben, Doboka megyéből hallunk olyasmiről, hogy, mivel „az idők zavarai és az ellenség betörései” kipusztították a „keresztény” népességet, románok, rácok, bolgárok települtek a helyükre.

Ha fölfigyelünk arra a furcsa megkülönböztetésre, amely az ortodox felekezetet egyszerűen kirekeszti a „kereszténység” táborából, mindjárt közel jutunk a második figyelmeztető jelhez.

A „három nemzet” Erdélyében a román nép változatlanul képtelen volt önálló politikai erővé válni. Vezetői a magyar

nemességhez idomultak, s ezzel el is szakadtak saját tömegeiktől. Az ortodoxiához ragaszkodó románságra pedig sem a legkorábbi, az evangélikusok és katolikusok egyenjogúságát elismerő vallási törvények, sem a későbbi általános türelmi rendeletek (azaz a reformátusokat és az unitáriusokat is a másik kettő mellé állító cikkelyek) nem vonatkoztak. Az 1556-os szebeni országgyűlés 17. számú törvénycikke ki is mondta: „A religio dolgában végeztetett volt, hogy... az evangélium praedikálása semminémű nemzet között meg ne háboríttassék... sőt inkább minden bálványozások és isten ellen való káromlások közülük kitisztíttassanak, és megszűnjenek... kiváltképpen pedig az olához között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek, és ekképpen mind magokat, mind a szegény községet veszedelemre vitték...”

Az ortodox felekezet kisémmizése tovább növelte a román-ság elszigeteltségét, hiszen ebben a korban az egyházi szervezetek pusztán társadalmi súlyuk folytán is politikai tényezőkké váltak. Gondoljunk arra, mit jelentett a katolikus klérus a magyar történelemben! Emlékezzünk rá, milyen szoros kapcsolat állt fenn a szervezett protestáns egyházak megjelenése, illetve az erdélyi hatalmi elit meg a vagyonos polgárság és cívisréteg öntudatra ébredése között! Az erdélyi románságnak viszont gyakorlatilag nem létezett egyháza. A pópák jobbagysorban éltek, tevékenységüket egy-egy kolostor előljárója, az igumen ellenőrizte. Bár az igumenek némelyike püspöki címet is viselt („vlădică”), a körzetek nem voltak pontosan körülhatárolva, s a jogkör is tisztázatlan maradt. Végül s legfőképpen hiányzott az egészset egységbe foglaló csúcs. Az erdélyi ortodoxoknak 1572-ig nem volt egyházfőjük.

Annál fontosabb volt tehát a reformáció térnyerése a román nép köreiben. Ha a görög–szláv gyökerű, cirill betűkkel író, rítusában, szokásaiban a nyugatitól teljesen elütő, ahhoz képest elmaradott ortodox felekezetet lehetett is „babonaságnak” minősíteni – a minden szállal Nyugat-Európa-hoz kötött evangélikus, protestáns hitelvek vallóit már egyenjogúság illette meg. A vallási elismerés pedig bizonynyal elősegítette

volna a politikai beilleszkedés megkezdődését — ráadásul olyan beilleszkedését, amely az anyanyelvnek igen nagy szerepet juttat.

A szászok első, még 1544 körül indított térítő próbálkozásai Erdély újbóli önállósodásával, az 1550-es évek végén folytatódtak. Brassó városa román nyomdát állíttat föl, vezetésével egy Coresi nevű, Târgovistéből származó román papot bíz meg. Ez a latin ábécét használó nyomda – a legelső az egész román kultúra történetében – 1581-ig evangélikus és református szellemű művek sorát, kátékat, evangéliumokat, szer-tartáskönyveket, zsolnárokat ad ki román nyelven.

A református irányzat eszméi a brassói nyomda termékeiben azt is jelzik, hogy a románok áttérítési kísérletébe a szászok mellett a közben jobbára kálvinistává lett magyarok is bekapcsolódtak. Királyi, fejedelmi törvényekkel támogatott buzgalmuk nyomán egy volt román vlădică, Szentgyörgyi György, papjaival együtt elfogadta a református hitelveket. Miután lassan más pópák is csatlakoztak hozzá, 1567-ben megtartotta a román református egyház első zsinatát. A határozatok között szerepelt a román istentiszteleti nyelv elfogadása s román szuperintendens megválasztása.

E fontos tisztséget maga Szentgyörgyi kapta. A románok reformációja új lendületet vett. Brassó után más városok, így Kolozsvár és Szászváros nyomdái is hozzájárultak román nyelvű (persze még mindig kizárólag vallásos) könyvek kiadásához. Az előbbi Melius Péter, Szegedi Gergely és Dávid Ferenc énekeiből közölt válogatott fordítást 1570–73 körül, a másik az Ószövetséget adta ki 1581–82-ben.

Az alap tehát már létezett, s ha a románság egészének át-térése nyilván sosem következett volna be, az új egyház leg-alább annak egy része előtt utat nyitott a társadalom vezető rétegeihez való közelítésre.

Két nehézség mutatkozott azonban, s a kettő együttesen meg is akadályozta a román reformáció elterjedését. Báthori István fejedelem, a katolicizmus védelmezője szakított elő-deinek valláspolitikájával. A román reformátusok állami

támogatás helyett egyre több korlátozó intézkedéssel találkoznak. György püspök utódai, a hunyadi román nemesi családból való Tordasi Pál, majd 1577-től rokona, Tordasi Mihály tevékenységi területe jóformán csak Hunyad megyére és a lugos–karánsebesi-kerületre terjedt ki.

Velük szemben pedig István fejedelem az ortodox görögkeleti egyház megszervezésén fáradozik. 1572 augusztusában az ipeki (Szerbia) pátriárkával püspökké szenteltetett egy bizonyos Ieftimie nevű, Moldvából áttelepült igument. 1574-ben Ieftimie utóda, Cristofor is hivatalba léphet, 1579 októberében pedig a tordai országgyűlés végképp elismeri az erdélyi ortodox papok püspökválasztási jogát, egyedül fejedelmi megerősítést kívánva biztosítésként. A gyulafehérvári központtal működni kezdő erdélyi román püspökség mellett nemsokára létrejött az Erdély északi részén és a Partiumban illetékes révi püspökség is. A kelet-európai ortodox hierarchiával való összeköttetést a püspököknek Szerbiában vagy Havaselvén megejtett fölszentelése biztosította.

S míg a fejedelem egyházi szervezetet adott az erdélyi románoknak, a görögkeletiek számát egyre szaporította a román fejedelemségekből érkező bevándorlás új hulláma. Olyan emberek tömege került át Erdély területére, akiknek a reformáció egész gondolatvilága érthetetlen újdonság volt, hiszen korábbi lakhelyükön azzal soha nem találkozhattak.

Hiába indult meg tehát az erdélyi románságot az ország többi lakosához közelítő reformáció, az állami beavatkozás és a román bevándorlás végül is felületi jelenséggé tette azt. A román tömegek megmaradtak a görögkeleti valláson, s bár egyházukat uralkodói közreműködéssel szervezték, még ez sem volt elég ahhoz, hogy megtúrt felekezetből elismert felekezeti léphessenek elő.

A jobbágyság katonai szolgálata és a székely kérdés

A magyar és román jobbágyságot egységesen sújtó terhek között a 16. század végéig fennállt a fegyveres szolgálat mindenre kiterjedő kötelezettsége. Ez a középkori eredetű szokás két különböző formában élt tovább.

Az egyik az a már korábban említett gyakorlat volt, mely szerint a nemesség nemcsak személyében volt köteles hadba vonulni, hanem jobbágyságai egy részét is magával kellett vinnie. Az így összegyűjtött fegyvereseket „telekkatonaságnak” nevezték. Az 1551-ben megállapított arányszám, a minden 16 porta után rendelt 1 lovas katona, sokáig érvényben maradt. 1575-ben azután a lovas mellé még egy gyalogost is ki kellett – szintén teljes fegyverzetrel – állítani. A létszám megkettőzéséből eredő nagy tehernövekedésen az 1578-as országgyűlés annyiban enyhített, hogy 16 helyett most már csak 20 adózó porta után kellett a két katonát felszerelni.

A jobbágyság hadi szolgálatának másik módja a népfölkelés volt. A szokásjog egyenesen azt írta elő, hogy szükség esetén valamennyi épkézláb ember táborba szálljon. Erdély országgyűlései többször is megújították ezt az előírást. Már az 1542-es márciusi tordai országgyűlés is kimondta, hogy a fejenkénti hadra keléskor legfőljebb minden tizedik paraszt maradhat otthon. Az 1552-es törvények értelmében már arra is kötelezték a jobbágyságot, hogy húszanként egy szekeret is hozzanak, élelmiszerekkel megrakva. 1557-ben viszont csak a jobbágyság felének fölkelését írják elő, 1562-ben János Zsigmond eltörli a népfölkelést, s a három nemzetet zsoldostartásra kötelezi, majd 1564-ben ismét elrendeli a parasztok egyetemes fegyverbe hívását. 1565-ben részletesen szabályozták, ki milyen felszereléssel köteles jelentkezni. 1566, 1568, 1573 és 1578 országgyűlései azonban már újból hallgatnak a fejenkénti mozgósításról. 1594-ben, a török háború

kirobbanásakor már csak ajánlhatja a diéta a parasztok fölfegyverzését – de nem írja elő.

A folyamat kétségtelenül a népfölkelés lassú eltűnéséről tanúskodik. Ezen nincs is mit csodálni. A század a hivatásos katonaság első nagy diadalainak korszaka; a mesterségük minden csínját kitanult és begyakorolt zsoldosok harci értéke sokszorosan fölülmulta a teljesen képzetlen s többnyire gyalázatosan fölszerelt parasztkatonaságét. Az Erdélyben tapasztalható változás azonban korántsem jelentette a jobbágyság kiiktatását a honvédelemre kötelezettek sorából.

Elsősorban azért nem, mert a telekkatonaság valóban létező és hatékony hadkiegészítési módszernek bizonyult. Olyannyira, hogy Báthori István fejedelem 1575-ös reformjakor már (pázsitzöld) egyenruhát is előírt az így bevonuló katonák részére. Ugyanez a törvény elrendelte a telekkatonák folytonos készenlétben tartását s évente kétszeri szemléjét (mustráját) is. Magától értetődött, hogy az ily módon kiemelt jobbágy nem szívesen tért vissza robotoló társai közé. Szívesebben próbált szerencsét a hivatásos katonák – a várőrsegek, uradalmi és fejedelmi hajdúcsapatok stb. – soraiban. Akik a fiskus uradalmiból jöttek, elég könnyen megtehették ezt a lépést. Nekik mindig ugyanaz a kapitány parancsolt, aki hadba vagy mustrára hívta őket, s az ilyen fejedelmi tisztviselők többnyire béke idején is a várakhoz szolgáltatták telekkatonáikat. Az így keletkezett, a jobbági kööttségektől lassan megváló fegyvereseket puskásoknak kezdték nevezni.

A magánföldesurak persze rendre tiltakoztak, visszakövetelték elvesztett munkaerejüket. Akcióik azonban nem sok sikerrel jártak.

Erdély uralkodói maguk is jól tudták, hogy ütőképes hadsereget csak hivatásos katonákból állíthatnak ki. Mivel a telekkatonaság a legjobb akarattal is csak egyfajta félhivatásos állománynak minősülhetett, már János Zsigmond is tartott állandóan fegyverben levő csapatokat maga mellett. (Az ő fizetésükre szedték a fentebb említett hadisegélyt, a subsidiumot.) Lévéen pedig, hogy Erdélybe nemigen jutottak el az akkori

Európa hadseregeit adó német, morva, svájci, spanyol, olasz hadak fiai, a fejedelmeknek elsősorban saját országuk lakóiból kellett zsoldos katonákat kiemelni, kiképezni. Nemesek, székelyek, rácok mellett elsősorban a jobbágyok közül válogathattak. A telekkatonaság éppen jó előiskola volt ahhoz, hogy az arra törekvő parasztok átléphessenek a hivatásos zsoldosok táborába.

A jobbágyság fegyveres szolgálatának hagyományai ezeken az áttételeken át vezettek egy új típusú szabados réteg megszületéséhez. A század végén már külön neve van azoknak a csapatoknak, ahol a földesúri szolgáltatások alól egyre inkább mentesülő parasztkatonák szolgálnak: ők a darabontok. Az erdélyi állam csak hasznát látta a jelenségnek. A parasztsorból kiemelkedő katonák már nem kötődnek a jobbágysághoz, a nemesség sem fogadja őket maga közé. Olcsó katonaságot szolgáltatnak a fejedelmi hadba, s ami a legfőbb, gyökértelenségük miatt a fejedelemnek minden körülmény között engedelmes csapatokat alkotnak.

Ez a tény viszont, közvetett úton ugyan, de döntő szerepet játszott Erdély eddigi kiváltságolt katonaeleme, a székelység különleges jogainak fölszámolásában.

A székelység sorsának szemmel követését az előző fejezetekben olyan pillanatban szakítottuk meg, mikor a korábbi közösséget a társadalmi tagolódás fölgyorsulása robbanásig feszítette. Az Izabella királyné hazatérése után végképp megszilárduló erdélyi állam politikája pedig föloldás helyett csak tovább élte az ellentéteket.

Az özvegy királynét, majd fia tanácsadóit egyszerre többféle, egymásnak részben ellent is mondó szempont készítette a székelység belső ügyeibe való beavatkozásra. Lényegében ugyanazok, melyek már az előző évtizedekben is befolyásolták a székely székek életét.

Elsősorban is az északnyugati határvidéken folyó „várháború” nagy katonai erőfeszítésre kényszerítette Erdélyt. A nagy létszámú, ingyenes s hadban mégis járatos székely csapatokra tehát égető szükség volt. Csakhogy ugyanakkor

a háború pénzbe került, a kincstár bevételei pedig most sem nőhettek könnyen az átlag fölé. A székely adómentesség az államot károsító, idejétmúlt szabadságjoggá változott.

Másodsorban a gyulafehérvári udvarnak számolnia kellett a realitásokkal, a székely közösség gyakorlati felbomlásával. Az előkelők, a primorok és a lófők hasonultak a nemességhez, a szegények jelentős része jobbágy sorban élt. A fejedelemnek és tanácsosainak végig kellett gondolni, érdemes-e fenntartani a jórészt fikcióvá laposult székely jogokat?

Izabella döntése teljesen egyértelmű. Az 1556-os szamosújvári országgyűlési határozat egyszerre írta elő a székelyek hadiszolgálatát (konkrétan Várad ostromára), és fejenként egy-egy forintnyi megadóztatását. 1557-ben a gyulafehérvári országgyűlés most már elvileg is leszögezte a székelyek egyidejű adókötelességét (összesen évi 5000 forintot vetve ki a „székely nemzetre”), és fejenkénti hadba vonulási kényszerét. Sőt megtoldotta a döntést annak kimondásával, hogy a két másik „nemzet”: a magyarok és szászok egyetértő határozatai még akkor is kötelezőek a székelyekre, ha azok ellenvéleményen vannak. Végül pedig – alapjaiban sértve meg a szokásjogot – a hűtlenség vétkében elmarasztalt székelyek örökségének elvesztését, azaz a fejedelemre szállását is törvénynek nyilvánították.

E rendelkezéseket a következő évek országgyűlései újra és újra megismételték, majd továbbfejlesztették. 1558-ban kimondották a székely előkelők adómentességét, 1559-ben, ugyanezt leszögezve, elrendelték a jobbágyként megadóztatandó közszékelyek portánkénti összeszámlálását.

A székely szabadság tulajdonképpen két dologra korlátozódott. A szabad székelyek, hacsak nem álltak be valahová jobbágy nak, nem kerültek földesúri uralom alá, s így egy sor feudális tehertől még mindig mentesültek. Nem tudunk róla, hogy 1562 előtt valaki is robotot követelhetett volna tőlük, vagy természetbeni járadék beadására szorította volna őket. Ugyancsak érintetlen maradt a széki önkormányzat és igazságszolgáltatás. Az adómentes, katonai szolgálattal tartozó,

jobbágyot tartó magyar nemes és székely főember között viszont már nem sok különbséget lehetett kimutatni.

Izabella királyné törvényhozása mindennek ellenére valójában csak kevés újítást hozott. Jobbadán utólag szentesítette mindazt a változást, ami Székelyföldön az utolsó fél évszázadban történt. Még bizonyos fokú ügyességet is javára kell írunk: hiszen intézkedései nyomán törvényes keretet nyert egyrészt a székely társadalom elkerülhetetlen modernizálódása (feudalizálódása); az állam is megkapta, amire szüksége volt, a közsékelyek viszont cserébe megőrizhették jogaik eddig csorbítatlan maradványait.

Az persze természetes, hogy a székely vezető rétegek kiváltásának visszatetszést szült a közemberek sorában. Az is érthető, hogy a kettős szolgálatra kötelezett szabad székelyek is elégedetlenkedtek. A változások azonban nem voltak oly gyorsak, hogy az elkeseredést forrpontra juttathatták volna.

A magyar politika azonban itt is közbeszólt. Alig egy évvel azután, hogy az erdélyi országgyűlések törvényben rögzítették a székelység új jogi állapotát, kirobban Erdélyben a Balassa Menyhért szervezte lázadás. A magyarországi támogatást is élvező, hatalmát Despot vajda révén Moldvára is kiterjesztő összeesküvés fölfigyelt a székelyek problémáira, s a „régisabadságok” visszaállításának ígéretével lázadásra is bírta a székely nemzetet, illetve annak főleg szegény sorú részét.

1562-ben történt mindez, abban az évben, mikor az ifjú János Zsigmondot ellenségei súlyos áldozatokkal járó békére kényszerítették. A megegyezésből azonban a székelyek kimaradtak, a Habsburg-tábor sorsára hagyta azokat a segítőit, akiknek pedig nem kis része volt Erdély vereségeiben.

A székely közösség hatalmas, erős túlzással 40 ezer főnek mondott hadat állított csatasorba a fejedelem ellen. A „támadás” vezetői azonban haboztak. A sereg nagyobbik része tétlenül vesztegelt Segesvár közelében, kisebbik része pedig megelégedett Marosvásárhely, Szászrégen és Görgény környékének dúlásával. János Zsigmondnak maradt ideje fölkészülni. Annyira, hogy még a székelyek elleni első akció bal-

sikere (Maylád Gábor fogarasi várnagy veresége) sem okozott válságot. Az erdélyi rendek serege Radák László és Pekri Gábor vezetésével Görgény közelében, a Nyárad vize mellett csatát nyert a kisebb székely tábor ellen. Nem sokkal később a nagyobb tábor önmaga fogta el vezetőit, kiadta azokat a fejedelemnek, s harc nélkül feloszlott.

A megtorlás első hullámában természetesen a hóhérok játszották a vezető szerepet. A támadás két fővezérét. Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba húzták, sok vezetőnek kezét, orrát, fülét metszették.

Az igazi ellenakciót azonban ezúttal is a törvényhozás hajtotta végre. Az 1562. június 20-án Segesvárott összeülő országgyűlés radikális változtatásokat rendelt el. A székely ügyekben 1556–59 között hozott intézkedések közül megerősítették a főrendek adómentességét, a közrendűek adóztatását, a székely örökség elkobozhatóságát. A főrendeknek most már betű szerint is nemesi jogokat adtak, a szabadságukat mindaddig megőrzött közszekelyeket pedig fejedelmi népekké nyilvánították. János Zsigmond a következő években százával adományozott el székely jobbágyokat. 1566-ban például egyetlen adománylevéllel 589, 1567-ben egy másikkal 320 háznyi jobbágyot juttatott előkelőinek.

Átszervezték a székely közigazgatást és jogszolgáltatást. A székek ezentúl csak a lófők és primorok közül választhatnak esküdteket. Udvarhelyszék és a székely főkapitány elveszítette föllebbezési fórum szerepét, az egyes székektől a perek egyenesen a fejedelmi törvényszék elé mentek tovább.

A közszekelyek elveszítették azt a jogukat, hogy földjük számos sóbányáját maguk aknázzák ki. A sótermelés és a sóárusítás ezentúl itt is fejedelmi monopóliumok közé tartozott, csak a nemessé lett székely előkelők számíthattak arra, hogy az állami sókamarától ingyenes kiutaláshoz juthatnak.

A székelység általános fejenkénti katonai szolgálatáról nem esett szó többé. Ez az igen lényeges újítás nemcsak lefegyverezni akarta a lázadó szelleműnek ítélt közszekelyeket, hanem újabb lépést jelentett azok jobbágygá tételében. Emlékezzünk

rá, ugyanekkor törölték el a jobbágyságra érvényes általános hadkötelezettséget is!

Az 1562-es törvények tehát lényeges fordulópontot jelentenek Erdély történetében. A fejedelmi kormányzat, kihasználva az élet hozta változásokat s a székely „támadás” leverését, gyakorlatilag egységesítette az ország társadalmának szerkezetét. A fennmaradó eltérések – egyes jobbágyterhek változatai, szász szabad paraszti falvak, az alakulóban levő darabontréteg — nem a feudális társadalomtól való eltérést jelentettek, hanem annak szerves tartozékaiként éltek tovább.

Vitán fölül áll, hogy a szegény székelyek jobbágysorba süllyesztése rengeteg ember számára jelentett tragédiát. Mégis, János Zsigmond cselekedete az erdélyi állam szempontjából szükséges és hasznos lépés volt. Egyrészt mert a közsékelyek szolgasorba jutása a feudális fejlődés eredményeképpen az elnyomó törvények nélkül is megindult már, s az állami beavatkozás nélkül legföljebb a mindig súlyos zavarokkal fenyegető átmeneti időszak húzódott volna el hosszú évtizedekre. Másrészt mert a székely szabadság olyan centrifugális erőnek bizonyult, ami komolyan veszélyeztette Erdély fennmaradását, s ezen keresztül a magyar társadalom egészének érdekeit.

A gyulafehérvári udvart 1564–65-ben a Habsburgok elleni harcok kiújulása rákényszerítette ugyan, hogy néhány évre föltámassza a jobbágyok általános hadkötelezettségének eszméjét. Az ekkor hozott rendelkezések azonban már egységesen vonatkoznak a jobbágyságra, tehát a székelyek többé semmiféle különleges elbánást nem élveznek. Mikor 1566-tól újra, s ezúttal hosszú időre feledésbe merül a népfölkelés gondolata, a székelyek közül már csak a nemesi előjogokat kapott vezetők, illetve a telekkatonaság előírásainak megfelelően kiválasztott puskások („pixidáriusok”) fegyveres szolgálatáról hallhatunk.

Azt persze a kortársak is tudták: évszázados hagyományokat nem lehet egyetlen tollvonással elfeledtetni. János Zsig-

mond két várat emeltetett a Székelyföld szemmel tartására: „Székelytámad”-ot Udvarhelyen, „Székelybánját” Háromszékben. Szükség is volt a vigyázatra: a fejedelem uralkodásának hátralevő éveiben a székek népe egyfolytában zúgolódt, tiltakozott az elnyomatás ellen. Különösen sok panaszra adott okot, hogy a királybírák gyakorlatilag kisajátították az igazságszolgáltatás, a közigazgatás irányítását, sőt még az adók elosztásába is beleszólhattak – többnyire a faluközösségek kárára.

A régi közösség széthullásának kísérőjelensége természetesen itt is a vallás megújulása. 1562 után a régi hithez eddig leginkább ragaszkodó Székelyföldön is végigszágul a reformáció vihara. Bár néhány körzet megmarad katolikusnak, a többség részben reformátussá, részben unitáriussá lesz, hogy végül a század végén a szombatosok is itt találják meg legerősebb bázisukat.

Báthori István uralkodásának kezdetén friss reménnyel várták a székelyek szabadságaik helyreállítását, s mikor az új fejedelem sem volt hajlandó sérelmeiket orvosolni, újból kitört a lázadás. A harc most is (1571-ben) a kormány seregeinek győzelmével ért véget. 1575-ben Bekes Gáspár hadait ismét a székelyek „támadása” növeli nagyra, hogy azután a kerelőszentpáli csatával a nyílt fegyveres zendülések sora jó időre félbeszakadjon.

A székely társadalom átalakulása befejezéséhez közeledett. Az államhatalom nemcsak közvetlen nyomással gyorsította a feudális viszonyok megszilárdulását. A székely szabadságra eddig főképpen a hadsereg felállításánál volt szükség, ehhez pedig Báthori Istvánnak a kerelőszentpáli csata utáni, a fejezet elején már említett hadügyi reformjai megfelelő pótlást biztosítottak. (A telekkatonaság létszámának megduplázása, szerveztük, kiképzésük megjavítása.) Az erdélyi csapatok derekas szereplése a lengyel–orosz háborúban ékesszólóan bizonyította, hogy a megreformált hadsereg, illetve az arra épülő fejedelmi zsoldos alakulatok be tudják tölteni az űrt, amit a székely tömegek kirekesztése okozott.

A múltnak lassan már csak az emlékei maradtak. A székely társadalom tovább haladt a bomlás útján – de az elveszett jogokért vívott harc még nem fejeződött be.

Az ország és a fejedelem

A születő erdélyi államon belül két olyan társadalmi réteg is volt, amelyiknek életét már nem, vagy legalábbis nem egészen a feudális világot szabályozó úr–jobbágy viszony határozta meg. Az iparból, kalmárkodásból, marha- és borkereskedelemből élő polgárok és cívisek világában már a gazdasági élet törvényei, az árak, a munkabér alakulása olykor fontosabbak, mint a szolgáltatások rendszere.

De mire eljött a századvég, város és mezőváros egyaránt megtorpant, védekezésre szorult. Az Erdélynek maradt néhány oppidum lakói már nem álmodhattak sem 1514-ről, sem a néhai János királlyal való paktálásról: felszínen maradásukért kellett már küszködniük. A szász és magyar városok polgársága a céhek falai mögé zárkózva alkalmazkodott ahhoz a világhoz, amelyik elzárta előlük a gyarapodás lehetőségeit.

A jobbágyság nemcsak hogy elvesztette az önmaga fölszabadítására a mezővárosok által kínált utat, mindennapi élete is megnehezedett, terhei megállíthatatlanul növekedni kezdtek. Eltűnt a székely szabadság különleges intézménye, szakadatlan folytatódott a román népesség igazi jobbágysorba törése.

Csak és egyedül az uralkodó osztály tudta a maga hasznára fordítani a változásokat. Míg polgár, paraszt szegényedett – nagybirtokos és hétszilvafás nemes egyaránt gazdasága, uradalma helyzetének megszilárdulásának örvendhetett.

Az erdélyi állam megalakulása így a társadalom változatlanságának vált előidézőjévé. Változatlanságnak abban az értelemben, hogy megszilárdította a középkorban kialakult osztályviszonyokat; a gazdasági erőforrások zömét meghagyta a nemesség kezében, sőt növelte az urak lehetőségeit.

S ahol a gazdagság, ott a hatalom. A nagy- és kismemesség

korlátlan ura volt Magyarországnak a 16. század elején – a változatlanságot szülő új korszak nemhogy elvitatná e középkori állapot létjogosultságát, hanem éppen megerősíti azt. Az önálló Erdély archaikusan tiszta feudális országgént születik meg, s meg is marad annak. Az állam létrehozója és fenntartója a részekbeli birtokosok csoportja és a „három nemzet”. A hatalom letéteményese a rendek által önmaguk vezetőjévé tett uralkodó, a fejedelem.

Mivel pedig ennek az új országnak az uralkodó osztálya magyar volt, sőt azon belül is néhány részekbeli nagybirtokos (Szapolyaiak, Fráter György, Balassák, Báthoriak) viszi a prímet – politikája nem is lehetett más, mint amilyennek megismertük: azaz nem különösen erdélyi, hanem általánosan magyar politika.

Hozzá kell tennünk, hogy a magyarság vezető szerepe nemcsak a korábban kialakult társadalmi struktúra megmerevődését tükrözte, hanem azt a tényt is, hogy a fejedelemség népességében a nagy bevándorlási hullámok ellenére is többségben maradtak a magyarok.

Pontos statisztikákat természetesen nem ismerünk e korból. A legmegbízhatóbb adatok a szászok lélekszámáról szólnak, azt kb. 80 ezer főre becsülhetjük (valamennyi adat a 16. század utolsó harmadára vonatkozik). A székelység az 1590-es években legalább 22–23 ezer katonát tudott kiállítani, ez kevesebb 120 ezer lelket jelent. A hét vármegye és Fogarásföld lakosságát csak a 15. század végi becslésekre támaszkodva lehet fölbecsülni. Akkor 31 ezer adózó portát írtak össze, ami feltehetőleg 350 ezer embernek felel meg – ez a lélekszám a 16. század végére – a román bevándorlást s a szász és székely területen élő „idegen” elemeket is beszámítva – körülbelül 450 ezer főre növekedhetett. E 450 ezer ember 2000–2100 településen élt, amelyből hozzávetőlegesen 800-at dézsmafizető, tehát magyar jogú falunak vagy városnak ismerünk. Részekbeli példák azt mutatják, a román falvakban általában csak harmadannyi nép él, mint a magyarokban – s valóban, a 800 helység között ott találjuk például a 8000 lakosú Kolozs-

várt is! Ugyanakkor az erdélyi román települések között jóval kevesebb az új alapítású, mint a bihariaknál, s a magyar jogú falvakban is éltek már románok. Nagyon durva becsléssel így a két népelem arányát a vármegyei lakosságon belül egyenlőnek tekinthetjük.

A Részekben – a hét vármegye kb. 24 ezer portájával szemben – az 1550-es években kb. 17 ezer portát írtak össze, ami arányosan talán 330 ezres népességet jelent. Ebből a tömegből egyedül Bihar 200 ezer főt ad, ezen belül pedig a magyarság aránya legalább 75%. A megmaradt temesi területeken és Máramarosban viszont rác, román és ukrán volt a lakosság többsége.

A fejedelemség egészének kb. 1 millió főnyi népességén belül így kb. 80 ezer szász, 300–350 ezer románt, 500–550 ezer magyart és székelyt, s végül 50–100 ezer rácot és ukránt kell feltételeznünk. (Ne feledjük, ezek a becslések nagyon hozzávetőlegesek!)

Az állam magyar mivolta s a magyarság számbeli túlsúlya eredményeképpen, az erdélyi hatóságok a visszaszoruló latin helyett a magyart kezdik hivatalos nyelvként használni. Ez a nyelv váltás nem csak önmagában, Erdély szemszögéből fontos. Tükre, bizonyossága annak a súlyponteltolódásnak, amely a középkori Magyarország roncsaiból keletkezett két állam-töredék között a 16. század végére bekövetkezett.

A Habsburgokat uraló királyi Magyarországon is előbbre jutott a magyar nyelv, de a közigazgatás és az igazságszolgáltatás berkeibe még alig tudott betörni. Az eltérés több okra is visszavezethető. A Habsburgok német–francia–spanyol–olasz nyelvű udvarában aligha alakulhatott ki a magyar nyelvet befogadó kormányközpont. A katolicizmus sem szorult annyira a perifériára, mint Erdélyben, s mivel a közigazgatás és az igazságszolgáltatás hagyományosan támaszkodott a kolostorok, káptalanok szolgálataira („hiteles helyek”), a latinnak erős bástyái maradtak e téren is.

Részben ezek a föltételek magyarázzák, hogy a 16. század utolsó harmadára Erdély a magyar kultúra első számú köz-

pontja. Részben, de nem egészen. A fölvirágzásban, a korábbi elmaradottság előnyé fordításában egy másik tényezőnek is nagy szerepe volt. Annak, hogy a fejedelemség nemcsak a magyar állami élet hagyományainak egyik átmentőjeként létezett, hanem idestova a magyar politika gyújtópontjává is emelkedett.

Egyfelől lépéselőnybe került Erdély az önálló cselekvés lehetőségeiben. A királyi Magyarország egyre szorosabban láncolódott a Habsburg-birodalomhoz – a fejedelemség török függése viszont mindvégig megmaradt egyfajta laza engedelmesség fokán. Báthori István, mikor Erdélyből kiindulva kereste a hajdani Magyarország helyreállításának lehetőségét – s így útjára bocsátotta a magyar politikát a következő száz esztendőben meghatározó gondolatok egyikét –, pontosan ezt a helyzetet ismerte föl és próbálta kiaknázni.

Másfelől pedig Erdély kormányzása is sokkal hatékonyabbnak bizonyult, mint a Habsburg-ország részé. A Dunántúl és a Felvidék megyéiben gyakorlatilag tovább folytatódott a rendek és a királyi hatalom közötti kötélhúzás. A Habsburg-uralkodók megelégedtek uralmuk biztosításával, a központi hatalom megerősítését nem tudták kierőszakolni.

Ezzel szemben a fejedelemség egyre inkább közel került az időközben legendássá nemesedett Mátyás király által teremtett mintaképhez. Az a folyamat ugyanis, melynek révén a társadalom vezető ereje a magyar uralkodó osztály maradt, egyben végleg tisztázta a hatalom szerkezetét is.

Mikor 1556-ban a Részek nemessége és a „három nemzet” visszahívta Erdélybe a Szapolyai-dinasztiát, a múlt keserves tapasztalatain sokat okult Izabella királyné szigorú feltételekhez kötötte az uralkodás terhének újravállalását. E feltételek lényegében a mindenkori uralkodóra származtatták át azt a szinte korlátlanra növelt hatalmat, melyet a tisztelve gyűlölt nagy előd, Fráter György biztosított önmaga személyén keresztül Erdély államvezetésének. János Zsigmond, majd Báthori István megtartották, sőt továbbfejlesztették a központosított kormányzás feltételeit, módszereit.

Gyakorlatilag sikerült mindvégig sértetlenül megőrizni azt a hatalmas nagybirtokhálózatot, amelyet György barát juttatott a gyulafehérvári udvar kezére. Gyulafehérvár, Nagyvárad, Gyalu, Fogaras, Kővár, Görgény, Kolozsmonostor, Szamosújvár, Déva, Jenő, Lugos és Karánsebes állandóan, Zalatna, Huszt, Töröcsvár, Székelytámad, Székelybánja és más kisebb-nagyobb birtoktestek időről időre a fejedelmi fiskus uradalmi voltak. Ha pénzbeli jövedelmet túl sokat nem is hozhattak gazdáiknak, 700-nál több faluból állván, közvetlen fejedelmi kormányzás alá vonták az országnak legalább 15–20%-át! Az időközben kihalt Drágffyak Krasznában és Közép-Szolnokban fekvő jószágaival tovább dagadt Báthori-birtokok a Partium északi részén, Dés, Torda Erdély közepén, a fejedelmekhez mindig engedelmes szász városok Északon (Beszterce) és a déli Kárpátok előterében biztosították a mindenkori uralkodó hatalmának másik bázisát.

Fráter Györgynek még meg kellett szenvednie azért, hogy a dicát rendesen behajthassa országában. Izabella uralkodásától kezdve már zökkenőmentesnek tekinthető a kincstári jövedelmek összeszedése. Ezek a jövedelmek a század harmadik negyedében hozzávetőleg a következő összegekre rúgtak:

24 ezer erdélyi vármegyei porta – 60 ezer forint; a szászok Szent Márton napi cenzusa 8500 forint; a szász egyetem megajánlott adója 10–20 ezer forint; a városok adója 15 ezer forint; a székelyek dicája 20 ezer forint; a Részek 17 ezer adózó portája 40 ezer forint, a sóbányák (Máramaros és Erdély) 30 ezer forint, vámhelyek bevételei 15 ezer forint; aranybeváltás 5000 forint; dézsmabérletek 15–20 ezer forint; mindehhez jön még a fiskális birtokok egészében meghatározhatatlan pénzbeli jövedelme s a rendkívüli, egyedi bevételek (birtokháramlás, „notázások” = birtokelkobzás stb.).

Az összebevételt – természetesen nagy fenntartással – megközelítőleg évi 300 ezer forintra lehet becsülni. Ez még az erős pénzromlással számolva is igen tetemes összeg, ami nemcsak eredménye, hanem egyben feltétele is az erős központi kormányzásnak. Izabella királyné óta Erdély uralkodói

saját tetszésük szerint nevezik ki valamennyi országos tisztség viselőjét. Izabella állította helyre a kancellári hivatalt, s természetesen ő választotta ki az új kancellárt is (Csáky Mihály személyében). Ugyanígy az uralkodó joga volt kijelölni a legfelsőbb bíróságként működő királyi tábla bíráit (a kancelláron kívül két ítélmester, a fejedelem ügyvédjeként szereplő „director causarum”, 8–10 ülnök); a hadsereg vezetőit; a megyei főispánokat; a székely királybírókat, a szász grófot; a fejedelmi tanács tagjait.

A fejedelem korlátlan joga volt a külügyek intézése, az idegen hatalmakkal való szövetkezés, a hadüzenet, a békekötés. Ő döntött arról, mire költik el a kincstár jövedelmeit, a kincstartó csak neki tartozott felelősséggel. (A legnagyobb teher egyébként a katonaság és a főhivatalnokok fizetése, és az 1575-től kezdve évi 10 ezer forintról 15 ezerre emelt török adó volt – az udvartartás Báthori Zsigmond koráig nem sokba került.) Csak a fejedelem adományozhatott birtokokat, csak ő emelhetett bárkit nemesi rangra.

A rendek ellenőrző, korlátozó szerepe egyre inkább névlegessé korcsosult. Az országgyűlések ugyan meglehetősen gyakran követték egymást, évente legalább kettőt, de olykor négyet, ötöt is tartottak. Összetételük azonban erőteljesen módosult. A három nemzet és a részekbeli megyék nemességének fejenkénti meghívására 1545 után már nem kerül sor. A székeket, megyéket, városokat állandóan változó számú követ képviselte. Ha létszámban nem is, tekintélyben lényegesen fölülmulta őket a fejedelmi kormányzat vezetőinek (tanácsosok, táblabírák, más főtisztviselők), illetve a fejedelem által név szerint meghívott nagyuraknak, a „regalistáknak” csoportja. Mivel Erdélyben nem alakult ki a régi magyar arisztokrácia megfelelője, a meghívást az uralkodó megint csak saját tetszése szerint intézte. Noha a nagybirtokkal rendelkezőket nem lehetett kirekeszteni közülük, a regalisták azért többnyire a központi hatalom által is kedvelt emberek közül kerültek ki.

1556 után kiveszett a rendek által kezdeményezett ország-

gyűlések szokása. Diétát csak a fejedelem hívhatott össze, a napirendet elsősorban az ő előterjesztései („propositiói”) szabták meg. A rendek többnyire csak másodlagos ügyekben (helyi problémák, törvényszéki ügyek-bajok) terjeszthettek elő kérelmeket (postulatumokat). A gyakorlat azt mutatja, hogy míg az uralkodó által tett javaslatok többnyire hiánytalanul keresztülmentek, addig a kérelmek sorsa igencsak változatos.

Csak ritka, kivételes esetekben volt elég határozottság és erő a diétában ahhoz, hogy nyíltan szembeszálljon uralkodója akaratával, erre is jobbra csak az Izabella–Fráter György viszály idejéből vannak adataink. A saját jószántukból megválasztott Báthori Istvántól is csak uralkodása elején merték kérni a diéta urai, hogy nyilvánosan számoltassa el kincstartóját (1571–72).

Egyébként sokkal jellemzőbb az a történet, ahogyan Bebek Ferenc és a Kendy testvérek meggyilkolását fogadták Erdély rendjei (1558). Először felháborodva elítélték a történeteket, de mikor Izabella (Balassa Menyhért fegyvereivel) megszorogatta őket, az országgyűlés sietett utólag szentesíteni az „árulók kivégzését”.

Arra persze még egy Báthori Istvánnak sem lett volna elég ideje és energiája, hogy minden döntést személyesen hozzon meg. Növekedett a tanácsosok szerepe, s különösen sok munka hárult a kancellárookra. E kinevezett hivatalnokok – Forgách Ferenc, Berzeviczy Márton, Sulyok Imre, s részben már Báthori Zsigmond alatt Kovacsóczy Farkas és Jósika István – törvényben sosem szabályozott, de éppen ezért gyakorlatilag korlátlan beleszólási joga valójában csak erősítette a fejedelem hatalmát.

Még Báthori István lengyel királlyá választása sem változtatta meg a struktúrát. A Krakóban működő erdélyi kancellária nagyobb hatalommal rendelkezik, mint az otthoni. A bátyja nevében kormányzó vajda, Báthori Kristóf, bár névlegesen minden ügyben illetékesnek tekintették, a Krakóból érkező döntések és utasítások pusztá végrehajtója volt

csupán. Utóda, Zsigmond még kiskorú volt, s így természetesen a nagybátyja által kinevezett gyámok (tanácsosok) kormányoztak helyette – megint csak a krakkói utasításoknak megfelelően.

A fejedelmi hatalom kiteljesedése – hosszú idő óta először – az uralkodó környezetét tette az ország szellemi, művészeti életének középpontjává.

Báthori Zsigmond fejedelem inkább csak olasz zenészekről, kegyencektől hemzsegő udvaráról volt nevezetes – királyi elődje viszont, Báthori István maga is írogatott, az 1560-as évek „várháborúiról” fennmaradt emlékezései 16. századi irodalmunk becses értéke.

A viharos kor, a magyar társadalmat ért megrázkódtatások hatására mindennél magasabbra csapott a történelem iránti kíváncsiság. Az emberek érteni szerették volna, hogyan következett be a magyar állam tragédiája, ki vagy mi tehető felelőssé a rájuk szakadt gondokért.

Már a kezdetek is jellemzőek a lassú, keserves szétválás évtizedeire. A korszak első három íróembere, akit a történettudomány is magáénak vall, mind a Habsburgok környezetében alkotott. Oláh Miklós a távoli Németalföldön foglalta össze földrajzi leírásába mindazt, amit Magyarországról tudott; Verancsics Antal esztergomi érsekként halt meg, bevégezetlenül hagyva nagyszabású tervét, hazánk Mohács utáni eseményeinek történetét; Szerémi György a bécsi egyetem „túlkoros” diákjaként készíti el nevezetes *Emlékiratát* Magyarország romlásáról; közülük Verancsics diplomataként, György atya udvari káplánként a néhai János király legszűkebb környezetéhez tartozott. Oláh pedig – emlékezzünk – Erdélyt vallhatta szülőföldjének.

A folytatás ott, a királyságban, Zsámboki (Sambucus) Jánoson át jelentős, de meglehetősen magában álló csúcspontig jut el Istvánffy Miklós tevékenységével. Erdélyben – miért is ne? – egy, a Habsburgok területéről elmenekült főpap, Forgách Ferenc kancellár nagyszabású műve, az 1540–72 közötti esztendőkről krónikája veszi föl a fonalat.

Forgách a padovaiak köréhez tartozott, akárcsak utóda, Kovacsóczy Farkas, aki az első magyar állambölcseleti műben (*Párbeszéd Erdély közigazgatásáról*) foglalta össze politikai nézeteit.

A kancellária padovai neveltjei közé tartozott Gyulai Pál, Báthori István 1580-as orosz hadjáratának krónikása. Ugyanide sorolható Szamosközy István, az oknyomozó, elfogultlanságra törekvő történetírás első úttörőinek egyike, a 16–17. század fordulója máig is legértékesebb leírásának szerzője.

Báthori István megbízásából kezdett hozzá Bonfini nagy történeti művének folytatásához az Olaszhonból Erdélybe költözött Gian Michele Bruto (Brutus) – általa kap egyfajta hivatalos elismerést a már rég ébredező Mátyás-kultusz. A sort utódának, Baranyai Decsi Jánosnak (másképpen Czimor Jánosnak) nevével zárhatjuk, aki Báthori Zsigmond első hadjáratának eseményeit foglalta írásba.

Az udvari történetírók általános jellemzői között meg kell említenünk, hogy – Baranyai Decsi kivételével – mind latinul írtak. A reformáció magyar nyelvű irodalmához képest ez mindenképpen visszalépés, még akkor is, ha tudjuk, hogy a humanista hagyományok továbbélése keresendő az okok között. Az államigazgatás magyar nyelvűvé válása is elég éles ellentmondásba került ezzel a lassan idejétmúlt nyelvi szemlélettel.

Még feltűnőbb az ellentét a reneszánsz művészetek Erdélyben is mindenütt jelenvaló derűje és a nagy historikus nemzedék komor pesszimizmusa, vagy jobb esetben is élesen kritikus hangvétele között. A reformációhoz való viszony e téren már megfordul – a keserűség ugyanannak a válsághangulatnak, magyarázatkeresésnek a tükröződése, ami a prédikátor irodalom lángolását is kiváltotta.

A szellemi, irodalmi élet e belső ellentmondásait csak egészen nagy egyéniségek ötvözhatték egységbe: olyanok, mint Balassi Bálint, a reneszánsz életöröm és az Istennel vitázó kétségbeesés költője. Balassi a másik Magyarország gyermeke, az erdélyi életben legfeljebb vendégként tartható számon.

A fejedelmi udvarnak azonban hozzá is köze volt, hiszen a magyar nyelv első igazán nagy költőgyénisége a kerelőszentpáli csata foglyaként jutott Báthori környezetébe, s a másokhoz oly szigorú uralkodó kegyes jóindulata mentette meg a haláltól vagy az igazi rabság keserveitől.

A fejedelmi hatalom persze nemcsak támogatta, hanem ellenőrizni is igyekezett országa szellemi életét. Maga Báthori István például már 1571 szeptemberében egyfajta nyomdai cenzúrát vezetett be: csak az ő jóváhagyásával kerülhetett sajtó alá bármiféle írás.

Még jellemzőbb a központi kormányzás súlyának megnövekedésére az állam és a vallás viszonyának alakulása. Arról már esett szó, hogyan állította le István fejedelem a románok reformációját. Az ő trónra lépésével végképp elmúltak azok az idők, mikor egy-egy helyi hatalmasság támogatása elegendő volt a születő felekezetek meggyökerezéséhez. A reformáció legfiatalabb hajtása, a szentháromságtagadó irányzat már csak addig tudott megfelelő védelmet biztosítani magának, míg maga János Zsigmond vette védelmébe elveit. Pedig – emlékezhetünk rá – Dávid Ferenc az erdélyi magyar protestáns egyház vezetője s a szépen fejlődő Kolozsvár lelkipásztora volt!

Mégis nagyon egyoldalú lenne, ha azt állítanánk, hogy egyetlen ember szeszélyei mozgatták volna az erdélyi hitújítás utolsó nagy hullámain. Kétségtelen, hogy János Zsigmond teológiai kérdésekre fogékony, igazságkereső lelkialkata fontos rugója volt az antitrinitarizmus előretörésének. Csakhogy a fiatal fejedelem kétkedő lelkiismerete a szó szoros értelmében a kor, az erdélyi élet produktuma. Szeszélyes és akaratos anyja pálfordulásai aligha tették lehetővé, hogy tanulóéveiben szilárd, egységes képet szerezhessen a politika világáról, céljairól. E pálfordulások mögött viszont az erdélyi állam létének mély ellentmondásai rejteztek. A magyar társadalom egységvágyának és kényszerű szétdarabolódásának, a kereszténységhez való tartozásnak és az attól való kikényszerített eltávolodásnak, az európai közösség általi egyidejű befogadásnak

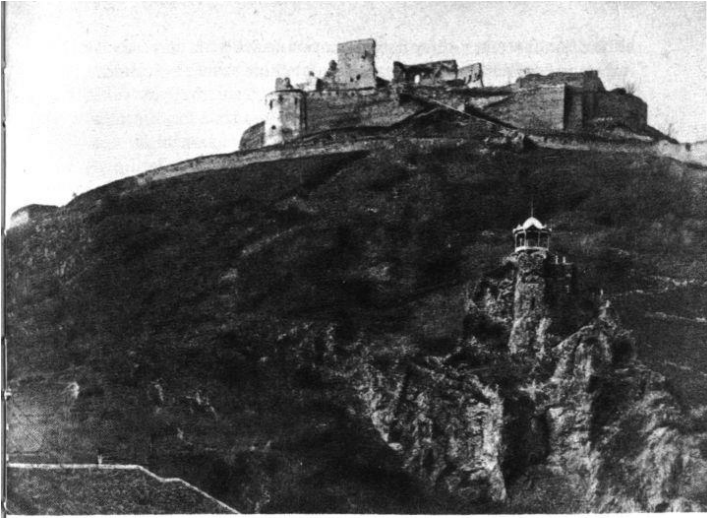

40. János Zsigmond

és cserbenhagyásnak tudata, látványa végigkísérte a 16. század magyar államférfiainak életét. János Zsigmond uralkodónak született, kora gyermekkorától az országért érzett felelősség vállalására nevelték. A régi Magyarországot összetartó szellemi kötelekek elszakadását, a hagyományos értékek semmivé válását legszemélyesebb élményeként kellett átélnie. A gondolkodást felszabadító reneszánsz szellem: lengyel–olasz anyja öröksége, s a törökbarát, Erdélyt megeremtő politika: az apai hagyaték ezért tehették különösen alkalmassá arra, hogy elfogadja Blandrata újító teológiáját. Hiszen a hányatott sorsú olasz orvos egy és ugyanazon gondolatmenettel oldotta föl a keresztény hit alapelveinek egy sor ellentmondását, s tette majdhogynem testvérré az eddig pogányként gyűlölt, de elviselni kényszerült mohamedánokat. A szentháromságtagadó felekezet legfelsőbb elismerése sehol Európában meg nem ismétlődik. Ahogyan a fejedelem személyisége a születő új állam társadalmának terméke – a rendszerezett antitrinitarizmus az erdélyi szellem legsajátabb tükröződése.

Az egyéni akarat és a társadalom önmozgása közötti eltérés Báthori István uralkodásának idején már inkább jelentkezett. A katolicizmushoz szigorúan ragaszkodó főúr választási esküjében ugyan szabad vallásgyakorlatot ígért minden bevett keresztény felekezetnek (ez a katolikusokra, reformátusokra, evangélikusokra és az antitrinitáriusokra vonatkozott). A folytonos szellemi erjedés azonban akadályozta az ország nyugalmanak helyreállítását. Elsősorban a legmerészebb újítók zavarták – tehát Dávid Ferenc és követői.

Így amikor a híres püspök 1578-ban újabb fontos lépéssel folytatta a keresztény hit megújítását (ti. a Jézushoz intézett imádságot is feleslegesnek nyilvánította), s ezzel kiváltotta az udvar ellenséges hangulatától jó előre félő Blandrata ellenállását, a fejedelem cselekedett. Bölcs ember lévén, eleinte nem akarta a vallásüldözés véres kísértetét Erdélyre szabadítani. A legnevesebb európai antitrinitárius gondolkodók egyikét, Fausto Socinót hívatta országába, hogy teológiai tudományával meggyőzze Dávidot állításainak helytelenségéről. So-

41. Déva romjai

cino azonban nem bírt vitatkozó társával, s dolgavégezetlenül távozott Erdélyből. Báthori elfogatta az antitrinitárius püspököt, s az Déva várának börtönében meghalt (1579. nov. 15.), még az előtt, hogy kiderülhetett volna: az ellene emelt legfőbb vádpontban nem bűnös. Blandrata ugyanis feljelentésében, Socino hamis jelentéséből kiindulva, Dávidnak tulajdonította azt a tételt is, hogy Jézus Máriának és Józsefnek fia, holott eddig a pontig ő nem jutott el, ezt csak egyik tisztelője, az üldözések elől Erdélybe menekült német Mathias Vehe-Glirius merte kimondani.

A felekezetet magát már nem lehetett törvényen kívül helyezni, hiszen Erdély magyar polgársága szinte egységesen

ahhoz tartozott. Az államhatalom nyomására azonban bomlás indult meg. A Blandrata vezette mérsékelt szárnyból alakult ki az unitárius egyház: Kolozsvár és a többi magyar város őt követte. A felekezet nemesi szárnyát a század végéig megszorodó politikai viharok gyakorlatilag megsemmisítették. Bekes Gáspár, János Zsigmond halála óta az első számú protektor, Báthori István kegyelméből Lengyelországban fejezte be életét; Gerendy Jánost 1594-ben Báthori Zsigmond száműzte; Kornis Farkast 1601-ben Vitéz Mihály ölette meg. A harmadik csoport pedig Eössy András és Péchy Simon vezetésével végül Glirius nyomán megtagadta a bibliának Jézusról szóló részét, az Újszövetséget, s megalapította a szombatosok szektáját.

A szentháromságtagadók így végül másodrendű szerepre kárhozhatódtak. A másik oldalon viszont Báthori István fejedelem erőfeszítései megmentették az előzőleg már kihalásra ítélt katolicizmust. 1579-ben, mikor már Kolozsvárott sem működött plébános, s a katolikus papok száma az egész országban alig érte el a harmincat, az országgyűléssel elfogadtatta a jezsuiták beengedését. A kitűnően képzett rend egyetemi szintű iskolát létesíthetett Kolozsvárott, alsóbb iskolákat tarthatott fenn Kolozsmonostoron, Váradon, Gyulafehérváron. Az ekkor már jórészt protestáns ország azonban alig leplezett gyűlölettel figyelte az ellenreformáció élharcosainak működését. Zárt tömegben egyedül Csík és Háromszék földjén éltek katolikusok, másutt csak szórványosan lehetett találkozni velük. A fejedelem belátta, hogy értelmetlen lenne maga ellen ingerelni a rendeket. A katolikusok szabad vallásgyakorlatát megtartották, de az egyházat nem szervezték újjá: katolikus püspököt csak Báthori István utóda, Báthori Zsigmond fejedelem nevez majd ki Napragi Demeter személyében.

Mátyás király halála óta senki Magyarországon nem tudott olyan erős központi hatalmat kiépíteni, mint amelyet Erdély urai a magukénak mondhattak. A kétfelől is szorongatott kicsiny ország vitán felül ennek köszönhette, hogy túlélhette

az egymást követő válságokat. A magyar társadalomnak is ez a jelenség adott rá módot, hogy jelen maradhasson a világpolitika porondján, hogy biztosíthassa saját kultúrájának fölvirágzását.

A hatalom azonban túlzottan személyi jellegű maradt. Az államapparátus többé-kevésbé tisztázatlan jogkörű legfelsőbb vezetői is inkább voltak tanácsadói és végrehajtói a fejedelmi döntéseknek, mint azok megszületésének cselekvő részesei.

A fejedelmek egyénisége éppen ezért döntő tényezője lett az új állam életének. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó, hogy a hagyományos feudális öröklési rendszer ismétlődő „üzemzavarai” milyen nagy szerepet játszottak Erdély sorsában. Akár azt is mondhatjuk, az országszakadás zűrzavarában csak azok az emberek érvényesülhettek, akiknek volt elég tehetsége néhány gyötrelmes változtatás szükség-szerűségének fölismeréséhez. 1526-tól 1586-ig összesen öt embernek volt módja kezében tartani Erdélyország kormányrúdját. Közülük három – I. János, Fráter György és Báthori István – önerőből küzdötte föl magát a hatalom csúcsára. El is mondhatjuk mindhármójukról: rendelkeztek egy sor olyan tulajdonsággal, amely elengedhetetlen volt a keleti országrészt fenyegető katasztrófa elhárításához.

De nem távozott messze a jó szerencse a dinasztikus jogon fölülre emelkedő két vezető személyiségének alakításakor sem. Izabella királyné élete végén feledtetni tudta ifjúi éveinek szertelenségét. János Zsigmondtól sokan elvitatják – s talán joggal – az államférfiúi nagyságot, de a befelé forduló fiatalember legalább megtalálta azokat a tanácsosokat, akik pótolhatták, amire ő maga nem volt képes.

A Párkák kegyessége azonban nem tarthatott örökké. Báthori István családján belül kívánta hatalmát és terveit továbbörökíteni. Lengyelország a svéd III. Zsigmond trónra emelésével más utat választott. Erdélyben viszont a fejedelmi szereje a nagy uralkodó unokaöccsét, Báthori Zsigmondot tette uralkodóvá. Tragikus jelölés – bár 1581-ben, vajdává válasz-

tásakor, ki tudhatta előre, micsoda ártó démon lakozik a gyermek trónörökös lelkében?

Zsigmond úrfi tizennégy éves, mikor nagybátyja meghal. Másfél év alatt, míg kivívja nagykorúsítását, feláldozza, csereként a rendek kezébe adja a fejedelmi hatalom jelentős részét. Húszesztendős, mikor kiszolgáltatja vérszomjas rokonainak azokat a legbensőbb tanácsosait, akik az ő érdekében próbálkoznak titkos szervezkedéssel. Egy évre rá, 1593-ban új, nagy háború robban ki Magyarországon. Az ifjú erdélyi fejedelem is hadat üzen a töröknek. De ezt a hadüzenetet ismét megelőzte egy, a rendek előtti meghátrálás. 1594 nyarán a háborút tervező uralkodó lemondott, mikor az országgyűlés a béke megőrzése mellett döntött. Azután hirtelen visszatért, s az ellenzék tíz-egynéhány vezetőjének kivégeztetésével kezdte meg országa hadikészülődéseit.

A háború folytatása méltó volt e bevezetőhöz. Az elkövetkező években Báthori még négyszer mond le méltóságáról, s még háromszor tér vissza elhagyott országába. Az az ember, aki a kereszténység javáért, Magyarország egyesítéséért hajszolta bele Erdélyt a gyilkos „hosszú háborúba” – utoljára, 1601-ben már lengyel–török zsoldban, égető, gyilkoló, emberre vadászó tatár hordák élén kísérli meg oly sokszor eljátszott öröksége visszahódítását. Közben pedig felszabadította, majd újból szolgáskorba taszította a székelyeket, fölszakítva ezzel a székely kérdés már behegedtnek látszó sebét. Az árat megint csak országa fizette meg, hiszen a becsapott, szörnyűségesen véres megtorlással sújtott emberek gyűlölete a külső támadókban talált szövetségest. Azok pedig egyre gyakrabban jelentkeztek. Az első néhány háborús év sikereinek 1596-ban a keresztény seregek mezőkeresztesi csatavesztése véget vetett. Ettől kezdve Báthori Zsigmond önpusztító ingatagsága szinte csábította a szomszédokat Erdély megtámadására. Báthori András bíboros fejedelemmé tételekor a lengyel érdekek még csak közvetve érvényesültek. Az öt elűző Mihai havasalföldi fejedelem („Vitéz Mihály”), Erdély korábbi szövetségese előbb a Habsburgok nevében, majd saját jogán, de – fegyverrel

hajtja uralma alá az országot. Mihait Giorgio Basta császári generális követi, majd egy középkori haláltánc kavargásával újra meg újra Báthori Zsigmondot, Mihait és Bastát dobja a felszínre és rántja vissza a mélybe a hadiszerezence örült forgataga.

Mindez azonban már túlesik az erdélyi fejedelemség születésének folyamatán. Nem az alakulás, hanem éppen a már megszilárdult külső és belső rend széttörése zajlik szemünk előtt. Hiszen nemcsak a magyar királlyal és a törökkel szemben oly keservesen kiépített, nyugalmat adó viszony bomlott föl a nagy küzdelemben. A háború második felében, mikorra a harcok Erdélyre is kiterjedtek, a hadseregek végképp kivetkőztek maradék emberségükből. A harminc éve békében élő tájra rác, román, tatár, magyar, német, olasz, vallon katonák ezrei szabadultak, rémtetteik megtöltik a kor emlékiratszerzőinek munkáit.

Az effajta pusztítás pedig törvényszerűen jobban sújtotta a gazdagabb völgyeket, mint a védettebb hegyeket. A magyar és szász lakosság embervesztései többszörösen meghaladták a románokéit. Mivel pedig közben a török elnyomás és a hadjáratok zűrzavara újabb bevándorlási hullámot indított el Moldva és Havasalföld felől – a korábbi nemzetiségi viszonyok lényegesen módosultak.

A nehezen helyhez köthető, elmaradottabb beköltözők nyilvánvalóan csak sokkal kezdetlegesebb gazdálkodást folytathattak, mint az általuk néptelenül talált falvak, települések korábbi lakói. S hogy a közgazdaság még inkább megrokkanjon, a háború dúlásait Basta zsoldosának módszeres fosztogatása tetőzte be. Csak súlyos százezer aranyakban mérhető az a pénz és kincs, amit az 1604 tavaszán győztesként elvonuló sereg tisztjei és katonái magukkal hurcoltak.

Igen, ez a történet már mindenképpen egy másik korszakhoz tartozik. Az erdélyi fejedelemség születésével való ismerkedésünket fejezzük hát be ott, ahol a sors istennői még nem tették az ország rossz szellemévé Báthori Zsigmondot. Azt az eseménysort, amelyben az erdélyi társadalmat a magyar állam-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

eszményhez való ragaszkodás az eldöntetlenül végződő háború poklába sodorta, s amelynek végén Bocskai Istvánnak és utódainak szinte előlről kell majd kezdeni az erdélyi állam építését – hagyjuk itt most még megíratlan jövődönnek.

Irodalom

A legfontosabb okleveles forrásokat a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat (1874-től, szerk. Fraknói Vilmos), illetve az Erdélyi Országgyűlési Emlékek sorozat (1875-től, szerk. Szilágyi Sándor) megfelelő kötetekben találhatjuk. Mindkettő tartalmaz eléggé részletes történeti leírást is. Az elbeszélő forrásokból magyar fordításban ad válogatást az Erdély öröksége sorozat (Budapest, év nélkül., szerk. Makkai László).

Magyarország hanyatlásáról, az országszakadás előzményeiről:

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2.) Budapest 1978.

Az 1526 utáni eseményekről

Acsádi Ignác: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. A magyar nemzet története V. Budapest 1897.

Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar Történet III. Budapest 1935.

Erdély története. (Bukarest 1964, szerk. Miron Constantinescu) I. köt.

A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet tárgyköréből:

Horváth János: A reformáció jegyében. Budapest 1953, 1957.

Kelemen Lajos emlékkönyv. Kolozsvár 1957.

Szentgyörgyi Mária: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben (Értekezések a történeti tudományok köréből) Budapest 1962.

Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest 1963.

David Prodan: Jobagia in Transilvania in secolul al XVI-lea I–III. București 1967.

Demény Lajos: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest 1976.

Jakó Zsigmond: Könyv, írás, értelmiség. Bukarest 1977.

Bitskey István: Hitviták tüzeiben (Magyar História) Budapest 1978.

[Vákát oldal]

Időrendi áttekintés

1526. aug. 29. A mohácsi vereség
 nov. 10. Szapolyai János királlyá választása
 dec. 17. Habsburg Ferdinánd királlyá választása
1527. febr.-tól Cserni Jován felkelése
 júl.-ig I. Ferdinánd seregei megindulnak Magyarország ellen
 júl. 8. I. János veresége Tarcal-Tokajnál.
 szept. 26–27.
- 1527/1528 Erdély nagy része I. Ferdinándhoz pártol
 fordulóján I. János szövetséget köt I. Szulejmán szultánnal
1528. febr. 29. I. János veresége Szinánál – ezután Lengyelországba menekül
 márc. 8. I. János visszatér Magyarországra
- nov. I. Szulejmán elfoglalja és I. Jánosnak átengedi Budát
1529. szept. 8. I. Szulejmán sikertelenül ostromolja Bécset
 okt. I. Szulejmán sikertelenül ostromolja Bécset
- 1530 Somlyai Báthori István visszaszerzi I. Jánosnak Erdély nagy részét
 dec. 25. körül I. János Alvise Grittit kormányzóvá nevezi ki
1532. aug. 5–28. I. Szulejmán hadjárata elakad Kőszegnél
1534. szept. 29. Az erdélyiek Medgyesen megölik Grittit
- 1535/36 Nagyszeben behódol I. Jánosnak
1538. febr. 24. A váradi békekötés
1539. márc. 2. I. János és Izabella esküvője
 vége Maylád–Balassa összeesküvése Erdélyben
1540. júl. 22. I. János halála
1541. májustól I. Ferdinánd hadai ostromolják Budát
 júl. 20. Maylád Istvánt elfogja a török
 aug. 29. A török elfoglalja Budát
 dec. 29. Gyalui egyezség
1542. jan. 20. Fráter György Erdély helytartója
 nyár Izabella királyné Gyulafehérvárat teszi meg székhelyévé
1544. aug. A Részek képviselői az erdélyi országgyűlésen
1545. nov. 28. A szász evangélikus egyház megalakulása

[Erdélyi Magyar Adatbank]

1546 eleje	A török követeli Becsét és Becskereket
1549. szept. 8.	Nyírbátori egyezség
1549 és 1550	Protestáns (evangélikus) zsinatok Toronyban
jún. 22–23.	A tordai országgyűlés a vallási türelemről
aug.–okt.	Izabella és Fráter György polgárháborúja
1551. máj.–jún.	Újabb polgárháború
júl. 19.	Izabella beleegyezik a lemondásba
júl. 26.	Izabella átadja Erdélyt Castaldónak
dec. 16–17.	Fráter György meggyilkolása
1552. nyár	A török elfoglalja a Temesközt
dec.	Beregszászi zsinat (helvét irányzat)
1553 nyara	Petrovics Péter első lázadása a Tiszántúlon
	Dobó István és Kendy Ferenc vajdák
1554	A török átengedi Lugost és Karánsebest Petrovicsnak
1555. szept. 20.	Erdődi zsinat (evangélikus)
ősz	Petrovics ismét fellázítja a Tiszántúlt
1556. szept. vége	Izabella királyné visszatér Erdélybe
	Az erdélyi magyar evangélikus egyház megalapítása
1558. szept. 1.	A Kendy testvérek és Bebek Ferenc megöletése
1559. nov. 15.	Izabella halála
1561	Balassa Menyhért „árultatása”
1562. márc. 4.	A hadadi csata
1562	A székelyek lázadása János Zsigmond ellen
	Debrecen–egervölgyi hitvallás (Meliusz, helvét irányzatú)
1565 nyara	Schwendi generális benyomul Erdélybe
1566. jún. 16.	János Zsigmond tisztelgése a szultán előtt
1567. febr. 21–26.	A debreceni zsinat
1567	A román protestáns egyház első zsinata
1568. febr. 17.	Drinápolyi béke
1569–70	Az unitarizmus elterjedése
1571. márc. 10.	Speyeri egyezmény
márc. 14.	János Zsigmond halála
máj. 25.	Báthori István megválasztása
1571	Bekes Gáspár felkelése
1572. aug.	Az erdélyi román ortodox egyház első püspöke
1575. júl. 10.	A kerelószentpáli csata
dec.	Báthori Istvánt lengyel királlyá választják
1576. jan. 28.	Báthori Kristóf vajda
1579. nov. 15.	Dávid Ferenc halála
1581. máj. 1.	Báthori Zsigmond vajda
1586. dec. 22.	Báthori István halála

A képek jegyzéke

1. *I. János*. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, (a továbbiakban: MTK)
2. *I. Ferdinánd*. Behaim metszete. MTK.
3. *I. Szulejmán szultán*. Nicolonelli metszete. MTK.
4. *V. Károly császár*. Sompel metszete. MTK.
5. *Fagaras vára*. Országos Műemléki Felügyelőség, Fényképtár, (a továbbiakban: OMF)
6. *Buda*. Siebmacher metszete, XVI. sz. vége. MTK.
7. *Nagyvárad*. Hoefnagel metszete. MTK.
8. *Marosvécs vára*. OMF.
9. *Szamosújvár alaprajza*. XVII. század. MTK.
10. *Fráter György – ahogy utólag elképzelték*. A Magyarország története képekben (Budapest, 1971.) c. munkából, (a továbbiakban MT)
11. *Fráter György — ahogy utólag elképzelték*. MTK.
12. *Izabella királyné*. MT.
13. *Fráter György halála*. XVII. századi metszet. MTK.
14. *Temesvár*. Dillich metszete. MTK.
15. *Régi bástya Brassóban*. (A Katalin torony.) OMF.
16. *Nagyszeben – a főtemplom*. OMF.
17. *Brassó – a „fekete templom”*. OMF.
18. *Kolozsvár – a ferencesek kolostora*. OMF.
19. *Marosvásárhely, templom*. OMF.
20. *A marosvásárhelyi templom belseje*. OMF.
21. *Jelenet az észak-erdélyi „várháborúkból”*. (Zsáka ostroma Schwen-
di által.) Korabeli metszet. MTK.
22. *Báthori István*. Jost Aman metszete. MTK.
23. *Kolozsvár*. Hoefnagel metszete. MTK.
24. *Ajtókeret a kolozsvári Wolphard—Kakas házból*. OMF.

25. *A Wolphard-Kakas ház ablakai.* OMF.
26. *Serleg a XVI. század elejéről.* A brassói L. Goldschmied műve. MTK.
27. *B. Lutz szebeni ötvös kelyhe* — XVI. század második fele. Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztály (továbbiakban MNM–KO).
28. *P. Kersten szebeni ötvös kelyhe* — XVI. század második fele. MNM–KO.
29. *Szamosújvár — várrészlet.* OMF.
30. *György barát alvinci kastélya.* OMF.
31. *Marosvécs XVI. századi tornya.* OMF.
32. *Keresd.* (A kastély udvara). OMF.
33. *A szentbenedeki kastély.* OMF.
34. *A szentbenedeki kastély udvara.* OMF.
35. *Aranyos-meggyes romjai.* OMF.
36. „*Kókusz-serleg*” – Szeben, XVI. század második fele. E. Gro alkotása. MNM–KO.
37. *Serleg* – XVI. századi szebeni munka (U. Weltzer). MNM–KO.
- 38–39. *Ruhadíszek a XVI. századi Erdélyből.* Az ún. nagyenyedi lelet. MNM–KO.
40. *János Zsigmond.* MT.
41. *Déva romjai.* OMF.

Térképek

Magyarország az országszakadás évtizedeiben. 37. old.
Az erdélyi fejedelemség rendi tagolása 1570 körül. 184. old.

Tartalom

BEVEZETÉS

A FOGANTATÁS

Egy ország – két király	8
Egy országból kettő	27
Már nem Magyarország – még nem Erdély	43
Buda veszte	52

A SZÜLETÉS

Az újrakezdés	72
A hatalom építése	77
György barát tragédiája	91
A lecke	113

AZ ÖRÖKSÉG

A magyar társadalom és a külvilág az országszakadás évtizedeiben	122
Az erdélyi városok és a „szász egyetem”. A reformáció kezdetei Erdélyben	128
A mezővárosok és a reformáció elterjedése a Tiszántúlon	141
Az erdélyi jobbágyság – A románok	150
A székely közösség és bomlásának kezdete	165
Hatalom, társadalom, hit	170

AZ ÚJ ORSZÁG

Az erdélyi önállóság és korlátai	177
----------------------------------	-----

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A mezővárosok megtorpanása és a tiszántúli református egyház	194
A gazdasági elszigetelődés és a városok – a szentháromságtagadók	202
A földbirtokos osztály megerősödése	220
A jobbágyterhek növekedése – A románság számának gyarapodása	237
A jobbágyság katonai szolgálata és a székely kérdés	249
Az ország és a fejedelem	257
IRODALOM	275
IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS	277
A KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE	279

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A fedélterv Murányi István munkája

A kiadásért felel a Gondolat Kiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda, 82.1382

Budapest, 1984

Íves offsetnyomás – A szöveg monophoto eljárással készült

Felelős vezető: Szlávik András vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Radó Péter

Megjelent 14,4 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabványok szerint